ATİLLA ÖZKIRIMLI

dil ve anlatım

ÜMİT YAYINCILIK

ISBN 975 - 7362 - 33 - 6

Birinci Baskı / Mart 1994
UFUK DİZİSİ: 16

Dizgi ve Baskı:
ÜMİT YAYINCILIK ve LTD. ŞTİ.
Konur Sokak 27/1
06640 Kızılay- Ankara
Tel : 419 38 27
Faks : 417 56 68

DİL ve ANLATIM

ATİLLA ÖZKIRIMLI

ÜMİT YAYINCILIK
Ankara - 1994

Kapak: Memik Kayaoğlu

İÇİNDEKİLER

DİL, DİLLER VE TÜRK DİLİ

DİL NEDİR?
Dilin Tanımı 13
Dillerin Doğuşu 14

DİLİN ÖZELLİKLERİ
Dil Bir İşaretler Sistemidir 16
Dil Toplumsal Bir Kurumdur 16
Dil Canlı Bir Varlıktır 17
Dil Ulusal Bir Kurumdur 19

DİLİN TÜRLERİ
Anadili 20
Ortak Dil 22
Konuşma Dili-Yazı Dili 23
Özel Diller 24

YERYÜZÜNDE KONUŞULAN DİLLER
Dünya Dilleri 27
Dillerin Sınıflandırılması 27
Dil Aileleri 29
Ural-Altay Dilleri 30
Türk Dilinin Tarihsel Gelişimi 31
Türk Dilinin Eskiliği 32
Türk Dilinin Dönemleri 33
Türk Lehçeleri 34
Türkiye Türkçesi 35
Devlet Dili Olarak Türkçe 36

TÜRKLERİN KULLANDIKLARI ALFABELERİ
Yazı ve Alfabe 38
Göktürk Alfabesi 39
Uygur Alfabesi 40
Arap Alfabesi 41
Yeni Türk Alfabesi 42

TÜRKÇENİN SES YAPISI
Ses Bilgisi 43
Dil Seslerinin Oluşumu 45
Dil Seslerinin Özellikleri 45
Türkçede Seslerin Birleşmesi 50
Türkçede Ses Olayları 51
Türkçenin Ses Özellikleri 60
Türkçede Ses Uyumu 67

TÜRKÇENİN BİÇİM ÖZELLİKLERİ
Biçim Bakımından Sözcükler 73
Türkçede Kökler 73
Türkçede Ekler 77
Yapı Bakımından Türkçe Sözcükler 102

DİL VE ANLATIM

ANLATIM BİRİMLERİ
Anlatım Nedir? 107
Anlatım Aracı Olarak Sözcük 108
Anlam Açısından Sözcükler 111
Sözcük Öbekleri 115
Cümle 118
Paragraf 124

ANLATIM SÜRECİ
Konu Nedir? 125
Anlatım Düzeni 129
Anlatım Biçimleri 132

SÖZLÜ ANLATIM

Sözlü Anlatım Nedir? 137
Sözlü Anlatım Türleri 140

DÜZGÜN VE ETKİLİ KONUŞMA

Giriş 149
Konuşmanın İçeriğine İlişkin İlkeler 150
Sözlü Anlatımda Üslûp Özellikleri 151
Diksiyon 152

YAZILI ANLATIM

Yazılı Anlatım 158
Yazı Dili 159
Yazılı Anlatım Türleri 160
Yaratıcı Yazma 162
Öğretici Yazma 173

ANLATIMI ETKİLİ KILMA

Yazılı Anlatımın Özellikleri 181
Anlatımın Temel İlkeleri 183
Sözcüklerin Seçimi 184
Genel ve Özel Anlamlı Sözcükler 185
Soyut ve Somut Sözcükler 186
Anlamca Uygun Sözcüğü Seçmek 187
Cümlelerin Nitelikleri 188
Paragrafların Kuruluşu 189

KAYNAKÇA 192

SUNU

Duygularını ve düşüncelerini başkalarına iletebilmenin, okuduğunu anlayıp anlatabilmenin, dahası doğru düşünebilmenin yolu anadilini kullanabilmekten geçer. Anadilini doğru kullanabilmek için de anadile ilişkin kimi temel bilgilerin edinilmiş olması gerekir. Kuşkusuz, anadil bilincinin de...

Oysa ülkemizde bu konuda tam bir sorumsuzluk egemen. Anadilini doğru kullanmak değil, kullanmamak beceri sayılıyor. Gazeteler, haberlerden düşünce yazılarına, dil yanlışlarıyla dolu. Bırakın bilimsel yazıları, günlük konuşma dilinde yabancı sözcüklerden geçilmiyor. İnsanlar karşılaştıklarında haay'laşıyor, ayrılırken baybay'laşıyorlar. Yalnız işyeri adları değil, dergi adları da yabancı sözcüklerden seçiliyor. Üniversiteyi bitiren, giderek alanlarında uzmanlaşanlar bile ellerine kalemi aldıklarında iki cümleyi bir araya getiremiyorlar.

İşte bu kitap, yüzyıllarca önce Âşık Paşa'nın da söylediği gibi, Türkçeye kimsenin dönüp bakmadığı bir ortamda Türk dilinin gücünü göstermek, sözlü ve yazılı anlatıma ilişkin temel bilgileri vermek amacıyla yazıldı. Bunun için de önce üniversitelerdeki Türkçe derslerinde verilmesi gereken bilgiler örneklerle desteklenerek aktarıldı. Ayrıca, yalnız öğrencilerin değil, herkesin yararlanabileceği bir el kitabı niteliği taşıması amaçlandı.

DİL, DİLLER VE TÜRK DİLİ

DİL NEDİR?

DİLİN TANIMI

En yalın tanımıyla dil, insanlar arasındaki anlaşma (iletişim, bildirişme) aracıdır. İnsanların doğayla, çevreleriyle ve öteki insanlarla kurdukları ilişkilerden, çeşitli ihtiyaçlarından doğmuştur. Dolayısıyla toplumsal yaşayışa bağlı olarak insanlarla birlikte gelişmiş ve insanlarla birlikte değişmiştir.

Aslında yalnız insanlar arasında değil, kimi hayvanların bir arada yaşamalarının temelinde de iletişim, başka deyişle haberleşme yatmaktadır. Söz gelimi, son yıllarda yapılan çalışmalar balinaların çok değişik sesler çıkardıklarını ve bu seslerin haberleşme amacıyla kullanıldığını göstermiştir. Yunusların da tıkırtıdan ıslığa kadar çeşitli sesler çıkararak birbirleriyle haberleştikleri bilinmektedir. Kimi maymun türlerinin ise 36 farklı ses çıkarabildikleri ve bu farklı sesleri karmaşık biçimlerde bir araya getirerek kullandıkları saptanmıştır.

Ama ne kadar karmaşık ya da gelişmiş olursa olsun hayvanlar arasındaki haberleşmenin içgüdülerden kaynaklandığı ve haberleşme aracı olarak kullanılan sesin ya da hareketin hep aynı kaldığı gözlemlenmiştir. Oysa Prof. Dr. Doğan Aksan'ın da belirttiği gibi, *"Haberleşmeyi içgüdüleriyle gerçekleştiren bazı tür hayvanların yanında insan dili, kuşaktan kuşağa aktarılabilen, toplumların çeşitli özelliklerini yansıtan, toplumun kültür varlığı sayılan köklü bir düzene sahiptir."* [1]

Bunun nedeni, insanın düşünen ve konuşan bir varlık olmasıdır. İnsan dili, insan aklının ürünüdür.

DİLLERİN DOĞUŞU

Dil bir anlaşma aracı olduğuna göre, dillerin doğuşunu da insanların topluca yaşamaya başladıkları tarih öncesi dönemlerde aramak gerekmektedir. Günümüzde arkeolojik buluntulara dayanarak ilk insanların bir milyon yıl önce yaşadıkları kestirilebilmektedir. Ama elimizdeki yazılı belgelerin en eskisinin altı bin yıl öncesine ait olduğu düşünülürse, yazının bulunuşundan binlerce, belki de yüzbinlerce yıl önce var olan **sözlü dil**'in doğuşunu açıklamak zorlaşır. Nitekim dillerin doğuşuyla ilgili görüşler de birtakım varsayımlara dayanmaktadır.

Bir varsayıma göre dil, insanın doğadaki sesleri taklidinden doğmuştur. İşaretlerle anlaşma zorunluğunu duyan ilkel insan, çevresindeki varlıkların seslerini taklit ederek kendini anlatma yolunu seçmiştir. Bir başka görüşe göre, insanların çeşitli olaylar karşısındaki tepkilerini gösteren *"ah oh, vah"* benzeri ünlemler, sonradan sözcüklere dönüşerek kimi eylemleri karşılamışlardır.

Kimi araştırmacılarsa dillerin doğuşunu ortak çalışmaya bağlamaktadırlar. Onlara göre, insanların topluca iş yaparken çıkardıkları ritmik sesler dilin kaynağını oluşturmaktadır.

Ayrıca dillerin doğuşunu, sözcüklerin sesleriyle anlamları arasındaki ilişkiyle ya da vücudun çeşitli organlarının hareketlerinin ağızdaki konuşma organlarına yansımasıyla açıklamaya çalışan varsayımlara da rastlanmaktadır. [2]

Bu varsayımlardan hiçbiri, belli bir doğruluk taşısalar da, az sayıda örnek üzerinde durulduğu için dillerin doğuşunu tam olarak açıklamamaktadır. Burada söylenebilecek olan, antropoloji ve ruhbilimin verilerinden yararlanarak daha akla yakın görüşler öne sürülebileceğidir. Nitekim bebek dili

(0-1 yaş) üzerindeki çalışmalar bu konuyu aydınlatacak yoldadır.

Bir çocuk, doğduğu andan başlayarak yemek-içmek gibi doğal ihtiyaçlarını, fiziksel sıkıntılarını birtakım işaretlerle ya da çıkardığı seslerle anlatmakta, yani bildirmektedir. Bu işaretlerden biriyle onun neyi anlatmak istediğini, çocuğu ilk kez gören bir yabancı anlamayabilir. Oysa çocuğun yakın çevresinden biri, özellikle annesi onu hemen anlayacaktır. Çünkü ikisi arasında işaretin ilk verilişinden başlayarak bir anlaşma söz konusudur.

İlk insanların da birbirleriyle el-kol, yüz işaretleri ya da birtakım seslerle anlaştıklarını düşünebiliriz. İnsan zekâsı geliştikçe bu işaretler ve sesler, taşıdıkları anlam üzerinde anlaşmaya varılan sözcüklere dönüşmüş olmalıdır. Böylece her insan topluluğunda, bireylerinin ortak anlaşma aracı olan ayrı bir dilin ortaya çıkışı da anlaşılır olmaktadır. Buradan yola çıkarak aynı nesnelere nasıl birbirine benzemez değişik adlar verildiğini küçük bir çizelgeyle gösterebiliriz:

TURKÇE	ARAPÇA	FARSÇA	İNGİLİZCE	FRANSIZCA
su	mâ'	âb	water	eau
gök	semâ	asmân	sky	ciel
taş	hacer	seng	stone	pierre
ağaç	şecer	diraht	tree	arbre
deniz	bahr	deryâ	sea	mer
yıldız	neem	ahter	star	étoile
toprak	türâb	hâk	soil	terre

DİLİN ÖZELLİKLERİ

DİL BİR İŞARETLER SİSTEMİDİR

Nasıl insan canlı varlıkların en gelişmişi, en yetkiniyse anlaşma aracı olarak kullandığı dil de canlılar arasındaki iletişim araçlarının en yetkinidir. Bunun nedeni insanın, öteki canlılardan farklı olarak **konuşma yeteneği**'ne sahip olmasıdır.

İnsan, gırtlağından çıkardığı sesleri, ses yolundaki organlarıyla temelde bir tat alma organı olan dilini ve dudaklarını kullanarak sözcük (kelime) denilen anlamlı ses birliklerine dönüştürebilmektedir. Bu ses birliklerinin belli bir düzene, belli kurallara bağlı kalınarak kullanılışı ise dili oluşturmaktadır. Onun için dilbilimciler, insanın kullandığı dili bir "**işaretler** (göstergeler) **sistemi**" olarak nitelemektedirler. Gerçekten de insanlar birlikte yaşadıkları her yerde sesli bir işaretler sistemi geliştirmişlerdir. Yeryüzünde dili bulunmayan bir insan topluluğu yoktur.

DİL TOPLUMSAL BİR KURUMDUR

Önce de belirtildiği gibi dil, insanların topluca yaşamaya başladıkları tarih öncesi dönemlerde birbirleriyle anlaşma gereği duymaları sonucu doğmuştur. Tahsin Banguoğlu bu konuda şunları söylemektedir :*"İnsan konuşma yeteneği ile doğar. Fakat dil doğuştan bilinmez. Çocuk içinde yaşadığı*

*toplumun dilini, **anadilini** (langue maternelle) uzun bir çıraklık devresi süresince öğrenir. Aslında her **dil** (langue) bir insanlar topluluğu arasında bin yıllar boyunca gelişerek meydana gelmiş bir sosyal kurumdur."* [3]

Nitekim belli bir dilin kullanılması için en az iki kişinin bulunması gerekmektedir. Üstelik bu iki kişi, üyesi oldukları toplumun öteki bireylerince de kabul edilmiş ortak bir işaretler sistemini kullanırlar.

Bir örnekle açıklamak gerekirse, verici (konuşan) "**taş**" dediğinde, alıcı (dinleyen) onun hangi nesneden söz ettiğini anlayacaktır. Çünkü "**taş**" sözcüğü, bilinmeyen bir zamanda belli bir nesneye ad olarak verilmiş, sonra bu sözcük insandan insana, kuşaktan kuşağa aktarılarak toplumun malı olmuştur. Artık o sözcük, tıpkı adı olduğu nesne gibi insandan bağımsız olarak vardır. Toplumsal bir kurum niteliği kazanmıştır. Yeryüzündeki bütün diller, toplumların yapısına ve toplumsal yaşayışlarına bağlı olarak insanlarla birlikte gelişmiş, insanlarla birlikte değişmiştir.

Doğan Aksan bu konudaki görüşleri şöyle özetler:"*Ünlü Fransız dilbilimcisi Antoine Meillet ve onun görüşünü paylaşan bilginler dili, toplumsal yapının oluşturduğu değişik katmanların bileşimi olarak görmüşler, dilde yaşam biçiminin, iktisadi koşulların etkisine, sözcüklerin anlamlarının değişmesinde topluındaki değişikliklerin önemine eğilmişlerdir. Bugün yapısal yöntemi budunbilime uygulayan Claude Lévi-Strauss da dili bir toplumsal görüngü (fenomen) olarak görür, toplumsal görüngülerin, taşıdığı nitelikler dolayısıyla bilimsel araştırmalara en yatkını olduğunu belirtir."* [4]

DİL CANLI BİR VARLIKTIR

Dilin canlılığı, toplumun gelişimine bağlı olarak sürdürdüğü bu gelişim ve değişimin sonucudur. Her dilin kendisine özgü yasaları, kuralları vardır. Bu dil kuralları, dilin oluşum sürecinde doğmuşlardır. Bunlar dilin kullanılışını belirleyen

ve ona bir *sistem* (dizge) özelliğini kazandıran birtakım esaslardır. Her dil bu kurallar çerçevesinde zaman içinde değişir ve gelişir. Dilin donmuş, kalıplaşmış bir varlık değil de canlı bir varlık oluşunun kanıtı bu değişme ve gelişmelerdir.

Nitekim her dilin tarihinde kimi gelişim aşamaları, kimi gelişim evreleri görülür. Kimi sözcükler ölür, yani kullanımdan düşer; onların yerini yeni sözcükler alır. Doğrudan dilin yapısıyla ilgili temel kurallar dışında kullanımla ilgili kimi kurallar bile değişir.

Örnek olarak Türkçeyi alalım:

Yüzyıl, hattâ elli yıl önce yaygın olarak kullanılan sayısız sözcük bugün artık kullanılmamaktadır. Günümüzde artık hiç kimse "**Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisi**" ya da "**müddeiumûmi**" demiyor. Karşısındakinin kendisini anlamayacağını bildiği için bu sözcükleri kullanmıyor. Ama "**Genelkurmay Başkanı**" ya da "**savcı**" dediğinde anlaşılacağını biliyor. Tıpkı bunun gibi, "**aksülamel, bab, cedid, ebkem, inhisar, mütekait**" benzeri sözcükler yerine sırasıyla "**tepki, bölüm, yeni, dilsiz, tekel, emekli**" sözcükleri kullanılıyor.

Türk dilinin gelişim evrelerinde sözcükler dışında başka değişmeler de görülmektedir. Bir örnek vermek gerekirse, eski Türkçede gelecek zaman eki "**-gay, -gey**"dir. Sonradan bu ekin "**-ga, -ge**" biçimi de ortaya çıkmış, bu ek Batı Türkçesine geçerken "**g**" sesinin düşmesiyle "**-a, -e**" biçimini almış, ama bu arada gelecek zaman işlevini yitirerek istek kipine dönüşmüştür.

Eski Anadolu Türkçesinde ise gelecek zaman eki, Yunus Emre'nin şiirlerinde de sıkça rastladığımız "**-ısar, -iser**"dir. Ama Osmanlıcada "**-ısar, -iser**" eki unutulmuş, onun yerine bu kez "**-acak, -ecek**" eki yaygınlık kazanmıştır.

Bu ve benzeri örneklerin de gösterdiği gibi, bir dildeki değişme ve gelişmeler, ait olduğu toplumun kültürel gelişimiyle yakından ilgilidir. Nitekim bir toplumun yaşayış biçimini, gelenek ve göreneklerini, değer ölçülerini, toplum yapısını ve uygarlık düzeyini o ulusun dilini inceleyerek öğrenmek

mümkündür. Bu olgu, dilin başka bir özelliğini gündeme getirmektedir.

DİL ULUSAL BİR KURUMDUR

Bir ulusu öteki uluslardan ayıran temel niteliklerin başında dil gelir. Ziya Gökalp'ın tanımıyla ulus,"*dilce, dince, ahlâkça, ve güzel sanatlarca ortak olan, yani aynı eğitimi almış bireylerden bileşik bulunan bir topluluktur.*" [5]

Bu tanımda sözü edilen öğeler arasında en vaz geçilmez olanı dil'dir. Çünkü dil, bir ulusun bireylerini birbirine bağlayan ve onların ortak amaçlar çevresinde birleşmelerini sağlayan en önemli etkendir. Bu nedenle bir ulusun dili, o ulusun adıyla anılır. İngilizlerin diline İngilizce, Fransızların diline Fransızca, Almanların diline Almanca denildiği gibi Türklerin diline de Türkçe denir.

DİLİN TÜRLERİ

ANADİLİ

Dilin türleri konusu ele alınırken önce **anadili**'nden başlamak gerektiğini belirten Doğan Aksan, ana dilini şöyle tanımlar: "*Anadili, başlangıçta anneden ve yakın aile çevresinden, daha sonra da ilişkili bulunulan çevrelerden öğrenilen, insanın bilinçaltına inen ve bireylerin toplumla en güçlü bağlarını oluşturan dildir.*" [6]

Buna göre her dili, o dili kullananlar açısından **anadili** kavramıyla niteleyebiliriz. Nitekim başka uluslar da kendi dilleri için "**ana**" sözcükleriyle oluşturulmuş kavramlar kullanmaktadırlar. Söz gelimi bir Alman için Almanca "**Muttersprache**"; bir İngiliz için İngilizce "**mother** tongue"; bir Fransız için Fransızca "langue **mère**"dir. Bugün dünyada kesin bir sayı verilememekle birlikte, 3000'i aşkın dil olduğu öne sürüldüğüne göre o kadar anadili var demektir.

Hemen görülebileceği gibi anadili kavramıyla dilin ulusallığı arasında belirleyici bir ilişki söz konusudur. Ses açısından incelendiğinde her anadilinin belli seslerden oluşan ve kendine özgülük taşıyan ayrı bir sisteme sahip olduğu görülür. Bir örnek vermek gerekirse, Türkçedeki ı " sesi, özellikle Batı dillerinde yoktur. Bir Batılı, alfabesinde bu sesi belirten bir işaret (harf) bulunmadığı için Türkçe "ışık, ılık, **ısıtmak** "gibi sözcükleri, "**işik, ilik, isitmak**" biçiminde yazacaktır. Yine Türkçeye girmiş yabancı sözcükler bu konuda çarpıcı bir örnek oluşturmaktadır. Yaygın olarak kullandığımız Arapça kökenli "**sanat, neşe** " gibi sözcükleri bir Türkün söyleyişiyle

bir Arabın söyleyişi farklıdır. Çünkü "**sanat**"sözcüğündeki "**ayın**" harfiyle belirtilen sesle, "**neşe**" sözcüğündeki "**hemze**" işaretiyle belirtilen ses Türkçede yoktur.

Ayrıca yabancı diller konusunda azıcık bilgisi olan bir kişi, İngilizce konuşan bir Fransız, bir Alman ve bir İngilizden hangisinin kendi ana dilini konuştuğunu kolaylıkla anlayabilir. Giderek ötekilerin İngilizce sözcükleri söyleyişlerinden yola çıkarak hangisinin Fransız, hangisinin Alman olduğunu da bilebilir.

Bunun nedeni, o insanların yaradılıştan farklı gırtlak yapılarına sahip olmaları değildir. Konuşma yeteneğiyle doğan çocuk, ana dilini öğrenirken duyduğu sesleri çıkarmaya çalışır ve bu öğrenme sürecinde konuşma organları ana dilinin ses özelliklerini yansıtacak biçimde gelişir.

Dilbilimci John Lyons'un bu konudaki görüşü şudur:"*Çoğu zaman öyle söylense de kimi ırkların konuşma organlarının, kimi seslerden çok ötekilerinin üretilmesine uygun olduğu da doğru değildir. Kimi sesleri çıkarmadaki yeteneksizlik genel olarak çocukluktaki çevre etmenlerinin bir sonucudur, bunun en başında da insanın duyduğu ana dilini öğrenmesi gelir.*" [7]

Üstelik aynı dil içinde tarihsel, toplumsal, kültürel nedenlerle kimi değişiklikler olduğu; o dilin kendi içinde çeşitlendiği görülmektedir. Aynı dilin bu değişik türleri **lehçe, ağız** terimleriyle nitelenir.

Kısaca açıklamak gerekirse:

LEHÇE: Bir dilin değişik ülkelerle ayrı bölgelerde konuşulan ve söyleyiş, gramer, sözlük bakımından farklılık gösteren biçimine **lehçe** denir. Bilinen lehçeler belirli koşullarda ve dilin herhangi bir döneminde ana (kök) dilden ayrılarak, dilin geneldeki gelişiminin yanı sıra bir de kendi içlerinde özel bir gelişim çizgisi izlemişlerdir. Konuya Türk dili açısından bakıldığında, değişik özellikleri bulunan, ama bu özelliklerin hepsi dil verileriyle açıklanabilen Türk lehçelerine örnek olarak **Azerice, Türkmence, Özbekçe** ve **Türkiye Türkçesi** gösterilebilir. [8]

AĞIZ: Bir ülkede geçerli olan genel lehçe içinde, o ülkenin çeşitli bölge ve kentlerindeki konuşma dilinde görülen söyleyiş farklarına **ağız** (şive) denilmektedir. Örnekse Türkiye Türkçesi bir lehçenin, Konya ya da Adana ağzı bu lehçe içinde bir bölgede görülen söyleyiş farklarının adıdır.

Söyleyiş farkları, yalnız bölgeler ya da kentler arasında görülmez; köyler arasında bile bu tür ayrılıklara rastlanabilir. Burada söz konusu olan, temelde biçimsel bir başkalık değil, bir ses değişimidir. Söz gelimi, Karadeniz ağzında "**g**" sesinin "**c**" gibi çıkarıldığı görülür. Rumeli ağzında sözcüklerin başındaki "**h**" sesi atılır. Orta Anadolu'da ise yine sözcüklerin başındaki "kalın k"nın "kalın g"ye dönüştüğü görülür.

ORTAK DİL

Bir dilin tarihsel gelişim sürecinde, bir ülkede ya da ayrı alanlarda, toplumsal, siyasal, kültürel etkenlerle lehçe ya da ağız denilen dil birliklerinin oluşması, daha önce üzerinde durduğumuz, *"dilin gelişen ve değişen bir canlı varlık"* olmasıyla açıklanabilir. Ama bu değişmelerin boyutu ne olursa olsun, bir ülkede konuşulan lehçe ya da ağızlardan biri yaygınlaşarak o ülkenin bütününde kullanılan **ortak dil** durumuna gelir. Türkiye'de kullanılan ortak dil, **İstanbul ağzı**'dır. Buna **İstanbul Türkçesi** de denir.

Bugün ülkemizin değişik yörelerinde çeşitli ağızların kullanıldığını biliyoruz. Bu ağızlarda o yöreye özgü sözcükler bulunduğu gibi gerek genel dildeki sözcüklerin söylenişinde, gerekse fiil çekimlerinde kimi farklılıklar olduğu görülmektedir.

Örnek olarak *"gelemiyorum"* çekimli fiilini alalım. Çeşitli ağızlarda bunun *"gelemeyom/ gelemiyon/ gelemeyrum-celemeyrum"* biçiminde söylendiği görülür. Ama hangi bölgede nasıl söylenirse söylensin, egemen olan ortak dildeki *"gelemiyorum"* biçimidir.

KONUŞMA DİLİ-YAZI DİLİ

İnsan dilinin özellikleri üzerinde dururken de gördüğümüz gibi dili oluşturan işaretler, temelde anlamlı ses birlikleridir. Başka deyişle dilin en önemli aracı sestir. Konuşma eylemi de temelde ses dayanır.

İşte insanların birbirleriyle anlaşmak için sesli olarak konuştukları dile **konuşma dili** denir.

Konuşma dilinin başlıca özelliği, kişiden kişiye ya da toplumun değişik kesimlerine göre kimi farklılıklar göstermesidir. Bunlar genelde ses ve söyleyiş farklılıklarıdır. Ayrıca konuşurken sözlerimizi el-yüz hareketleriyle destekleriz. Özellikle günlük hayatta, evde, sokakta konuşurken de dil kurallarına uymayı pek düşünmeden, içimizden geldiği, aklımızdan geçtiği gibi konuşuruz. Bu, konuşma diline bir doğallık katar.

Yazı dili ise konuşulan ortak dilin yazışmalarda kullanılması, bilim ve sanat eserlerinin bu ortak dille yazılması sonucu ortaya çıkan dildir. Nasıl konuşma dilinin aracı **ses** ise yazı dilinin aracı da **yazı**'dır. Bunun anlamı şudur: Yazı dili, konuşma dilinden çok sonra ortaya çıkmıştır.

Genelde **yazı dili** ve **edebi dil** kavramları eşanlamlı olarak kullanılmaktadır. Nitekim **Türk yazı dili** denildiğinde, ilk yazılı ürünleri VIII. yüzyıla uzanan, Asya'da ve Anadolu'da günümüze kadar sayısız eser bırakmış bir dil anlaşılır. Oysa konuşma dili olarak Türk dilinin tarihi çok eski çağlara uzanmaktadır.

Bu açıdan bakıldığında bir dilin gelişiminde temel, konuşma dilidir. Değişik yöntemlerle yazıya geçirme sistemlerinin hepsi, konuşma diline dayanır. Muharrem Ergin'in söyleyişiyle *"Yazı dili bir medeniyet dilidir. Tarih boyunca ancak medeniyeti, kültürü, edebiyatı olan kavimlerin yazı dilleri olmuştur."* [9]

Gerçekten bugün bile yazıları olmayan iki bine yakın topluluk bulunduğu, bu toplulukların ilkel bir hayat sürdürdükleri bilinmektedir. İnsanın, konuşma yeteneğine sahip olarak

doğduğu düşünülürse konuşma dilinin önceliği ve dilin temeli oluşu daha iyi anlaşılır.

Nitekim normal bir çocuk, yakın çevresinde konuşulan dili kolayca öğrenir. Bunun için özel bir öğretim gerekmez. Ama aynı çocuğun okuma-yazma öğrenebilmesi, belli bir yaşa gelmesine, en önemlisi bu yolda eğitim görmesine bağlıdır. Çünkü konuşma kendiliğinden, okuma-yazma ise eğitimle öğrenilir.

Yazı diliyle konuşma dili arasındaki başlıca ayrım, yazılı anlatımda dil kurallarına uymanın zorunlu olmasıdır. Yazı dilinde, sözcükler arasındaki anlam ilişkileri, sözdiziminde ve cümlelerde doğruluk, konuşma diline oranla çok daha önem taşır.

Ayrıca dil, yazıya geçirildiğinde bir kalıcılık kazanır. Bir düşüncemizi, bir duygumuzu yazılı olarak anlattığımızda o yazılı şey artık bizim dışımızda, bizden ayrı olarak vardır. Hangi biçimde var olmuşsa o biçimde varlığını sürdürür.

Oysa konuşmada böyle bir kalıcılık söz konusu değildir. Çok sıradan bir olayı sözlü olarak iki kez anlattığımızı düşünelim. Aynı kişiye, kısa bir süre sonra anlatmış olsak da ikinci sözlü anlatımın birinciden farklı olduğu görülecektir. O olayı ikinci kez mutlaka başka sözcükler, değişik cümlelerle anlatmışızdır.

Yazı dilinin bu kalıcılığı, onun, bir toplumun kültürel birikimlerini kuşaktan kuşağa taşımasına yol açmıştır. Bir dilin tarihsel gelişimi ve geçirdiği aşamalar konusunda yazı dilini inceleyerek bilgi edinebileceğimiz gibi toplumların uygarlık yolunda ilerleyişlerini, kültüreil gelişmelerini de yazı dilleri aracılığıyla öğrenebiliriz.

ÖZEL DİLLER

Genel dilin toplumsal çevreye, yaşa ve kültür düzeyine, mesleklere bağlı olarak kullanımı **grup dili** de denilen özel dillerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Buna bir grubun ortak dili de diyebiliriz.

Söz gelimi doktorların, genel olarak bilim adamlarının birbirleriyle konuşurken ya da bir rapor yazarken kullandıkları özel bir dilleri vardır. Aynı durum kasap, marangoz, terzi, bankacı gibi çeşitli meslek grupları için de söz konusudur. Bu nedenle her özel dilin farklı kavram, terim ve deyimlerden oluşan ayrı bir sözlüğü bulunur.

Ayrıca dilin toplumsal bir kurum olduğu düşünülürse, içinde yaşanılan çevre kişinin dilini etkiler. Bir köylünün, bir kentlinin ya da eğitim görmemiş biriyle kültürlü birinin kullandığı dil aynı değildir. Ses özellikleri ve söyleyiş farkları bir yana sözcüklerin seçiminden söz varlığının zenginliğine önemli ayrılıklar söz konusudur. Üstelik bu ayrılıklar yalnız söz varlığında da görülmez. Kimi zaman sözcüklere yüklenen anlam da değişir.

Bu anlam değişmesi olayı, tipik bir özel dil olan argo'da belirgin olarak karşımıza çıkar.

ARGO, bir toplumsal sınıfın, bir meslek grubunun ya da bir topluluğun üyelerinin kullandığı, genel dilin sözcüklerine yeni anlamlar vererek ya da genel dile yeni sözcükler katarak oluşturulan özel bir dildir.

Yalnız hemen, söz gelimi doktorların, genel olarak bilim adamlarının meslekleriyle ilgili terimlerden oluşan özel dillerinin argo kapsamına girmediği belirtilmelidir. Bilim dili, özel dil olmakla birlikte argo sayılmaz. Ama aynı meslekten kişilerin, aralarında bilim diliyle genel dil dışında argo denilebilecek bir dille konuşmaları mümkündür. Yine de argo deyince akla külhanbey dili gelir.

Argonun ayrı bir grameri yoktur. Ana dili içinde sonradan türetilmiş bir yardımcı dil olarak konuşulur. Temelde sözlü ve doğal bir dildir. Toplumsal yaşayışta, özellikle de yabancı dillerin birbiriyle karmaştığı bölgelerde ortaklaşa ilişkiler çevresinde doğar ve gelişir.

Argo sürekli değişen ve gelişen özel bir dil olmakla birlikte, oluşumunun kimi genel ilkelere bağlanabileceği görülmektedir. Sıfatlardan cins isim türetme, eski ve bölge dili

sözlerinden yararlanma, genel dildeki sözcüklerin biçimlerini bozma, yabancı kökenli sözcük kullanma, sözcüklerin anlamlarını kaydırma ve değiştirme bu ilkelerin başlıcalarıdır. [10]

[Fransızca **argot** sözcüğünün kökeni konusunda değişik görüşler öne sürülmüştür. Sözcüğün Yunanistan'daki **Argos** kentinden ya da altın postu ele geçirmek için Kafkasya'daki Kolkhida bölgesine giden Argonaut'ların bindiği **Argo** adlı gemiden alındığı; XVI. yüzyılın ünlü serserisi **Ragot**'un adından geldiği; **ragoter** (homurdanmak), **nargot** (asker kaçağı), **arguite** (konuşma inceliği), **argu** (kavga, çatışma) gibi sözcüklerden türediği kanıtlanmak istenmiştir.

İlk kullanılışı 1628 yılına dek çıkarılabilen **argot** sözcüğü, ancak 1740 yılında Fransız Akademisi'nin sözlüğüne girmiştir. 1628'den önce ise 1455'ten başlayarak **jargon**(hırsız argosu), **blesquin** (tuhafiyeci esnafı argosu), **narquois** (serseri argosu), **bigorne** (hırsız argosu) gibi sözcüklerin kullanıldığı görülmektedir. Bunlar arasında en eskisi ve yaygını **jargon**'dur. Fransızcadan öteki Roman dillerine de geçmiştir.]

YERYÜZÜNDE KONUŞULAN DİLLER

DÜNYA DİLLERİ

Yeryüzünde konuşulan dillerin sayısı kesin olarak bilinmemekte, bu konuda değişik sayılar öne sürülmektedir. 2. Dünya Savaşı öncesi yapılan sayımlar sonucu, ölü dillerle yaşayan dillerin sayısının 2796 olduğu belirtilmişse de sonraki yıllarda kimi dilciler bu sayının 4000 ya da 5000 olduğunu savunmuşlardır.

Bunun nedeni, kimi lehçelerin ayrı bir dil sayılıp sayılamayacağı konusundaki görüş ayrılığıdır. Bir de günümüze yazılı belge kalmadığı için tarih öncesinde konuşulan, ama o toplulukların tarihten silinmesiyle ortadan kalkan **ölü dil** dediğimiz dillerin sayısı tam olarak kestirilememektedir. Giderek bugün bile yeryüzünde konuşulan dillerden binlercesi yazıya geçirilmediği için yeterince incelenmemiştir. İşte bu yüzden kesin bir sayı vermek yerine yaklaşık olarak yeryüzünde konuşulan dillerin sayısının 3000-3500 olduğu söylenebilir.

DİLLERİN SINIFLANDIRILMASI

Yeryüzündeki diller, genelde *"yapı ve köken"* bakımından iki kümede toplanmaktadır. Bu sınıflandırmada ölçü, dillerin biçim ve yapı özellikleriyle akrabalık ilişkileridir.

Yapı bakımından diller üç bölüme ayrılmaktadır. Yalnız, dilbilim çalışmalarının henüz yeni olduğu ülkemizde terimler üzerinde tam bir anlaşma sağlanamadığı için bu konuda farklı terimler kullanılmaktadır. Genel olarak benimsenen bu bölümleme şöyledir:

1. *Tek heceli (yalınlayan-ayrışkan-ayrımlı) diller*
2. *Bitişken (bağlantılı, eklemeli-iltisâkî) diller*
3. *Bükümlü (bükünlü- bükülen-çekimli, tasrifî) diller*

Tek Heceli Diller

Bu kümeye giren dillerin başlıca özelliği, sözcüklerin herhangi bir değişikliğe uğramamaları, yani çekimsiz oluşlarıdır. Sözcükler, cümle içindeki yerleri ve başka sözcüklerle yan yana gelişleriyle anlam kazanır, çeşitli görevler yüklenirler. Ayrıca bir sözcük değişik vurgularla söylendiğinde değişik anlamlara gelir. Yazarken her sözcük, vurgunun da belirtildiği bir işaretle gösterilir. **Çin-Tibet** dilleri bu grupta yer alır.

Bitişken Diller

Bu başlık altında toplanan dillerde, değişmeyen sözcük köklerine çeşitli ekler getirilerek anlamca ve görevce farklı yeni sözcükler oluşturulmaktadır. Sözcüklerin olumsuzluk, kişi, zaman vb. bildirmeleri de yine kök ve gövdelere ekler getirilerek sağlanır. **Türkçe, Moğolca, Macarca** gibi diller bitişken dillerdendir. Özellikle Türkçe, birçok dilciye göre bitişken dillerin en tipik örneğidir.

Bükümlü Diller:

Bu kümede yer alan dillerin özelliği, çekim sırasında ya da yeni sözcük yapılırken kökün değişikliğe uğramasıdır. Bu değişiklik, kökteki ünlünün bir başka ünlüye dönüşmesi olarak gerçekleşir. Sözcüğün her değişiminin belli bir kalıba uyularak biçimlendirildiği **Arapça,** bükümlü diller grubuna girer. **Hint-Avrupa** dilleri de bükümlü dillerdendir. Yalnız bunlarda değişme biçimleri farklıdır.

DİL AİLELERİ

Yaşayan dillerin incelenmesi, diller arasında ses sistemi, biçim ve yapı, sözdizimi açısından birtakım yakınlıklar olduğunu göstermiştir. Buna göre dünya dilleri, aynı ana (kök) dilden türedikleri için birbiriyle akraba sayılan dil ailerine ayrılarak köken bakımından da sınıflandırılırlar.

Başlıca dil alileri şunlardır:

Ural-Altay Dilleri

Ural ve Altay olmak üzere iki koldan oluşan bu dil ailesinin **Ural** kolu iki öbeğe ayrılır: *Fin-Ugor* (Fince, Macarca, Lapça, Ob Ugorcası) ve *Samoyed*. **Altay** kolunda ise şu diller yer almaktadır: *Türkçe, Moğolca, Mançuca, Korece.* Ayrıca kimi dilciler *Japoncayı* da bu grupta ele almaktadırlar.

Hint-Avrupa Dilleri

Doğan Aksan'ın da belirttiği gibi "*Bu ailedeki diller, konuşuldukları kıt'alar, yerler dolayısıyla bir araya getirilmişlerdir; bu ad bir ırk birliğini değil, ancak bir kültür birliğini gösterir.*"[11] Başlıca kolları şunlardır: **Hint-İran** (Sanskritçe, Hintçe, Avesta, Farsça), **İtalca** (Latince ve bundan türeyen roman dilleri: Fransızca, İspanyolca, Portekizce, İtalyanca, Rumence, Provansça, Sardça) **Germence** (Almanca, İngilizce, İsveççe, Norveççe, Felemenkçe), **Baltık-İslav** (Rusça, Lehçe, Çekçe, Slovakça, Bulgarca, Sırp-Hırvatça), **Ermenice, Grekçe** (Yunanca), **Arnavutça, Keltçe** (İrlandaca, İskoç Galcesi), **Eski Anadolu** (Hititçe), **Toharca.**

Hâmi-Sâmi Dilleri

Adını Nuh Peygamberin Hâm ve Sâm adlı iki oğlundan alan bu dil ailesinin başlıca kolları şunlardır: *Akkadca, İbranice, Aramca, Arapça, Habeşçe, eski Mısır dil, Kuşî, Libya-Berber* dilleri.

Çin-Tibet Dilleri

Bu dil ailesinde de *Çince*, bazı *Himalaya* dilleri, *Vietnamca* yer almaktadır.

Kafkas Dilleri

Kafkasya'da konuşulan ve yapı bakımından öteki dillerden önemli ayrılıklar gösteren bu gruptaki diller arasında *Katvel* kolu (Gürcüce), *Abhaz-Çerkes, Lezgi-Çeçen* kolları sayılabilir.

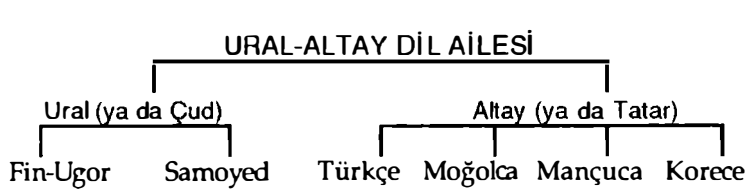
Bantu Dilleri

Afrika'daki en büyük dil alilesidir. Orta ve güney Afrika'da konuşulan dilleri içine almaktadır.

URAL-ALTAY DİLLERİ

Önce de belirtildiği gibi Türkçe, Ural-Altay dilleri arasında yer almaktadır. Asya'daki iki büyük dağ silsilesinin adıyla anılan bu dil grubunun varlığı konusundaki çalışmalar XVIII. yüzyılda başlamıştır. İlkin İsveçli PH. J. von Strahlenberg, yapı benzerliğinden yola çıkarak bu gruptaki dilleri "Tatar Dilleri" başlığı altında altı öbekte toplamıştır. Daha sonra bu alandaki çalışmalar sürmüş, W. Schott ile M.A. Castren'in araştırmaları sonucu Ural-Altay dillerinin iki ana kola ayrıldığı görüşü yaygınlık kazanmıştır. [12]

Bu sınıflandırmayı bir çizelge ile şöyle gösterebiliriz:

Batılı dilcilerin böyle bir sınıflamaya yönelmelerinin nedeni, Hint-Avrupa dillerine benzemeyen yeni bir dil grubuyla karşılaşmış olmalarıdır. Bu benzemezlikler, aynı zamanda birbirine benzeyen ayrı bir dil grubunun bulunduğu düşüncesine yol açmıştır.

Nitekim "Ural- Altay Dil Ailesi" adı altında toplanan diller arasında başlıca şu noktalarda benzerlik görülmektedir:

1. *Ses uyumu kuralları ortaktır.*
2. *Sözcük cinsiyeti söz konusu değildir.*
3. *Artikel (harf-i tarif) yoktur.*
4. *Çekim ve sözcük türetme eklerle yapılır.*
5. *İsim çekiminde iyelik eki kullanılır.*
6. *Sözdiziminde özne yüklemden önce gelir.*
7. *Sayı sıfatlarından sonra gelen isimler tekildir.*
8. *Ünlüler ve fiil biçimleri zengindir.*
9. *Edatlar sözcüklerden önce değil, sonra gelir.*
10. *Ayrı bir soru eki vardır.*

Yalnız burada, Ural-Altay dilleri arasındaki akrabalık konusunun tartışmalı olduğu da belirtilmelidir. Kimi dilciler, yukarıda sıralanan benzerliklerin Ural-Altay dillerini akraba saymaya yetmeyeceği, bu benzerliklerden bir bölümünün değişik kökenli dillerde de bulunduğu görüşündedirler.

Aslında elimizde bu gruptaki dillerin kökeni sayılan "**Ana Ural Dili**" ile "**Ana Altay Dili** hakkında en küçük bir bilgi yoktur. Bu nedenle akrabalık konusuna karşı çıkan dilciler bile aynı terimleri kullanmaktadırlar. Çünkü dünya dillerini sınıflama çalışmaları, her dili aralarında yakınlık ve benzerlik bulunan bir dil ailesi içinde düşünmeyi gerektirmektedir.

TÜRK DİLİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Türk adının ilk kez M.S. VI. yüzyılda "**T'u-küe**" ya da "**T'u-chüeh**" biçiminde Çin'deki Chou hanedanın yıllığında geçtiği görülmektedir. Yine M.Ö. II. yüzyılla M.S. III. yüzyıl Çin kaynaklarında geçen "**Ting-ling, T'ie-le, Kao-ch'e**" sözcüklerinin Türk boylarının adı olduğu öne sürülmektedir.[13]

Kesin olan, **Türk** adının ilk kez Gök-Türkler (552-744) tarafından kullanıldığıdır.

Yalnız, Orhon Yazıtları'ndaki kullanımıyla **Türk** sözcüğü belli bir kavmin adı olmayıp siyasal bir anlam taşımakta, *"yönetime bağlı halk, uyrıık, tebaa"* anlamına gelmektedir.

Anlaşıldığı kadarıyla Türk adı, başlangıçta Gök-Türk Hakanlığı'nın adı olmuş; daha sonra bu hakanlığa bağlı ve soy-boy geleneğine uygun olarak ayrı adlar taşıyan, ama aynı dilin çeşitli şivelerini konuşan Türk toplulukları bu adla anılmışlardır.

TÜRK DİLİNİN ESKİLİĞİ

Bir dilin tarihi, o dille yazılmış metinler yoluyla aydınlatılabilir. Başka deyişle herhangi bir dilin gelişme dönemlerini, yazı dili olarak kullanıldığı dönemlerden başlayarak izleyebiliriz.

Türk yazı dilinin günümüze kalan en eski yazılı belgeleri M.S. VI. yüzyıla aittir. Bunlar kısa ve eksik birtakım yazı parçalarıdır, sayıları da oldukça azdır.

Türk yazı dilinin en değerli belgeleri ise M.S. 720- 735 yıllarında yazılmış oldukları bilinen "**Gök-Türk Yazıtları**"dır. Bu yazıtlardan, Moğolistan'da Orhon ırmağı boyunda bulundukları için "**Orhon Yazıtları**" da denilen **Kül Tiğin, Bilge Kağan** ve **Tonyukuk** yazıtları, gelişmiş bir Türk yazı dilinin kanıtı sayılırlar.

Bu durum, yani elimizdeki Türkçe belgelerin oldukça geç bir döneme ait olması, Türkçenin başka dillere göre genç bir dil olduğunu göstermez. Semih Tezcan'ın da belirttiği gibi *"Doğanın ve insan elinin yıpratıcı etkisi, içinde çoğu kez yazılı belgelerin bulunduğu eski mezarların yağmaya uğraması, üzeri yazılı taşların başka amaçlar için kullanılması gibi türlü yollarla yitip gitmiş belgeler olabilir. Daha ortaya*

çıkarılmamış ve yeterince araştırılmamış kültür kalıntılarının bulunduğu da kuşkusuzdur." [14]

Nitekim Türk yazı dilinin eskiliği konusunda yapılan araştırmalar, günümüze kalan en eski yazılı ürünlerin, gelişme dönemlerini geride bırakmış bir dilin belgeleri olduklarını göstermektedir. Özellikle bu konularda incelemeler yapan dilbilimciler, Türkçenin yazı dili olarak VIII. yüzyıldan bir-iki bin yıl öncesine götürülebileceğini öne sürmektedirler. Türklerin kullandıkları yazılar konusundaki araştırmalar ve bulgular da bu düşünceyi doğrulamaktadır.

TÜRK DİLİNİN DÖNEMLERİ

Türk dilinin tarihi üzerinde çalışan dilciler, eldeki yazılı belgelerden yola çıkarak, tarih öncesi dönemlerden günümüze Türk dilinin geçirdiği aşamaları belirlemeye çalışmışlardır. Türk dilinin kökeni ve eski dönemleri üzerine öne sürülen görüşlerle de desteklenen bu çalışmalarda, yazılı belgelerin bulunmadığı dönemler konusunda varsayımlara dayanılmaktadır.

Türk dilinin tarihsel gelişimi, genellikle yedi döneme ayrılarak incelenmektedir:

Altay Dönemi

Türkçeyle Moğolcanın dil birliği oluşturdukları varsayılan bu dönem konusunda herhangi bir tarih belirlemesi yapılamamaktadır. Altay dillerinin akrabalığına karşı çıkanlar, böyle bir dönemi kabul etmezler.

En Eski Türkçe Dönemi

Bu dönemde Türkçenin Altaycadan ayrılıp başka bir dil olarak gelişmeye başladığı varsayılmaktadır. Elimizde bu dönemle de ilgili bilgi yoktur. Yalnız kimi dilciler, bu dönemin M.Ö. 4000 yıllarına götürülebileceği düşüncesindedirler.

İlk Türkçe Dönemi

Çok az bilgiye sahip olunan bu dönemin. I-V. yüzyıllar arasını kapsadığı ileri sürülmektedir. Hun, Avar, Peçenek,

Bolgar gibi Türk asıllı toplulukların konuştukları dillerden günümüze ancak birkaç sözcük kalmıştır. Boy, hükümdar ya da yer adı olan bu sözcüklerin Türkçeye yakın olması, böyle bir dönemin kanıtı sayılmaktadır.

Eski Türkçe Dönemi

VI-X. yüzyıllar arasını kapsayan bu dönem, *"Göktürk-Uygur Türkçesi"* adıyla da nitelenir. Türkçenin yapısı konusunda kesin bilgilere sahip olduğumuz bu dönemin yazılı ürünleri, Gök-Türk Yazıtları'yla çok çeşitli konularda yazılmış Uygur metinleridir.

Orta Türkçe Dönemi

XI-XV. yüzyılları kapsayan bu dönemde Türkçe, *"Ortak Orta Asya Türkçesi"* ile *"Ortak Anadolu ve Azerbaycan Türkçesi"* olarak adlandırılan edebi şivelerden oluşmaktadır. Karahanlı, Harezm, Kıpçak alanlarında verilen ürünlerle Selçuklular ve Osmanlılar dönemindeki *"Eski Anadolu Türkçesi"* metinleri bu döneme girer.

Yeni Türkçe Dönemi

XVI-XIX. yüzyıllar arasını kapsar. Geniş bir coğrafyaya yayılan Türkçenin, Osmanlı, Azeri, Çağatay, Özbek, Türkmen vb. lehçeleriyle bunların edebiyatlarını içine alır. Söz konusu lehçelerin kendilerine özgü bir gelişimle değişik ses ve yapı özellikleri kazanmaları da bu dönemdedir.

Çağdaş Türkçe Dönemi

XX. yüzyıl başlarından günümüze Türk dilinin yaşayan bütün lehçe ve ağızları bu döneme girmektedir.

TÜRK LEHÇELERİ

Türk lehçelerinin sınıflandırılması çalışmaları, XIX. yüzyılda Batılı bilim adamlarınca başlatılmıştır. Türk kavimlerinin coğrafi yayılma bölgeleri göz önünde tutularak yapılan ilk sınıflama denemeleri, **Radloff**'un fonetik özellikleri ölçü alarak yaptığı sınıflamayla bir temele oturtulmuştur. Daha sonra ise *Vambery, Ramstedt, Nemeth,*

Samoyloviç, R.Rahmeti Arat, Benzing, Menges, A. Dilaçar gibi dilciler çeşitli sınıflamalar yapmışlardır. [15]

Bu sınıflamalardaki farklılıkları bir yana bırakırsak, günümüze kalabilen yazılı ürünler göz önüne alındığında Türk yazı dilinin başlıca üç lehçe kümesinden oluştuğu görülmektedir:

GÜNEY-DOĞU
Orta Asya edebî lehçesi, Uygurca, Hakaniye Türkçesi, Çağatayca-Özbekçe

KUZEY-BATI
Kıpçak grubu (Kıpçak, Kazan, Tatar, Kırgız, Nogay Türkçeleri)

GÜNEY-BATI
Oğuz grubu (Türkmence, Azeri Türkçesi, Türkiye Türkçesi)

Yukarıda da görüldüğü gibi Türkiye'de konuşma ve yazı dili olarak kullanılan Türkçe, GÜNEY-BATI lehçesi olan *Oğuzca'* nın bir koludur ve **Türkiye Türkçesi** adıyla anılır.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ

Eski Oğuzcanın Batı Oğuz kolundan gelişmiştir .ve **"Anadolu Türkçesi"** diye de adlandırılır. Şu tarihsel dönemlere ayrılmaktadır:

1. ***Eski Anadolu Türkçesi* (*Eski Osmanlıca*), XIII-XV. yüzyıl**
2. ***Orta Osmanlıca* (1450-1839)**
3. ***Yeni Osmanlıca* (1839-1923)**
4. ***Bugünkü Türkiye Türkçesi* (1923'ten günümüze)**

Türkiye Türkçesi, Oğuz-Türkmen boylarından Selçuklular döneminde Anadolu 'da konuşulan Türkçedir. Osmanlılar döneminde ise Türkiye Türkçesinin konuşulduğu alan genişlemiştir. Anadolu'nun yanı sıra Rumeli ile Kırım'ın batısında da egemen dil Türkiye Türkçesi olmuştur.

Oğuzcanın aynı kolundan gelişmiş **Azeri Türkçesi** ile **Türkiye Türkçesi**'ni ilk dönemlerde ayırmaya olanak yoktur. İki lehçe başlangıçta ortak özelliklere sahiptir. Bu ortak özelliklerden çoğu zamanla Türkiye Türkçesinde kaybolmuş, buna karşılık Azeri Türkçesinde iyice belirginleşmiştir.

Bir örnek vermek gerekirse, XVI. yüzyıl Türk şairlerinden **Fuzuli**'nin şiirlerinde Azeri Türkçesinin ses ve biçim özelliklerine rastlarız:

Değer her dem vefâsuz çerh yayından mana min oh
Kime şerh eyleyem kim mihnet ü endûh ü derdüm çoh
Sana kaldı mürüvvet senden özge hiç kimsem yoh
Gözüm cânum efendüm sevdüğüm devletlü sultânum

Gözümden dembedem bağrum ezüp yaşum kimi gitme
Seni terk etmezem çün men meni sen dahi terk itme
Igen hem zâlim olma men kimi mazlûmı incitme
Gözüm cânım efendüm sevdüğüm devletlü sultânum

Yukarıdaki şiirde görülen ses ve biçim özelliklerinden bir bölümü (vefa-**suz**, eyle-**yem**, cân-**um**, devlet-**lü**) o dönem Türkiye Türkçesinde de görülen ortak özelliklerdir. Ama sözcük başındaki "**m, k**" sesleriyle sözcük içindeki ya da sonundaki "**h**" sesini Azeri Türkçesi korumuş, Türkiye Türkçesinde bu sesler başka seslere dönüşmüşlerdir.

DEVLET DİLİ OLARAK TÜRKÇE

Bir devletin sınırları içinde resmi nitelik taşıyan işlemlerde kullanılması zorunlu olan dile **resmi dil** ya da **devlet dili** denir. Yeryüzünde konuşulan binlerce dilden ancak 150'ye yakını devlet dilidir.

Bir dilin devlet dili niteliğini kazanabilmesi, o dil içinde işlenmiş ortak bir yazı dilinin oluşmasına bağlıdır. Bu aynı zamanda o dilin kendi çapında bir uygarlık dili durumuna

gelmesi demektir. A. Dilaçar'ın da belirtiği gibi "*Ingilizce, Fransızca, Almanca, Ispanyolca, Italyanca ve Rusça gibi bugünün büyük dünya dilleri, bu niteliklerini eskiden beri birer devlet dili olmalarına borçludur.*"[16]

Türk dilinin yüzyıllardır yaşarlığını sürdürmesinin nedeni de budur. Önce de belirtildiği gibi, günümüze kalan ilk yazılı belgeler, Türkçenin en az 1400 yıldır çeşitli lehçeleriyle devlet dili olarak kullanıldığını göstermektedir.

Yalnız Anadolu Selçuklu sultanlarının devlet dili olarak Farsçayı benimsedikleri bilinmektedir. Ama bu uygulama Türkçeyi tarihten silememiş, halk Türkçe konuşmayı sürdürmüştür.

Karamanoğlu Mehmet Bey, Türkçenin devlet dili olduğunu belirten bir ferman çıkarmışsa da bu fermandan birkaç gün sonra ölünce durum yine karışmıştır. Türk yazı diline Arapça, Farsça sözcüklerin ve bu dillerin kimi kurallarının girmesi de bu dönemdedir.

Osmanlılar yabancı bir dili devlet dili olarak almadıkları halde aynı karışıklık Osmanlılar döneminde de sürmüştür. Türkçenin tam anlamıyla devlet dili oluşu, Cumhuriyet döneminde gerçekleşmiştir.

Türkçenin devlet dili oluşu, ilk önce I. Meşrutiyet Anayasasında belirtilmiş, Cumhuriyet'in ilânından sonra yapılan 1924 Anayasasında, bu hüküm çok daha kesin bir dille yinelenmiştir:"**Devletin dili Türkçedir.**"

Ama Atatürk bununla da yetinmemiştir. 1928'de Türkçenin ses yapısına uymayan Arap alfabesinin yerine 29 harften oluşan yeni Türk alfabesinin alınmasını sağlamıştır.Böylece "**Harf Devrimi**"ni gerçekleştirerek Türkçenin gelişmesi yolunda en önemli adımı atmıştır.

TÜRKLERİN KULLANDIKLARI ALFABELER

YAZI VE ALFABE

Sözün belli işaretlerle saptanması demek olan **yazı**, bir işaret sistemini gerektirmekte, bu işaretler **harf** dediğimiz şekillerle gösterilmektedir. Harflerin bütünü ise **alfabe**'yi oluşturmaktadır. Bir dilin belli bir alfabe kullanılarak yazıyla gösteriliş biçimine de **yazım** (imlâ) denir.

Yazı, insanların yerleşik toplum düzenine geçmeleriyle ortaya çıkmıştır. İnsanlar yaşadıkları olayları ve gördükleri nesneleri başkalarına anlatmak, alışverişlerde malları belirtmek, gösterdikleri kahramanlıkları belgelemek gibi amaçlarla resim yaparak yazının temellerini attılar.

Daha sonra bilgileri ve ihtiyaçları arttıkça nesneleri, kavramları anlatan resimyazılar da pratikleşmeye, birtakım basit şekillere dönüşmeye başladı. Resimyazının gelişme gösterdiği kavimler arasında eski Mısırlılar, Sümerler ve Çinliler gösterilebilir. Eski Mısır'da kullanılan ve **hiyeroglif** denilen yazı, resimyazının en tipik örneğidir. Sümerler'in kullandığı **çivi yazısı**'nda da nesneler ve kavramlar, çivi biçimindeki birleşik çizgilerle şekiller oluşturularak ifade edilmekteydi.

Yazının gelişiminde en büyük aşama, sesleri ve heceleri ayırt edecek şekillerin, yani harflerin bulunuşuyla gerçekleşti. Değişik uygarlık çevrelerindeki uluslar, konuştukları dile özgü sesleri, heceleri belirten kısa işaretler buldular.

Böylece her sesin ya da hecenin ayrı bir harfle gösterildiği alfabeler ortaya çıktı. Bir örnek vermek gerekirse, Sanskrit yazısı, hecelerin ayrı ayrı harflerle; Fenike yazısı ise her sesin ayrı bir harfle gösterilmesine dayanıyordu.

Bunlardan Fenike alfabesi İyonya yoluyla Yunanistan'a geçti. Yunanlılar, 22 ünsüzden oluşan Fenike alfabesine ünlüleri gösteren harfleri eklediler. Yunan alfabesini alan Romalıların birçok harfin biçimini nerdeyse bütünüyle değiştirmeleri sonucu Latin alfabesi doğdu.

Bugün ülkemizde, Türkçeye özgü sesleri karşılamak için birkaç değişiklik yapılarak 1 Kasım 1928'de kabul edilen Latin alfabesi kullanılmaktadır. Ama o tarihe gelinceye kadar Türkler, daha doğrusu geniş bir coğrafyaya yayılan Türk kavimleri, çeşitli alfabeler kullandılar.

Tarih boyunca Türklerin kullandığı alfabelerin sayısının bir düzineyi bulduğunu söyleyen Prof. Dr. Talat Tekin, bunlardan bir bölümünün (Sogd, Mani, Brahmi gibi) dar çevrelerde kısa süreli olarak kullanıldığını belirtir. Yaygın ve uzun süreli kullanılan alfabelerse Göktürk, Uygur, Arap alfabeleridir.

GÖKTÜRK ALFABESİ

Prof. Dr. Talat Tekin'in de belirttiği gibi, *"Türkçenin yazımı için Türklerce kullanılmış olan ilk alfabe, bugünkü bilgilerimize göre, Batı'da* 'eski Türk runik yazısı' *bizde ise* 'Göktürk alfabesi' *olarak bilinen en eski Türk yazısıdır."*[17]

Ama Göktürk alfabesinin ne zaman düzenlendiği, hangi tarihten başlayarak kullanıldığı kesin olarak bilinememektedir. Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu, VIII. yüzyılda dikildiğini bildiğimiz Göktürk Yazıtları'nda kullanılan bu alfabenin başlangıcını, Türkçedeki hemen bütün sesleri karşılayacak düzeye getirilmiş olmasından yola çıkarak V. yüzyıla kadar götürmektedir.[18]

Göktürk alfabesi dördü ünlü 38 harften oluşmaktadır. Sekiz ünlü (a,e,ı,i,o,ö,u,ü) için sadece dört işaret kullanılırken, kimi ünsüzler (b,d,g,k,l,n,r,s,t,y) için birden çok işaret kullanılması ilgi çekicidir.

Ünsüz sistemindeki bu çeşitlilik, aynı ünsüz için kullanılan ikinci işarete yeni bir ses değeri vererek birleşik sesler sağlanması biçiminde gerçekleştirilmiştir. Bir örnek vermek gerekirse, "baş" ve "beş" sözcükleri iki ayrı " b" işaretiyle yazılmaktadır. Ayrıca bu alfabedeki işaretlerin üçü çift ünsüzleri (lt,nç,nt); dördü de dört heceyi (ok/uk, ök/ük, ık, iç) karşılamaktadır. Noktalama işareti olarak da sözcükleri ya da sözcük gruplarını ayırmak için sadece üst üste konulmuş iki nokta kullanılmaktadır.

UYGUR ALFABESİ

Türklerin, Göktürk alfabesinden sonra kullandıkları alfabeler arasında en yaygın ve en uzun süreli olanı Uygur alfabesidir. Kaşgarlı Mahmut'un *Divanü Lugâti't-Türk*'te "Türk yazısı" olarak nitelediği Uygur alfabesi, Türklerin İslâm dinini kabul ederek Arap alfabesini benimsemelerinden sonra da kullanılmıştır. Nitekim Türk dilinin anıtlarından *Kutadgu Bilig* ile *Atebetü'l-Hakayık*'ın günümüze kalan en iyi nüshaları Uygur harfleriyle yazılmış olanlardır.

Fatih Sultan Mehmet'in Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ı yendikten sonra Uygur harfleriyle yazdırttığı bir yarlık, bu alfabenin kimi resmi yazışmalarda Osmanlılarca da kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca Moğolların XII. yüzyılda Türklerden aldıkları Uygur yazısını kullandıkları, eski Moğolcanın yüzyıllarca bu alfabeyle yazıldığı bilinmektedir.

VIII. yüzyılın ilk yarısında kullanılmaya başlandığı bilinen Uygur alfabesi, Sogd alfabesinden geliştirilmiştir. 18 harften oluşan ve sağdan sola yazılan bitişik bir yazıdır. Harflerin sözcük başında, ortasında ve sonunda yazılış biçim-

leri değişmektedir. Üçü ünlüleri, on beşi ünsüzleri karşılayan Uygur alfabesinde harfler dışında değişik kültür çevrelerinde değişik noktalama işaretleri de kullanılmıştır.

[Orta Asya Türk tarihinin Uygurlar dönemi, yabancı etkilere kültürlere açık bir dönemdir. Uygur kültürü IX ve XIII. yüzyıllarda en parlak dönemini yaşamıştır. Kazılar sonucu bulunan metinler, zengin bir Uygur edebiyatının varlığını kanıtlamaktadır. Sogd, Uygur ve Mani alfabelerinin kullanıldığı bu parçaların çoğu dualar ve ilâhilerdir. Ayrıca bu metinler arasında astronomi, tıp ve edebiyatla ilgili çevirilere de rastlanmaktadır.][19]

En önemlisi, gelişmiş bir yazı dilinin varlığıdır. Uygur yazı dili örnekleri arasında bulunan birkaç aşk ve doğa şiiri Türk edebiyatının bilinen en eski ürünleridir. Adlarını bildiğimiz ilk Türk şairleri de bu dönemde yetişmiştir.]

ARAP ALFABESİ

Türklerin, İslâmlığı benimsedikten sonra X. yüzyıl ortalarından başlayarak Uygur alfabesinin yanı sıra Arap alfabesini de kullandıkları bilinmektedir. Arap alfabesi, XII. yüzyıldan başlayarak yaygınlaşmış, XX. yüzyılın ortalarına kadar hemen bütün Türk ülkelerinde kimi yazım değişiklikleriyle kullanılan tek alfabe olmuştur.

Arap alfabesi aslında 28 harften oluşmaktadır. İranlılar Farsçadaki "p, ç, j, ince g" seslerini göstermek için kimi harflere nokta ve çizgi ekleyerek harf sayısını 32'ye çıkardılar.

Aynı sesler Türkçede de bulunduğu için Türkler de bu alfabeyi aldılar. Ayrıca yalnız Türkçede bulunan ve genizden söylenen "n"yi göstermek üzere "**kef-kâf**" harfinin üstüne üç nokta koyarak "**kâf-ı nunî**" ya da "**sağır kef**" denilen harfi kullandılar.

Sağdan sola doğru yazılan Arap harflerinden bir bölümü kendilerinden sonra gelen harflerle bitişir, bir bölümü bitişmez. Bitişen harfler, sözcüklerin başında, ortasında ve so-

nunda değişik biçimlerde yazılır. Ötekilerin yalnız sözcüklerin başındaki ve sonundaki biçimleri farklıdır.

YENİ TÜRK ALFABESİ

Yeni Türk alfabesi de, öncekilerde olduğu gibi, yeni bir kültüre açılmanın ürünüdür. Ama Harf Devrimi'ni salt Batılılaşma olgusuna bağlamak doğru olmaz. Çünkü Türkçenin ses yapısı, Sâmi dilleri ailesinden olan Arapçanın ses yapısına uymadığı için Arap harfleriyle Türkçenin sesleri, özellikle ünlüler belirtilemiyordu.

Söz gelimi, "**gel, gül, göl, kel, kül, kil**" sözcükleri aynı biçimde " **k** " (kef) ve " **l** " (lâm) harflerini kullanarak yazılmaktaydı. Eğer hareke denilen ve harflerin altına ya da üstüne konulan özel işaretlerle belirtilmemişse, yazılanın hangi sözcük olduğu ancak cümle içinde anlaşılabilmekteydi. Ayrıca Arapçanın ses yapısına göre oluşturulmuş "**zel, peltek s**" gibi kimi ünsüzler de Türkçe için gereksizdi.

Arap alfabesinin kullanımından doğan güçlüklere ilk kez değinen **Münif Paşa**'dır. 1862'de verdiği bir konferansta Münif Paşa, yazının kolaylaştırılması için sözcükleri, birbirinden ayrı harflerle, bitiştirmeden yazmak önerisini getirmişti. Daha sonra bu yolda başka girişimlere de rastlanmakta, alfabe konusunun gazetelerde tartışıldığı görülmektedir. [20]

Cumhuriyet döneminde de bu tartışmalar sürmüş, sonunda Sarayburnu'ndaki bir şenlik sırasında Atatürk, şu sözleriyle harf devriminin yapılacağını açıklamıştır:

"*Arkadaşlar, güzel dilimizi ifâde etmek için yeni Türk harflerini kabul ediyoruz. Bizim güzel, âhenkdâr, zengin lisanımız, yeni Türk harfleriyle kendini gösterecektir.*"

O günden sonra yeni Türk alfabesi konusunda çalışmalar hızlanmış, kurulan bir Dil Encümeni'nin belirlediği 29 harften oluşan yeni alfabe Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 1 Kasım 1928'de kabul edilen bir yasayla yürürlüğe girmiştir.

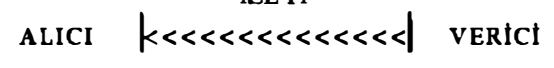
TÜRKÇENİN SES YAPISI

SES BİLGİSİ

Genel tanımıyla **ses**, titreşim sonucu oluşan fiziksel bir olaydır. Havada suda ya da başka bir ortamda dalgalar biçiminde yayılır. Ses dalgalarının, değişik ortamlardaki yayılış hızı farklıdır. Belirli bir hızla yayılan ses dalgalarını işitme organlarımızla algılarız.

Yine genelde sesler, titreşimin biçimine göre iki ana kümede toplanır: **Düzenli ve düzensiz.** Düzensiz titreşimlerle oluşan sesleri gürültü olarak adlandırırız. Böylesi seslerde belli bir uyum yoktur. Oysa düzenli titreşimlerle oluşan sesler, belli sürelerde yinelenen periyodik seslerdir. Konuşmak için çıkardığımız sesler de bu sınıfa girer.

Daha önce dilin aracının ses olduğu, iletişimin gerçekleşmesi için de en az iki kişinin bulunması gerektiği belirtilmişti. Buna göre iki insan arasındaki iletişimi bir çizelgeyle şöyle gösterebiliriz:

Ses açısından benzeri bir çizelge söz konusu olduğunda verici yerine **konuşan**, alıcı yerine **dinleyen**, ileti yerine de **ses dalgaları** terimlerini koyabiliriz.

Buna göre insandaki konuşma organları verici, işitme organları da alıcıdır. İnsanda doğuştan var olduğu söylenen konuşma yeteneği, onun hem verici, hem de alıcı olmasından dolayıdır. Yani insan, beynin komutu üzerine düzenli sesler çıkarabileceği konuşma organlarıyla bu dil seslerini alıp çözümlemesi için beyne ileten işitme organlarına sahiptir. Düzensiz seslerin dil seslerine dönüşebilmesi, birbirini bütünleyen bu organların varlığıyla mümkündür. Nitekim, dilsiz diye nitelenen insanlar konuşma organları olmadığı için değil, doğuştan işitme özürlü oldukları için konuşamamaktadırlar.

İnsanın konuşma organlarıyla çıkarabileceği seslerin sayısı sınırlıdır. Dünyada binlerce dil vardır, ama bu dillerdeki seslerin sayısının 11 ile 67 arasında değiştiği belirlenmiştir. Bunun nedeni, her dilin kendine özgü sesleri bulunmakla birlikte, dil seslerinin büyük bir bölümünün bütün dillerde ortak olmasıdır. Diller arasındaki farklılık, aynı seslerle değişik ses birlikleri oluşturulmasından kaynaklanmaktadır.

Bir çocuğun daha doğar doğmaz çıkardığı ilk ses, doğal ve düzensiz bir sestir. Bu, genellikle çığlıksı bir ağlama sesi, daha çok bir bağırmadır. Yapılan araştırmalara göre bir çocuk, ilk dokuz ayda çeşitli sesler çıkarıp bunları değiştirmeye çalışmakta, kendi kendine sesler uydurmaktadır. Bu sesler çocuk açısından bir kendini ifade etme aracıdır, ama dil sesleri değildir. Çocuk ancak bir yaşına doğru içinde bulunduğu ve dulduğu anadilinin seslerini taklit etmeye başlar. Sonraki aylarda sözcükleri, söz kalıplarını öğrenir.

Özcan Başkan dil sesleriyle ilgili bu öğrenme aşamasını şöyle açıklar:"*Küçük bir bebek, bütün sesleri çıkaracak biçimde bir sesten öbürüne geçerken, sürdürdüğü bu denemeler sonunda, anadilinin seslerine 'düğümler' atmakta ve sonra bunları pekiştirmekte gibidir. Her bir sesi tam çıkarmak için yirmi otuz kadar kas gerektiği için, artık bir dilin sesleri yerleştiği zaman, o dil dışındaki sesleri çıkaracak olan kaslar tembelleşir.*"[21]

İşte bu yüzden insan, kendi dilinde bulunmayan dil seslerini çıkarmakta zorlanır, başarılı olamaz. Çünkü konuşma organları, anadilinin seslerine göre koşullanmıştır.

DİL SESLERİNİN OLUŞUMU

Konuşma eylemi, akciğerlerden başlayarak çeşitli organların ortak işleyişi sonucu gerçekleşir. Dil seslerini çıkaran ve gelişmiş bir nefesli saza benzeyen ses aygıtımız; gırtlak, boğaz, ağız, geniz ve burun boşluklarından oluşmuştur. Girintili çıkıntılı çatal bir boruyu andırır. Buna **ses yolu** da denir. Ses yolu içinde ise ses telleri (ses kanatçıkları), gırtlak kapağı, küçük dil, dil ve dudaklar gibi hareketli organlarla diş, diş etleri ve damak gibi hareketsiz organlar bulunmaktadır.

Ses aygıtı, soluk borusunun üzerine oturtulmuştur. Başka deyişle soluma aygıtımızın bir parçasıdır. Ses çıkarmak için gerekli hava diyaframın kasılması sonucu akciğerlerden soluk borusu yoluyla gırtlağa gelir. Beyinden konuşma komutu verildiği için gergin durumda bulunan ses telleri bu havayla titreşirler. Çıkan ses gırtlak, boğaz, ağız, geniz ve burun boşluğundan geçerken, konuşma organlarının çeşitli hareketleriyle değişen dil seslerine dönüşür. Bu seslerin farklı oluşlarının nedeni, konuşma organlarının değişik biçimler alarak ses yolunu daraltma ya da kapatmaları sonucudur.

DİL SESLERİNİN ÖZELLİKLERİ

Hemen bütün dünya dillerinde dil sesleri, genellikle çıkış biçimine ve çıkış yerine göre sınıflandırılmaktadır. Bu sınıflamada asıl önemli olan çıkış biçimidir. Nitekim bir dilin sesleri iki bölümde toplanırken de seslerin çıkış biçimleri temel alınmaktadır. Buna göre, çıkış biçimleri açısından dil sesleri ikiye ayrılır:

1. **Ünlü** (vokal)
2. **Ünsüz** (konsonant)

Çıkış yeri, yalnızca ünsüzler için önem taşımaktadır. Çünkü bütün ünlülerin çıkış yeri gırtlaktır. Yani bütün ünlülerde ses tellerinin titreşimi söz konusudur. Oysa ünsüzlerin bir bölümünde ses telleri titreşir, bir bölümünde titreşmez. Dolayısıyla ünsüzlerin çıkış yeri değişir.

Türkçedeki ünlü ve ünsüz seslerin özelliklerine geçmeden önce bir yanlışın düzeltilmesi gerekmektedir. Bu, ünlü-ünsüz yerine sesli-sessiz ve buna bağlı olarak sesli harf-sessiz harf terimlerini kullanmanın yanlış olduğudur. Çünkü ses, fiziksel olarak duyulan şeydir. Dil sesleri de duyulan seslerdir. Sessiz olan bir şey duyulamayacağına göre dil seslerinin bir bölümünün "sessiz sesler" olarak nitelenmesi mantığa aykırıdır.

Ayrıca harf, dilin en küçük birimi olan ses'i belirten bir işarettir. Bir bakıma her harf, bir sesin adıdır. Harfleri "sesli-sessiz" olarak nitelediğimizde, bir bakıma "ses çıkaran harfler" ya da "ses çıkarmayan harfler" diye niteliyoruz demektir. Bunun da mantık dışı olduğu ortadadır. Bu konuda akla şöyle bir soru da takılmaktadır: Harfler, sesleri yazmak için kullanıldığına göre, duyulamayacağı için ses de sayılamayacak "sessiz harf" nasıl tanımlanacaktır?

ÜNLÜLER

Ses tellerinin titreşimiyle oluşup hiçbir engelle karşılaşmadan ağız boşluğuna gelen ve ağız boşluğunda çeşitlenen dil seslerine ünlü denir. Ünlü bakımından zengin bir dil olan Türkçede aşağıdaki harflerle gösterilen sekiz ünlü vardır:

A/a E/e I/ı İ/i O/o Ö/ö U/u Ü/ü

Bu ünlüler söyleyiş sırasında ağız boşluğunun aldığı biçimlere göre önce üçe, sonra her küme ikiye ayrılarak bölümlenir:

1. Söyleyiş sırasında dilin geriye çekilmiş ya da ileriye sürülmüş durumunda çıkan ünlüler,

a) Kalın (a, ı, o, u)
b) İnce (e, i, ö, ü)
ünlüler olarak adlandırılır.

2. Söyleyiş sırasında dudakların düzleşmesi ya da yuvarlaklaşması durumunda çıkan ünlüler,
a) Düz (a, e, ı, i)
b) Yuvarlak (o, ö, u, ü)
ünlüler olarak adlandırılır.

3. Söyleyiş sırasında alt çenenin az ya da çok açılmasıyla ağız yolunun genişlemesi ya da daralması durumunda çıkan ünlüler,
a) Geniş (a, e, o, ö)
b) Dar (ı, i, u, ü)
ünlüler olarak adlandırılır.

Buna göre Türkçede bulunan sekiz ünlüden her biri çıkış biçimine göre üç nitelik taşımaktadır:

a	>	kalın-düz-geniş
e	>	ince-düz-geniş
ı	>	kalın-düz-dar
i	>	ince-düz-dar
o	>	kalın-yuvarlak-geniş
ö	>	ince-yuvarlak-geniş
u	>	kalın-yuvarlak-dar
ü	>	ince-yuvarlak-dar

Bu bölümlemeyi bir çizelgeyle şöyle gösterebiliriz:

	KALIN		İNCE	
	Geniş	Dar	Geniş	Dar
Düz	a	ı	e	i
Yuvarlak	o	u	ö	ü

Türkçede "e" ile "i" ünlüleri arasında söylenen bir de "kapalı e" sesi vardır. Eski ve Orta Türkçede sözcüklerin ilk hecelerinde bulunan "kapalı e", İstanbul Türkçesinde "i"ye ya da "e"ye dönüşmüştür. Günümüzde kimi Anadolu ağızlarında şu sözcüklerde bu ünlüye rastlanır:

él (il> yabancı), démek, étmek, vérmek, géce, yél, yér, yémek, yétmek

Kimi dilbilgisi kitaplarında ünlüler, uzun ve kısa olarak da ikiye ayrılmaktadır. Oysa Muharrem Ergin'in de belirttiği gibi, "*Uzunluk kısalıklarına göre vokaller sınıflara ayrılmazlar. Her vokalin uzun ve kısa şekli olur.*"[22] Çünkü uzunluk ve kısalık, ünlünün oluşumuyla değil, söyleniş süresiyle ilgilidir.

Ayrıca Türkçede **uzun ünlü yoktur.** Uzatılarak söylenen ünlüler dilimize yabancı sözcüklerle girmiştir. Arapça ve Farsça sözcüklerdeki uzun "a, i, u" ünlülerinden birçoğu Türkçe söyleyişte zamanla kısalmıştır. Bunlara örnek olarak şu sözcükleri gösterebiliriz:

esâs> esas, insân> insan, cevâb> cevap, mahzûn> mahzun, meydân> meydan, taklît> taklit

Yine Türkçeye yabancı dillerin etkisiyle girmiş bir de "ince a" sesi bulunmaktadır. Arapça sözcüklerde yaşarlığını sürdüren bu ses, ilerde üzerinde duracağımız Türkçe ses uyumuna aykırı olarak eklerin ünlülerini incileştirmektedir. Şu örneklerde olduğu gibi:

saât-iniz, hárp-te, şefkât-li, sıhhât-in, seyahât-e, hârf-i, dikkât-siz

ÜNSÜZLER

Akciğerlerden gelen havanın ses yolunda bir kapanma ya da daralmayla engellenmesi sonucu oluşan seslere ünsüz denir. Türkçedeki 21 ünsüz aşağıdaki harflerle gösterilir:

B/b C/c Ç/ç D/d F/f G/g Ğ/ğ H/h
J/j K/k L/l M/m N/n P/p R/r
S/s Ş/ş T/t V/v Y/y Z/z

Ünsüzlerin oluşumu, ses yolunun kimi noktalarda daralması ya da kapanması, ses yolundaki organların birbirine yaklaşması ya da değmesi sonucu gerçekleşir. Onun için ünsüzler, ses yolunun değişik noktalarında oluşurlar. Bu oluşma, ses yolundaki kapanmaya ya da daralmanın ölçüsüne göre patlama, sürtünme ve sızma biçiminde olabilir. Bu nedenle ünsüzler, çıkış yerlerine ve çıkış biçimlerine bağlı olarak çeşitlenirler.

Türkçedeki ünsüz çeşitlerini bir çizelgeyle şöyle gösterebiliriz:

	ÇIKIŞ BİÇİMLERİ			
ÇIKIŞ YERİ	Titreşimli		Titreşimsiz	
	Sürekli	Süreksiz	Sürekli	Süreksiz
Dudak	m	b		p
Diş	l-n-r-z	d		s-t
Damak	ğ-y	g		k
Diş-Dudak	v		f	
Diş-Damak	j	c	ş	ş
Gırtlak			h	

Önce de belirtildiği gibi kimi ünsüzlerin çıkarılışında ses telleri titreşir, bir bölümünde ise titreşmez. Bu nedenle ünsüzler çıkış biçimleri açısından **titreşimli** (sedalı, ötümlü) ve **titreşimsiz** (sedasız, ötümsüz) olmak üzere ikiye ayrılır. Titreşimli ve titreşimsiz ünsüzlerden bir bölümü, ses yolunun tam olarak kapanması ve gelen havanın bir patlamayla dil sesine dönüşmesi sonucu oluşur. Bu ünsüzler, sürekli bir biçimde çıkarılamazlar. Çıkışları ses yolundaki daralmanın az ya da çok oluşuna bağlı olan ünsüzler ise sürekli bir biçimde çıkarılabilirler. Birincilere, yani **süreksiz** olanlara patlamalı, **sürekli** olanlara da ses yolunun darlığına ve genişliğine bağlı olarak sürtünücü ve akıcı ünsüzler de denilmektedir.

TÜRKÇEDE SESLERİN BİRLEŞMESİ

Ünlü ve ünsüz olarak ayrılan sesler, değişik biçimlerde birleşerek çeşitli ses öbekleri oluştururlar. Türkçede tek bir sesten ya da bir ses öbeğinden oluşan ve bir solukta çıkarılan ses birimine **hece**, bir ya da birkaç heceden oluşan anlamlı ses birliklerine de **sözcük** denir. Buna göre sözcüğün temel öğesi hecedir. Şu örneklerde görüldüğü gibi:

SÖZCÜKLER	HECELER
okuduklarımızdan	*o-ku-duk-la-rı-mız-dan*
elindeki	*e-lin-de-ki*
Türkçemizin	*Türk-çe-mi-zin*
üsttekini	*üst-te-ki-ni*
karşılaştırmalı	*kar-şı-laş-tır-ma-lı*

Verilen örnekler incelendiğinde, sözcükleri oluşturan hecelerin, genel olarak tek başlarına bir anlam taşımadıkları görülmektedir. Daha doğrusu, "*o, Türk, üst*" gibi anlamı olan heceler, tek başlarına sözcük olan hecelerdir. Bunun nedeni, sözcük üzerinde dururken görüleceği gibi, Türkçede sözcüklerin kök biçimlerinin genellikle tek heceli olmasıdır. Bir ses birimi olarak hecenin niteliği, bir solukta söylenip söylenememesinde aranmalıdır.

Türkçede her hecede mutlaka bir ünlü vardır. Birden çok sesten oluşan heceler, bir ünlüyle bir ya da birkaç ünsüzün zincirleme birleşmesi sonucu oluşur. Aynıca sadece ünlüler, tek sesli hece oluşturabilirler. Buna göre, yapıları bakımından Türkçede altı çeşit hece vardır. Ünlüleri **a**, ünsüzleri **b** ile gösterirsek bu altı çeşit heceyi şöyle sıralayabiliriz:

a	ab	ba	bab	abb	baba
a	a z	b u	s e s	ü s t	s e r t
e	i s	ç e	k a l	a l t	k u r t
o	ü n	m i	l a ş	a l p	T ü r k

Türkçede gerek tek heceli kök sözcükler, gerekse sözcükleri oluşturan heceler, bu altı biçimden birine uymak zorundadırlar. Ayrıca birden çok hece bir araya geldiğinde, hecelerin yapısında yine bu biçimlere uygun kimi değişmeler görülmektedir. Bir örnek vermek gerekirse, *"üst "* hecesi, başka öğelerle birleştiğinde *"üstün-de "* biçimini alabilmektedir. Birleşik sözcüklerde de benzeri bir durumla karşılaşılır:

ha-nı-me-li / ka-vu-ni-çi / ba-şör-tü / Kırk-la-re-li / kır-ka-yak / ö-na-yak/Ye-şi-lır-mak / ba-şöğ-ret-men / il-ko-kul / al-tüst

Heceler, bu yapı özelliklerine göre genelde iki kümede toplanmaktadır. Tek ünlüden oluşan ya da ünlü ile biten hecelere **açık hece**; ünsüzle biten hecelere de **kapalı hece** denilmektedir.

TÜRKÇEDE SES OLAYLARI

Sesler zincirleme olarak birbirlerine bağlanıp ses öbekleri oluştururken kimi değişmelere uğrarlar. Bunun nedeni çoğu kez fizyolojiktir. Farklı özellikler taşıyan sesler, belli hareketler sonucu çıkarılırlarken birbirlerini etkilerler. Bu etkileme ve etkilenme belli bir düzen içinde gerçekleşirken birtakım ses olaylarına yol açar. Seslerin birleşmesi sırasında Türkçe sözcüklerde görülen ses olayları şunlardır:

BENZEŞME

Bir sözcükteki seslerden birinin, kendisinden önce ya da sonra gelen bir başka sesi etkileyerek kendisine benzetmesiyle ortaya çıkan ses değişmesine **benzeşme** denir. Bu benzeşme, çıkış yeri ve çıkış biçimi açısından seslerin benzer duruma gelmeleri biçiminde gerçekleşebileceği gibi, farklı seslerin aynı sese dönüşmesi biçiminde de gerçekleşebilir.

Şimdi, ünlülerle ünsüzlerin çeşitlerinin gösterildiği çizelgeleri göz önünde tutarak benzeşme olayını örneklerle açıklayalım:

Söz gelimi "*ağaç* sözcüğü "*-dan* hecesiyle ya da "*bilmiş*" sözcüğü "*-dır* ".hecesiyle birleştiğinde, "ç" ve "ş" sesleri, "d" sesini "t" sesine dönüştürürler. Çünkü "ç" ve "ş" titreşimsiz ünsüzlerdir. Oysa "d" titreşimli ünsüzdür. Böylece "ç" ve "ş", "d"yi çıkış biçimi bakımından titreşimsiz olan "t"ye dönüştürerek kendilerine benzetmişlerdir.

"*Ayak* " sözcüğüne "- a" hecesi eklendiğinde, "k" sesi "ğ"ye dönüşür. Bunun nedeni iki "a" sesinin, aralarındaki titreşimsiz ve süreksiz "k" sesini, titreşimli ve sürekli "ğ"ye dönüştürerek hem çıkış yeri, hem de çıkış biçimi bakımından kendilerine benzetmesidir.

Benzeşme olayına Türkçeye girmiş yabancı sözcüklerde de rastlanır. Bunun en tipik örneği "*çarşamba*" ve "*perşembe*" sözcükleridir. Çünkü Farsça kökenli bu sözcüklerin aslı "*çârşenbih-çehârşenbih*" ve "*pencşenbih*"tir. Başlangıçta yazı diline asıl biçimleriyle giren bu sözcükler sonradan ses değişmesine uğrayarak "*çarşanba, perşenbe*" biçimine dönüşmüşlerdir. Konuşma dilinde ise çıkış yeri dudak olan "b", çıkış yeri diş olan "n"yi, tıpkı kendisi gibi dudağın kapanmasıyla oluşan "m"ye dönüştürmüş, söz konusu sözcüklerin yazımında da bu değişiklik benimsenmiştir.

Yine yabancı kökenli olan "*penbe, anbar, menba*" sözcüklerindeki "n" seslerinin Türkçede "m"ye dönüşerek bu sözcüklerin "*pembe, ambar, memba*" biçiminde söylenmesinin ve yazılmasının nedeni budur.

Bir de konuşma dilinde sıkça rastlanan ses benzeşmeleri vardır. Örnekse, "*şoför, pantalon, eczane, şemsiye*" biçiminde yazılan sözcüklerin halk dilinde "*şöför* ya da *şofor, pantolon, ezzane, şemşiye*" biçiminde söylendiği görülmektedir.

Daha sonra üzerinde duracağımız ses uyumu olayı da büyük ölçüde ses benzeşmesine dayanır.

SES DÜŞMESİ

Türkçede ses düşmesi olayı, tek bir sesin ya da hecenin düşmesi olarak gerçekleşir. Başlıca ses düşmesi olayları şunlardır:

Ünlü Düşmesi

Tek ses düşmesinin en tipik örneği, bir sözcükteki orta hece ünlüsünün düşmesi olayıdır. İlk hecesi açık, ikinci hecesi kapalı kimi iki heceli sözcüklere, bir ünlü ya da ünlüyle başlayan bir ses öbeği eklendiğinde, hece yapısı farklılaşır. Çünkü eklenen ünlü, ikinci hecenin sonundaki ünsüzü kendine çekerek yeni bir hece oluşturur. Bu durumda açık heceye dönüşen orta hecenin ünlüsü vurusuz kalıp ses rengini yitirdiği için genellikle düşer. Şu örneklerde olduğu gibi:

ka-rın	*ka-rı-nın-dan*	*karnından*
gö-nül	*gö-nü-lüm*	*gönlüm*
bu-run	*bu-ru-nun*	*burnun*
be-yin	*be-yi-ni*	*bey-ni*
çı-ğır	*çı-ğı-rın-dan*	*çığrından*
ka-vuş-(mak)	*ka-vu-şak*	*kavşak*
sü-pür-(mek)	*sü-pü-rün-tü*	*süprüntü*
ya-yıl-(mak)	*ya-yı-lım*	*yaylım*

Orta hece ünlüsünün düşmesi olayı Türkçeye girmiş yabancı sözcüklerde de söz konusudur. Özellikle çift ünsüzle biten tek heceli yabancı sözcükler, Türkçede iki ünsüz arasına bir ünlü sokularak söylenirler. Ama yeni bir ses birliği oluşturulduğunda, bu sözcüklere eklenen ünlü, orta hece ünlüsü durumuna girdiği için düşer:

akl	*a-kıl*	*a-kı-lı-ma* >	aklıma
fikr	*fi-kir*	*fi-ki-ri-niz* >	fikriniz
zehr	*zehir*	*ze-hi-ri-ni* >	zehrini
film	*fi-lim*	*fi-li-min-de*>	filminde

Ayrıca hece yapıları ne olursa olsun, kimi Türkçe sözcüklerle Türkçeye girmiş yabancı sözcüklerde, bu sözcüklere yeni bir ses öbeği eklensin ya da eklenmesin, orta hece ünlüsü genellikle düşmektedir. Şu sözcüklerdeki ses düşmesi buna örnektir:

ne-re-de	>	*ner-de*
bu-ra-da	>	*bur-da*
sa-ğa-nak	>	*sağ-nak*
â-hi-ret	>	*ah-ret*
Fâ-tı-ma	>	*Fat-ma*

Ünsüz Düşmesi

Türkçede ünsüz düşmesi olayına daha çok konuşma dilinde rastlanır. Bir de Eski Türkçe dönemindeki sözcüklerde karşılaştığımız kimi ünsüzlerin kimi lehçelerde düştüğü görülmektedir. (Türkçenin ses özelliklerinden söz ederken bu konu üzerinde duracağız.)

Türkiye Türkçesinde damak ünsüzü olan "k" sesiyle biten sözcüklere yine sonunda aynı sesin bulunduğu bir ses öbeği eklendiğinde sözcüğün sonundaki "k" düşmektedir:

küçük-cük > küçü-cük *büyük-cek > büyü-cek*
alçak-cık > alça-cık *ufak-rak > ufa-rak*

Tükçede *"elli, yassı, anne"* gibi birkaç örnek dışında kök durumundaki sözcüklerde ikiz ünsüz yoktur. Bu birkaç örneğin de çeşitli ses olayları sonucu ortaya çıktığı bilinmektedir. Türkçe sözcüklerde ikiz ünsüze, ancak köklerle eklerin birleşme noktalarında rastlanmaktadır:

yol-luk / ıs-sız /el-ler / bık-kın
yut-tum / em-mek / ses-siz / gü-lü

Bu nedenle Türkçede ikiz ünsüz taşıyan kök durumundaki sözcüklerin hemen hepsi yabancı kökenlidir:

cadde / cellât / hattâ / kelle / kubbe / müddet

İşte Türkçeye girmiş kimi yabancı sözcüklerde bu ikiz ünsüzden biri düşmektedir:

amma > ama, kerre > kere, belediyye > belediye
çille > çile, hammam > hamam, kassab > kasap

Yine Türkçeye girmiş ikiz ünsüzle biten tek heceli sözcüklerde, bu ikiz ünsüzden biri kesinlikle düşmektedir. Ama aynı sözcüklere ünlüyle başlayan bir ses öbeği eklendiğinde ikizleşme yeniden ortaya çıkmakta, eklenen ses öbeği düşen ünsüzü başına almaktadır:

fenn	*fen*	*fen-ni*
hiss	*his*	*his-sim*
hakk	*hak*	*hak-kı-dır*
zamm	*zam*	*zam-ı*
zann	*zan*	*zan-net-mek*
redd	*red*	*red-det-mek*

Hece Düşmesi

Türkçede bir sözcük içinde art arda gelen ve ses bakımından birbirine benzer ya da eş olan hecelerden biri düşer. Bu hece düşmesi olayına, yabancı kökenli sözcüklerde de rastlanmaktadır. Şu örneklerde olduğu gibi:

baş-la-ya-yım > baş-la-yım
pa-zar er-te-si > pa-zar-te-si
an-la-ma-maz-lık > an-la-maz-lık
k(ı)-la-sı-sızm > k(ı)-la-sızm

SES TÜREMESİ

Türkçede en yaygın ses türemesi olayı, köklerle eklerin doğrudan birleşememeleri durumunda araya birleşmeyi sağlayıcı bir yardımcı sesin girmesiyle gerçekleşir. Genellikle ünlüyle biten bir köke ünlüyle başlayan bir ekin ya da ünsüzle biten bir köke ünsüzle başlayan bir ekin bağlanması söz konusu olduğunda araya ünsüz ya da ünlü bir ses girmektedir. Aşağıdaki örneklerde siyahla gösterilen sesler buna örnektir:

dere > dere-y-e	*sıra > sıra-y-ı*
el-i > eli-n-den	*yan-ı > yanı-n-da*
yık > yık-ı-m	*bil > bil-i-n-mez*

Yalnız kimi dilciler, özellikle yardımcı ünlülerin araya girmesini bir ses türemesi saymamaktadırlar. Bunun dışındaki ses türemesi olayları ise oldukça azdır. Daha çok yabancı sözcükleri Türkçenin ses ve hece yapısına uydurmak için ses türetmeye başvurulur. Üstelik bunların çoğu konuşma dilinde kalır ve yazıya geçmez. Buna örnek olarak konuşma dilindeki şu söyleyişleri gösterebiliriz:

Recep > İrecep	*limon > ilimon*
spor > ispor	*Rus > Urus*

Türkçedeki ses türemesi olaylarını iki kümede toplayabiliriz:

Ünlü Türemesi

Türkçe sözcüklerde ünlü türemesi olayına, anlamı güçlendirmek için bir sözcüğün başına benzer hece getirilerek oluşturulan sözcüklerin bazılarında rastlanmaktadır:

sağlam > sap sağlam > sap-a-sağlam
gündüz > güp gündüz > güp-e-gündüz
çevre > çep çevre > çep-e-çevre
yalnız > yap yalnız > yap-a-yalnız

Bir başka ünlü türemesi olayı da kimi sözcüklerden anlamca farklı yeni sözcükler türetildiğinde karşımıza çıkar:

dar > darcık > dar-a-cık
az > az-cık > az-ı-cık
bir > bir-cik > bir-i-cik

Ünlü türemesi olayına, özellikle çift ünsüzle biten yabancı sözcüklerde rastlanmaktadır. Türkçede hece sonunda ancak belli ünsüz çiftleri bulunduğu için çoğu Arapça kökenli bu tür sözcükler söylenirken ve yazılırken iki ünsüz arasında bir ünlü türetilmektedir.

Ses düşmesinden söz ederken (orta hece ünlüsünün düşmesi) de belirtildiği gibi kök durumundaki bu sözcüklere ünlüyle başlayan yeni bir ses öbeği eklendiğinde türeyen ünlü düşmekte, bir bakıma sözcüğün aslına dönülmektedir. Önce ses türemesi, sonra da ses düşmesi olarak gerçekleşen bu ses olayını şöyle gösterebiliriz:

SÖZCÜĞÜN ASLI	TÜRKÇEDEKİ BİÇİMİ	EK ALMIŞ DURUMU
akl	*a-kıl*	*akl-ında*
fikr	*fi-kir*	*fikr-iniz*
sabr	*sa-bır*	*sabr-ımız*
emr	*e-mir*	*emr-ini*
özr	*ö-zür*	*özr-ü*
hükm	*hü-küm*	*hükm-ün*

Yine Türkçeye girmişyabancı sözcüklerde görülen bir ses türemesi olayı da ön seste çift ünlü bulunması durumunda gerçekleşir. Bu tür sözcüklerde ya çift ünsüzden önce ya da iki ünsüz arasında bir ünlü türetilir. Bu türetilmiş seslerden bir bölümü, önce de belirtildiği gibi yalnız konuşma dilinde bulunur, yazıya geçirilmez. Kimi yabancı sözcükler ise artık Türkçeleşmiştir ve söylendikleri gibi yazılırlar. Bu sözcüklerin kimi ses değişmelerine de uğradıkları için asıllarıyla pek ilgileri kalmamıştır:

station > istasyon *spirto > ispirto*
scala > iskele *speaker > sipiker*
Frank > Firenk *tromba > tulumba*

Ünsüz Türemesi

Türkçede ünsüz türemesi olayının çeşitli biçimleriyle karşılaşılmaktadır. Ama daha önce sözü edilen "n,y" yardımcı ünsüzleri dışında sözcüğün başında, içinde ve sonunda rastlanan ünsüz türemelerinin sayısı çok değildir.

Eski Türkçede ünlüyle başlayan kimi sözcüklerde, daha sonraları bir "y" ya da "h" sesinin türediği görülmektedir:

ıldız > yıldız	*ılan > yılan*
ılkı > yılkı	*ıçkırık > hıçkırık*
ıldırım > yıldırım	*ıpratmak > yıpratmak*
elbet > helbet	*aşlama > haşlama*

Kimi sözcüklerde ise örnekleme yoluyla bir "n" sesi türemektedir. Türkçede hece sonunda "nç, nk" ünsüzlerine rastlandığı için "ç" ya da "k" sesiyle biten kimi sözcükler fazladan bir de "n" sesi almaktadır. Ama bu sözcüklerinsayısı azdır:

tuç > tunç	*fişek > fişenk*
kılıç > kılınç	*tüfek > tüfenk*

SES KAYNAŞMASI

Türkçede birbirini izleyen ayrı hecelerdeki iki ünlünün birleşip tek bir ünlüye dönüşmesi ve tek hecede toplanması olayına **ses kaynaşması** ya da **ses birleşmesi** denir.

Genellikle iki sözcüğün birleşerek tek sözcük oluşturduğu kaynaşma olayında bir darlaşma, bir büzüşme söz konusudur. Nitekim, "*cuma ertesi*" ve "*kahve altı*" sözcükleri birleşirken birbirini izleyen "a" ve "e" ünlüleri kaynaşmış; "*cumartesi*" ve "*kahvaltı*" bileşik sözcükleri ortaya çıkmıştır.

Yalnız, ses kaynaşmasının yol açtığı birleşmeler sonucu oluşan kimi sözcükler, bileşik sözcük olma niteliğini yitirmişlerdir. Şu örneklerde olduğu gibi:

ne için > niçin ne asıl > nasıl ne ise > neyse

Ayrıca bu olay, iki sözcüğün birleşmesiyle hece yapısında değişiklik olduğu için ses düşmesi olarak da yorumlanabilir. Nitekim, konuşma delinde rastlanan, vezin dolayısıyla halk şiirinde de görülen aşağıdaki örneklerde ünlüyü düşürerek iki sözcüğün kaynaştırılması söz konusudur:

ne eylesin > n'eylesin	*güler mi ola > güler m'ola*
ne olur > n'olur	*deli olmak > del'olmak*

Kimi bileşik sözcüklerin, yine bir ünlü düşmesiyle kaynaşmaları da sık rastlanan ses olaylarındandır. Yalnız bu sefer kaynaşma, daha önce gördüğümüz orta hece ünlüsünün düşmesiyle gerçekleşmektedir:

gide gide > gitgide *koyu vermek > koyvermek*
kayın ana> kaynana *biri birine> birbirine*

ULAMA

Bir sözcüğün son sesinin,ardından gelen sözcüğün ön sesine bağlanmasına **ulama** denir. Ulamanın gerçekleşmesi için son sesin ünsüz, ön sesin de ünlü olması gerekir. Ayrıca bu ses olayı, yalnızca **konuşurken** gerçekleşir. Şu örneklerde olduğu gibi:

Yazılış	Söylenis
art ar-da	*ar-dar-da*
en az	*e-naz*
yurt i-çi	*yur-di-çi*
taş at-mak	*ta-şat-mak*
yok et-mek	*yo-ket-mek*
top o-yu-nu	*to-po-yu-nu*

Benzeri durum cümle içinde birbirini izleyen sözcükler için de söz konusudur. Yazarken ayrı ayrı yazdığımız sözcükleri, ulanmaya uygunsalar, birbirine bağlayarak söyleriz:

Yazılış
Dün akşam üstü yağmur ansızın bastırdı.
Söyleniş
Dü-nak-şa-müs-tü yağ-mu-ran-sı-zın bastırdı.

Bileşik sözcüklerde de benzeri bir ses olayıyla karşılaşırız. Ama böylesi bir durumda söz konusu olan ulama değil, Türkçedeki hece yapısının gereği olarak gerçekleşen bir birleşme olayıdır.

Hecenin yapısından söz ederken de belirtildiği gibi, iki sözcüğün birleşmesi sırasında birinci sözcüğün son hecesi parçalanmakta, yeni bir hece yapısı ortaya çıkmaktadır. Kısacası bu olayda, bir sözcükteki ünlünün kendisinden önce gelen ilk ünsüzü kurduğu hecenin içine alması kuralı geçerlidir. Çünkü artık ortada iki ayrı sözcük yoktur. İki ayrı sözcüğün birleşerek oluşturduğu anlamca farklı tek bir sözcük söz konusudur. Aşağıdaki örneklerde bu açıkça görülmektedir.

bir az	*bi-raz*
kırk a-yak	*kır-ka-yak*
a-dam a-kıl-lı	*a-da-ma-kıl-lı*
de-niz al-tı	*de-ni-zal-tı*
kı-zıl ır-mak	*Kı-zı-lır-mak*

Divan şiirinde, daha doğrusu aruz vezniyle yazılan şiirlerde **ulama** (vasl) sıkça görülür. Nasıl halk şairleri, kullandıkları hece veznine uydurmak için "*ne olur*"u "*n'olur*" biçimine sokmuşlarsa, aruz vezniyle şiir yazanlar da kullanılan aruz kalıbına uymak zorunluğu yüzünden ulamaya başvurmuşlardır. Ama böylesi bir ulama yazıya geçmeyip seste gerçekleştiği için hangi sözcüklerin birbirine ulandığını anlayabilmek, şiirin veznini bilmeye bağlıdır. Bir örnek vermek gerekirse, Yahya Kemal'in "*Mehtab iri güller ve senin en güzel aksin*" dizesindeki "*güzel aksin*" sözcüklerinin vezin gereği "gü-ze-lak-sin" biçiminde okunması gerekmektedir.

TÜRKÇENİN SES ÖZELLİKLERİ

Seslerin birleşerek heceleri, hecelerin de birleşerek sözcükleri oluşturduğunu biliyoruz. Bu birleşmenin gerçekleşmesi, belli seslerin belli bir düzen içinde bir araya gelmesiyle mümkündür. Sesler rastgele değil, ayırıcı özelliklerine bağlı olarak birleşip ses birlikleri oluştururlar. Dolayısıyla anlamlı bir ses birliği olan sözcüğün yapısını da seslerin bu bir araya geliş biçimi belirler.

Her dil, gerek o dildeki seslerin niteliği, gerekse seslerin kullanılışı bakımından farklılık taşır. Yalnız başka aileden olan diller arasında değil, akraba diller, giderek bir dilin lehçe ve ağızları arasında da belirgin ses ayrılıkları görülür. Bunun anlamı şudur: Her dil, kendine özgü bir ses yapısına sahiptir.

Ses yapısı bakımından Türkçe sözcüklerde görülen başlıca özellikler şunlardır:

- Türkçe sözcüklerde uzun ünlü yoktur.

(Türkçedeki ünlüler üzerinde dururken bu konuda bilgi verilmişti.)

- Türkçe sözcüklerde "o" sesi yalnız ilk hecede bulunur.

Bu nedenle ilk heceden sonraki hecelerinde "o, ü" ünlüleri bulunan bütün sözcükler yabancı kökenlidir:

Türkçe	Yabancı
oyun	*ozon*
oluk	*stop*
koyun	*balon*
soğuk	*horoz*
soluk	*takoz*
tokluk	*doktor*
öz	*sigorta*
ölçü	*porsiyon*
ölmek	*radyolog*
körlük	*maydanoz*

Yalnız, "-yor" eki bu kuralın dışındadır. Çünkü "-yor" ekinin aslı "yorır" sözcüğüdür. Zamanla "ır" hecesi düşünce "yorır" sözcüğü ekleşmiş, ama kök sesini korumuştur.

Bir de sonradan yabancı sözcüklere karşılık olarak türetilen "önsöz, özyönetim, ortaöğretim, orta okul" gibi terim niteliğindeki bileşik sözcüklerde bu kurala uyulmadığı görülmektedir. Ama bu sözcüklerin de bitişik ya da ayrı yazılmaları konusu tartışmalıdır.

● Türkçe sözcüklerde "j" sesi yoktur.

Bu sesi taşıyan sözcükler Türkçeye yabancı dillerden girmiştir. Ayrıca yabancı sözcüklerdeki bu "j" sesinin, genellikle "c"ye çevrildiği görülmektedir:

Jandarma (candarma), jilet (cilet), jant (cant)
jokey (cokey), jelatin (celatin), Japon (Capon)

Yine yabancı sözcüklerde "j" sesini gösteren "g" ünsüzü, Türkçe "g" sesine çevrilmektedir:

géometri > geometri général > general

● Türkçe sözcüklerde genellikle "f" ve "h" ünsüzleri yoktur.

Türkçede bu iki sese yalnızca ünlemlerle ses taklidine dayanan sözcüklerde rastlanmaktadır. Bu tür sözcüklerin dışında kalanlar yabancıdır:

Türkçe	Yabancı
of	*fiil*
öf	*fitil*
fısıltı	*fayda*
fırıldak	*fakir*
fokurdamak	*fasulye*
oh	*hep*
hey	*hoş*
hışırtı	*haber*
hırıltı	*hafta*
horlamak	*hüzün*

Kimi Türkçe sözcüklerdeki "f" sesinin ise "v"den dönüştüğü bilinmektedir. Ayrıca Türkçeleşmiş kimi yabancı sözcüklerde bulunan "b" sesi de "f"ye dönüşmüştür:

övke > öfke, uvak > ufak, yuvka >yufka
hoşâb > hoşaf, çirkâb > çirkef, matbah > mutfak

Yine bugün kullanılan kimi Türkçe sözcüklerdeki "h" sesi de Eski Türkçedeki "k" sesinin dönüşmesiyle ortaya çıkmıştır:

kanı > hani kangı > hangi kagan > hakan
dakı > dahi katun> hatun kanım > hanım

● Türkçe sözcüklerin başında "c, ğ, l, r, z" sesleri yoktur.

Bu ünsüzlerden "ğ" zaten bir iç sestir ve "k(a)" ile "h(a)"nın iki ünlü arasında yumuşamasıyla ortaya çıkmıştır. Öteki ünsüzler ise yalnız ses taklidine dayanan sözcüklerin başında bulunmaktadırlar. Bu nedenle "c, l, r, z" ünsüzleriyle başlayan bütün sözcükler yabancıdır:

Türkçe	Yabancı
cırlak	*cahil*
civciv	*can*
cıvıldamak	*cömert*
lık lık	*laf*
löp löp	*leke*
lopur lopur	*leke*
rap rap	*rapor*
zır zır	*zarar*
zınk	*zavallı*
zonklamak	*zengin*

● Türkçe sözcüklerin başında genellikle "m, n, v" ünsüzleri bulunmaz.

Eski Türkçede kimi sözcüklerin başında rastlanan "m"nin benzeşme sonucu "b"den türediği bilinmektedir. Türkiye Türkçesinde bu "m"ler zamanla "b"ye dönerken, Azeri şivesinde "m"li kullanım yaygınlaşmıştır:

Türkiye T.	Azeri
ben	*men*
bana	*mańa*
beniz	*meñiz*
bin	*min*
binmek	*minmek*

Bugün Türkiye Türkçesinde sözcük başında "m" sesi yalnızca "mi" soru ekinde ve ses taklidine dayanan sözcüklerle ikilemelerde bulunmaktadır:

mırıltı, mışıl mışıl, miyavlamak, melemek
kitap mitap, deli meli, mas/mavi, mos/mor

Sözcük başında "n" ünsüzüne de "ne" soru sözcüğü ve bununla yapılmış sözcüklerle ses taklidine dayanan sözcüklerde rastlanmaktadır:

neden, niçin, nasıl, nerede
nine, ninni, nanik, nonoş

Türkçede kimi sözcüklerin başında görülen "v" sesi ise "b" sesinin dönüşmesiyle sonradan ortaya çıkmıştır. Eski Türkçede "b" ile başlayan şu sözcüklerin ilk sesi Batı Türkçesinde "v" olmuştur:

bar > var barmak > varmak birmek > vermek

Bugün kullanılan "vurmak" sözcüğünün aslı da eskiden "urmak"tı. Baştaki "v" sonradan türemiştir. Nitekim kimi Anadolu ağızlarında "urmak" biçimine rastlanmaktadır. Ayrıca ses taklidine dayanan *"vızlamak, vınlamak, vıdı vıdı"* gibi sözcükler bu kuralın dışındadır.

Bu örnekler dışında başında "m, n, v" ünsüzleri bulunan sözcüklerin hepsi yabancıdır.

● Türkçede hecelerin, dolayısıyla sözcüklerin sonunda "b, c, d, g" ünsüzleri bulunmaz.

Eski Türkçede bir iki sözcüğün sonunda karşılaşılan "b" sesi, aynı dönemde "v"ye dönüşmüş ya da düşmüştür:

eb > ev sab > sav sub > su

Osmanlıcada görülen *"alub, gelüb, gidüb"* biçimleri, bir yazılış özelliğidir. Yani "p" sesi "b" harfi ile yazılmıştır. Ama okunuş yine "p"dir.

Türkçede "c" sesi, hiçbir dönemde hece sonunda yer almamıştır. Yine Osmanlıcada sondaki "ç"lerin "c" ile yazıldığı görülürse de bu bir yazım (imlâ) konusudur. Nitekim bugün de yazılışları aynı, anlamları ayrı olan iki yabancı sözcüğü ayırt etmek için "hac > haç", "hac > hac" biçimlerinde yazmaktayız.

Eski Türkçede kimi sözcüklerin sonunda bulunan "d" sesi de Batı Türkçesinde "y" ya da "t" sesine dönüşmüştür. Bugün Türkçede "*isim*" karşılığı olan "*at*" sözcüğünü, bir hayvan adı olan "*at*"tan ve "çekerek peşinden götürmek"anlamındaki "*yetmek*" sözcüğünü "*yetmek*"ten ayırmak için "**ad**" ve "**yedmek**" biçimlerinde yazmaktayız.

Yalnız Eski Türkçede değil, öteki Türk lehçeleriyle Batı Türkçesinin ilk dönemlerinde, giderek bugün kimi ağızlarda hece ve sözcük sonunda rastlanan "**g**" sesi, "**k, ğ, y, v**" seslerine dönüşmüştür:

beg > bey *ögsüz > öksüz* *egmek > eğmek*
kogmak > koğmak > kovmak
dögmek > döğmek > dövmek

Türkçede son ses olarak "**b, c, d, g**" ünsüzlerinin bulunmayışının en sağlam kanıtı, yabancı sözcüklerin sonundaki bu seslerin "**p, ç, t, k**" seslerine dönüşmesidir:

hesâb > hesap	*mektûb > mektup*	*kitâb > kitap*
tâc > taç	*felc > felç*	*burc > burç*
cild > cilt	*derd > dert*	*şâhid > şahit*
reng > renk	*ceng >cenk*	*âheng > ahenk*

● Türkçede hecelerin, dolayısıyla sözcüklerin başında çift ünsüz bulunmaz.

Türkçedeki ses olaylarından söz ederken (ünlü türemesi) de belirtildiği gibi çift ünsüzle başlayan sözcüklerin başına ya da iki ünsüz arasına bir ünlü eklenir.

● Türkçede hecelerin, dolayısıyla sözcüklerin sonunda ancak belli ünsüz çiftleri bulunabilir.

Türkçede hecelerle sözcüklerin sonunda bulunan çift ünsüzler şunlardır:

lç - lk - lp - lt
ölç-mek, kalk-mak, ilk, alp, alt, kısalt-mak
nç - nk - nt
sevinç, dinç, ödünç, denk, zonklamak, ant

rç - rk - rp - rs - rt
sürç-mek, sark-mak, kork-mak, sarp, sars-mak, ört-mek
st - şt
üst,höst, hişt, kışt, hoşt

● Türkçede bir hecede iki ünlü yan yana gelmez.

Diftong denilen yan yana iki ünlü bulunması olayına yabancı sözcüklerde rastlanmaktadır. Giderek kimi dillerde üç ünlünün yan yana bulunduğu da (triftong) görülmektedir. Türkçede ise yalnız hecelerde değil, bir sözcükte birbirini izleyen hecelerin birleşme noktalarında da iki ünlü yan yana gelmemekte, araya bir yardımcı ses sokulmaktadır:

evi > evi-n-e kapı > kapı-y-ı atla > atla-y-ıp

Kimi bileşik sözcüklerde bu kuralın dışına çıkıldığı görülür. Ama bu sözcüklerin söylenişinde de ünlülerden biri erimekte ya da vurguyla iki sözcük ayrılmaktadır:

Yazılış	Söyleniş
Gaziantep	*Gaz(i)antep*
Şanlıurfa	*Şanl(ı)ırfa*
ortaokul	*ort(a)okul*
yavruağzı	*yavr(u)ağzı*

Ünlü çatışması deniler iki ünlünün yan yana gelmesi olayının Türkçenin ses yapısına aykırılığını kanıtlayan en tipik örnekler, söylenişleriyle Türkçeleşmiş yabancı sözcüklerdeki ses değişmeleri ya da ses türemeleridir:

radio > radyo theatre > tiyatro
zaif > zayıf fiat > fiyat
piece > piyes mauna > mavna
point > puvan toilette > tuvalet

TÜRKÇEDE SES UYUMU

Türkçedeki sözcüklerin hecelerinde yer alan sesler arasında birtakım kurallara bağlı belli bir uyum söz konusudur. Bu, ses yapısı bakımından Türkçenin en temel özelliğidir.

Ses uyumu, daha önce de belirtildiği gibi, büyük ölçüde bir ses benzeşmesi olayıdır. Ama bu benzeşme, bir sesin başka bir sesi kendisine benzeyen bir ses dönüştürmesinden çok, belli seslerin bir arada bulunması olayıdır. Başka deyişle, ses uyumunu yaratan benzeşme değildir. Benzeşmeyi zorunlu kılan ses uyumudur. Bu da Türkçenin kendine özgü bir ses yapısına sahip olmasının sonucudur.

Türkçede üç türlü ses uyumu vardır:

A) Ünlü uyumu
B) Ünlü-ünsüz uyumu
C) Ünsüz uyumu

ÜNLÜ UYUMU

Türkçede, ister kök durumunda bulunsun, isterse ek almış olsun, bir sözcükteki ünlüler, *kalınlık-incelik* ve *düzlük-yuvarlaklık* bakımından ilk hecenin ünlüsüne uyarlar.

Tanımdan da anlaşılabileceği gibi Türkçede iki tür ünlü uyumu söz konusudur:

a) Kalınlık-incelik ya da büyük ünlü uyumu
b) Düzlük-yuvarlaklık ya da küçük ünlü uyumu

Büyük Ünlü Uyumu

Türkçede bir sözcüğün ilk hecesindeki ünlü, eğer kalın ise ondan sonraki hecelerin ünlüleri de kalın, ince ise ondan sonraki hecelerin ünlüleri de ince olur.

Başlangıçtan günümüze Türkçenin her döneminde geçerli olan bu kural, dilimizin temel özelliğini oluşturan değişmez bir ses yasasıdır. Kalınlık-incelik uyumuna **büyük ünlü uyumu** denilmesinin nedeni de budur.

Şu örneklerde büyük ünlü uyumunun nasıl gerçekleştiği görülmektedir:

İLK HECE	SONRAKİ HECELER
1. *baş*	*başladıkları*
dış	*dışarlıklı*
son	*sonuçsuzmuş*
tuz	*tuzlanmamış*
2. *bel*	*belindeki*
diş	*dişçilerden*
göz	*gözlükçüye*
yük	*yüklendiği*

Büyük ünlü uyumu, yabancı sözcüklere Türkçe ekler eklendiğinde de geçerlidir. Yalnız iki ya da ikiden çok heceli sözcüklerde kalınlık-incelik uyumu, sözcüğün son hecesinden başlayarak gerçekleşir. Arapça kökenli sözcüklerde oldugu gibi:

insan>insanlıktan kitap>kitaplıklarda
tarih>tarihlerde memur>memurların

Türkçe sözcüklerle eklerde büyük ünlü uyumuna aykırı durumların sayısı çok azdır. Bunların bir bölümünün de sonradan ortaya çıktığı bilinmektedir.

Nitekim, "*hani, hangi, dahi, inanmak, elma, anne, kardeş*" gibi kalınlık-incelik uyumuna aykırı sözcüklerin eskiden "*kanı, kangı, takı, ınanmak, alma, ana, kardaş*" biçiminde olduklarını biliyoruz. Bunlardan "*ana*" bugün de yaygın olarak kullanılmakta; "*alma, kardaş*" biçimlerine ise kimi Anadolu ağızlarında rastlanmaktadır. Söz konusu sözcüklerin ünlülerindeki incelme İstanbul ağzına özgüdür.

Ayrıca "*-yor, -ki, -iken, -leyin, -ıntrak*" eklerinin kalınlık-incelik uyumuna uymayışlarının nedeni de başkadır. Bunlardan "*-yor, -ken*" ekleri, "*yorır, iken*" sözcüklerinin ekleşmesiyle ortaya çıkmıştır; "*-ki*" ve "*-leyin*"in de Anadolu ağızlarında kalın biçimlerinin (buradakı, sabahlayın) bulunduğu görülmektedir. İçinde ince ünlü bulunan "*yeşil, mavi*" gibi sözcüklere eklenen "*-ıntrak*" ekinin ise kullanım alanı dardır ve onun yerine "*-msı, -msi*" eki yeğlenmektedir.

Büyük ünlü uyumunun Türkçenin ses yapısı açısından vazgeçilmezliği, kendini asıl yabancı sözcüklerde göstermektedir. Türkçe, yalnız eklerdeki kalınlık-incelik uyumuyla yetinmemekte, kimi sözcüklerin içindeki ünlüleri de değiştirmektedir:

YABANCI	TÜRKÇEDE
âdem	*adam*
akribâ	*akraba*
bahçevân	*bahçıvar*
cânâver	*canavar*
çâne	*çene*
sûret	*surat*

Ayrıca kimi zaman kalınlık-incelik uyumunun etkisiyle başka ses değişmeleri de geçiren yabancı sözcüklerin, asıllarından büyük ölçüde uzaklaşarak Türkçeleştikleri görülmektedir:

YABANCI	TÜRKÇE
bâdingân	*patlıcan*
bârgir	*beygir*
câmeşûy	*çamaşır*
çârçîbe	*çerçeve*
phalaggos	*falaka*
gonia	*gönye*
hevâce	*hoca*
âbrîz	*ibrik*
nerdübân	*merdiven*

Küçük Ünlü Uyumu

Türkçede bir sözcüğün ilk hecesindeki ünlü *düz (a, e, ı,.i)* ise ondan sonraki hecenin ünlüleri *düz, **yuvarlak** (o, ö, u, ü)* ise ondan sonraki hecelerin ünlüleri kalınlık ve inceliklerine göre ya ***dar-yuvarlak** (u, ü)* ya da ***düz-geniş** (a, e)* olur.

Türkçenin eski dönemlerinde düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyulmadığı görülmektedir. Kimi Türk şivelerinde ise böyle bir uyum sözkonusu bile değildir. Düzlük-yuvarlaklık

uyumu, ancak Batı Türkçesinin son dönemlerinde ortaya çıkmış, günümüz Türkiye Türkçesinde geçerli bir ses yasası olarak yerleşmiştir. ***Küçük ünlü uyumu*** adıyla anılmasının nedeni de budur.

Küçük ünlü uyumunu, ünlülerin kalınlık ve inceliklerini göz önünde tutarak şöyle gösterebiliriz:

İLK HECE		SONRAKİ HECELER	
1.			
kalın-düz	*(a-u)*	*kalın-düz*	*(a-ı)*
ince-düz	*(e-i)*	*ince-düz*	*(e-i)*
2.			
kalın-yuvarlak	*(o-u)*	*kalın-dar-yuvarlak*	*(u)*
		kalın-düz-geniş	*(a)*
ince-yuvarlak	*(ö-ü)*	*ince-dar-yuvarlak*	*(ü)*
		ince-düz-geniş	*(e)*

Şimdi de küçük ünlü uyumunun sözcüklerde nasıl gerçekleştiğini görelim:

İLK HECE	SONRAKİ HECELER
1. *a ç*	*a ç l ı k t a n*
e v	*e v s i z l e r*
y ı l	*y ı l l a n m a k*
b i l	*b i l g i l e n m e k*
2. *k o l*	*k o l l u k l a r*
g ö z	*g ö z l ü k ç ü d e n*
s u	*s u s u z l u k t a n*
g ü l	*g ü l ü m s e y e n*

Kimi Türkçe sözcüklerde düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı durumlara rastlanmaktadır. Bunun nedeni, "kabuk, yağmur, avuç" sözcüklerinde olduğu gibi, uyuma aykırı ikinci ünlünün, önündeki "b, m, v" ünsüzlerinin etkisiyle yuvarlaklaşmış olmasıdır. Bu tür sözcüklerin sayısı da oldukça azdır.

Ayrıca büyük ünlü uyumunda olduğu gibi "*-yor, -ki, -leyin, -ıntrak*" ekleri, benzer nedenlerle küçük ünlü uyumuna uymazlar.

ÜNLÜ-ÜNSÜZ UYUMU

Türkçe sözcüklerde yalnız ünlüler arasında değil, ünlülerle ünsüzler arasında da ses uyumu söz konusudur. Yalnız bu uyum, ünlülerin bütünüyle ünsüzlerin bir bölümü arasında gerçekleşir. Temelde ses benzeşmesine dayanan ünlü-ünsüz uyumu, başlangıcından günümüze Türkçenin başlıca ses özelliklerinden birisidir.

Ünlü-ünsüz uyumunda kural şudur:

Türkçede "k, g, ğ, l " seslerinin inceleriyle "e, i, ö, ü" ünlüleri; aynı ünsüzlerin kalınlarıyla "a, ı, o, u " ünlüleri bir arada bulunabilirler.

Ses açısından değerlendirildiğinde Türkçede "k, g, ğ, l" harflerinin ikişer sesi karşıladığı görülmektedir. Yani Türkçede çıkış yerleri genelde damak olan ve "k, g, ğ, l" harfleriyle gösterilen seslerden her biri, ön ya da arka damaktaki oluşum noktalarına göre söylenişi "k(e)-k(a), g(e)-(gı), ğ(e)-ğ(ı), l(e)-l(a)" biçiminde gösterilebilecek ikişer sestir. İşte ünlü-ünsüz uyumu, söz konusu ünsüzlerin bu niteliğinden kaynaklanmaktadır.

Aşağıdaki örneklerde hem bu seslerin niteliği, hem de ünlü-ünsüz uyumu açıkça görülmektedir:

İnce "k, g, ğ, l" ünsüzleriyle "e, i, ö, ü" ünlüleri
göz - bilgi - geniş - eğri - döğmek - değmek
küçük - köpük - gönül - ölü - elçi

Kalın "k, g, ğ, l" ünsüzleriyle "a, ı, o, u" ünlüleri
olgun - gıcırtı - gırtlak - ağrı - oğul - dağ - kaş
kucak - kaş - kız kalın, oluk, sulak

ÜNSÜZ UYUMU

Türkçede iki ya da ikiden çok heceli sözcüklerde belli ünsüzlerin yan yana geldikleri görülür. Titreşimli (sedalı, yumuşak) ünsüzlerin titreşimli, titreşimsiz (sedasız, sert) ünsüzlerin de titreşimsizlerle yan yana geldiği bu ses olayına ünsüz uyumu denir.

Temelde ses benzeşmesine dayanan ünsüz uyumu, köklerle eklerin birleşmesinde belirgin biçimde kendini göstermektedir. Titreşimli ünsüzle başlayan "*-cı, -ci, -da, -de, -gı,-gi* " gibi eklerin titreşimsiz ünlüyle başlayan"*-çı, -çi, -ta, -te, -kı, -ki*" biçimlerinin de bulunması, ünsüz uyumunun sonucudur. Böylesi ekler, kökün son ünsüzüne bağlı olarak sözcüklere eklenirler:

av-cı /diş-çi /yar-gı /bıç-kı
duy-gu/coş-ku/okul-da/güneş-te

Eski Türkçede bulunmayan ünsüz uyumu, Osmanlıcanın son döneminde ortaya çıkmıştır. Türkçedeki ses olaylarından söz ederken de belirtildiği gibi dilimize girmiş yabancı sözcüklerin çoğunda ünsüz uyumuna bağlı olarak ses değişmeleri görülmektedir:

müsbet > müspet *tezkire > teskere*
takdim > taktim *tarafdar > taraftar*

TÜRKÇENİN BİÇİM ÖZELLİKLERİ

BİÇİM BAKIMINDAN SÖZCÜKLER

En küçük anlatım birimi olan sözcük, *"bir düşünceyi, bir duyguyu ya da bir eylemi dile getiren ses dizisi"* olarak da tanımlanabilir. Buna göre her sözcüğün bir ses, bir de anlam yönü var demektir. Bir sözcüğün ses yapısını nasıl seslerin belli bir düzende birleşmeleri belirliyorsa, anlamını da o sözcüğün biçim özellikleri belirler. Kısacası, sözcüklerin bir ses yapıları, bir de anlama bağlı olarak biçim yapıları vardır.

Türkçede sözcükler, **anlamlı** ses birlikleriyle belirli bir anlamı olmayan, ama anlamla ilgili bir işlevi bulunan **görevli** ses birliklerinden oluşurlar. Buna göre biçim olarak bir kelimede iki ana birim vardır:

A) KÖK (Anlamlı ses birliği)
B) EK (Görevli ses birliği)

TÜRKÇEDE KÖKLER

Bir sözcüğün, anlamı ve yapısı bozulmadan parçalanamayan en küçük birimine **kök** denir. Buna göre kökler, anlamlı ve değişmez bir yapıya sahip ses birlikleridir.

Örnek olarak yukarıdaki cümlelerde geçen *"bozulmadan"* ve *"birlikleri"* sözcüklerini alalım. Sonra bu sözcükleri parçalayıp her parçayı tek tek atarak en küçük birime kadar inelim:

boz-u-l-ma-dan	*bir-lik-ler-i-dir*
boz-u-l-ma	*bir-lik-ler-i*
boz-u-l	*bir-lik-ler*
boz	*bir-lik*
	bir

Görüldüğü gibi, sondan başlayarak her parçayı tek tek atabiliyor ve her seferinde anlamlı bir ses birliği elde edebiliyoruz. Ama *"boz"* ve *"bir"* ses birliklerini parçalayamıyoruz. Sözcüğün bu anlamlı en küçük birimlerini, bir ya da iki ses atarak parçaladığımızda, yani yapılarını bozduğumuzda, *"bo"* ya da *"bi"* gibi anlamsız hecelerle karşılaşırız. Çünkü *"boz"* ve *"bir"* tek heceli birer köktürler.

Yalnız bu iki örnek, köklerin tek heceli oldukları anlamına gelmez. Kökler, bir ya da birden çok heceli olabilirler. Şu örneklerde olduğu gibi:

SÖZCÜK	KÖK-*EK*
aramak	**ara**-*mak*
ayakta	**ayak**-*ta*
ağaçları	**ağaç**-*lar-ı*
çiğnemiş	**çiğne**-*miş*
damlasını	**damla**-*sı-nı*
yalancıktan	**yalan**-*cık-tan*
yumuşakçalar	**yumuşak**-*ça-lar*

KÖKLERİN ÖZELLİKLERİ

Türkçede sözcük köklerinin genellikle tek heceli olduğu öne sürülmektedir. Bunun nedeni, önce de belirtildiği gibi, Türkçenin bitişken dillerden olması ve Türkçe sözcüklerin çoğunda kökü ararken tek heceye kadar inilebilmesidir.

Nitekim Türkçedeki ikiden çok heceli sözcüklerin sayısı oldukça azdır. Bugün kullandığımız iki heceli köklerden bir bölümünün de Türkçenin eski dönemlerinde tek heceden türetildiklerini; ikiden çok heceli köklerin sayısının ise yok denilecek kadar az olduğunu biliyoruz. Ayrıca yine günümüzde Türkçedeki iki ya da ikiden çok heceli köklerin çoğunluğunu yabancı sözcüklerin oluşturduğunu söylemek yanlış olmaz..

Bu açıklamalardan sonra köklerin özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

a) *Kökler en küçük anlamlı ses birlikleridir.*

b) *Her kökün tek bir biçimi vardır.*

c) *Kökler önceden var olan, yani sonradan yapılnamış dil birlikleridir.*

d) *Sözcüğün biçim bakımından ana birimi köktür.*

e) *Türkçede bütün kökler sözcüğün başında bulunurlar.*

f) *Bütün köklerden anlamca farklı yeni sözcükler türetilebilir.*

KÖK ÇEŞİTLERİ

Anlamlı ses birlikleri olarak tanımladığımız kökler, sözcüğün en küçük birimi olarak tek başlarına nesneleri ya da hareketleri adlandırırlar. Buna göre kökler, anlamları bakımından ikiye ayrılırlar:

a) İSİM KÖKLERİ

b) FİİL KÖKLERİ

İsim kökleri, canlı ve cansız varlıkları, düşünce, duygu, olay ve durumları adlandıran; **fiil kökleri** ise bir hareketi, bir oluşu ya da bir durumu yansıtan köklerdir.

İsim kökleri

göz / yol/ ak / dış / taş /saç / çok

Fiil kökleri

gel / git / et / düş / kal / geç / sön

İsim kökleriyle fiil kökleri arasında kullanılış bakımından önemli bir farklılık söz konusudur. Çünkü ister somut ister soyut olsun, isim köklerinin adlandırdıkları şeyler kendi başlarına vardırlar. Dolayısıyla *bir isim kökü, gerek sözcük olarak gerekse cümle içinde tek başına kullanılabilir;* Oysa fiil köklerinin adlandırdıkları hareketler ancak bir nesne aracılığıyla var olabilirler. Bir fiil kökünün yansıttığı hareketi bir nesneye bağlamadan zihnimizde canlandıramayız. Dolayısıyla *bir fiil kökü, gerek sözcük olarak gerekse cümle içinde tek başına kullanılamaz.*

Fiil köklerinin kullanılabilmesi için kimi eklerle nesnelere bağlanması gerekir. Bu kullanılış farkı, fiil köklerini yazarken sonlarına küçük bir tire (-) işareti koymamızı gerektirir.

İsim kökleriyle fiil kökleri arasındaki bu ayırıcı özelliği bir çizelgeyle şöyle gösterebiliriz:

İSİM		FİİL	
Sözcük	Kökü	Sözcük	Kökü
atlı	*at*	*koşuyor*	*koş-*
güzellik	*güzel*	*olmuş*	*ol-*
ses	*ses*	*duydu*	*duy-*
avcılar	*av*	*bitti*	*bit-*
benlik	*ben*	*geldim*	*gel-*

Fiil köklerinin tek başlarına kullanılamayışları, köklerin başk bir özelliğine yol açmaktadır: Bir kök, ya isim kökü-dür ya da fiil kökü; hem isim, hem fiil kökü olamaz.

Günümüzde hem isim, hem de fiil kökü olarak kullanılan "*tat/ tat-, boya/ boya-, dik/ dik-, eski/ eski-, ekşi/ ekşi-*" gibi sözcüklerin sayısı azdır. Üstelik bunlardan bir bölümünün eskiden fiil kökü olduklarını, bu fiil köklerinden yapılmış "*tatıg, boyag, ekşig*" gibi sözcüklerin sonundaki "g" sesinin sonradan düştüğünü biliyoruz.

Ayrıca, *"kes- > keski, sar- > sargı, sev- > sevgi"* gibi örnekler göz önünde tutulduğunda, *"eski"* sözcüğünün de *"es-"* fiil kökünden türetildiği, bu kökün zamanla unutulduğu düşünülebilir. Tıpkı bunun gibi *"savaş / savaş-, güven / güven-"* benzeri ikili kökler de Türkçenin son dönemlerinin ürünüdür.

TÜRKÇEDE EKLER

Tek başına bir anlam taşımayan, ancak bir isim ya da fiil soylu sözcüğe eklenerek yeni sözcükler türeten ya da eklendiği sözcüğe durum, ilgi, nicelik, zaman ve kişiyle ilgili anlamlar katan ses birliklerine **ek** denir.

Söz gelimi, yukarıdaki cümlede geçen *"taşımayan, eklenerek, türeten"* sözcüklerinde sırayla *"-ma, -an, -le, -n, -erek, -t, -en"* birimleri ektirler. Hemen görülebileceği gibi, ekleri yazarken başlarına küçük bir tire (-) işareti koymak gerekmektedir.

Bütün dünya dilleri göz önünde tutulursa genelde üç türlü ek olduğu görülür: **ön ek, iç ek, son ek.** Türkçede ön ve iç ek yoktur. Biçim bakımından Türkçe **son ekli** bir dildir. Yani Türkçede ekler, köklerden sonra gelirler. Üstelik bir köke art arda birden çok ek getirilebilir.

EKLERİN ÖZELLİKLERİ

Eklerin başlıca özellikleri şunlardır:

a) *Ekler, anlamları olmadığı için tek başlarına kullanılamazlar.*

b) *Eklerin yapısı bir ya da birçok sesten oluşur. Tek sesli bir ek, sözcüklere eklendiği için, ünlü olabileceği gibi ünsüz de olabilir.*

c) *Ekler ses açısından eklendikleri sözcüğün ses uyumuna uyarlar. Bu nedenle eklerin, birkaçı dışında, birden çok biçimi vardır.*

EK ÇEŞİTLERİ

Türkçedeki eklerin birbirinden ayrı iki görevleri vardır: Biri, köklerden yeni sözcükler yapmak; ikincisi, eklendikleri sözcüğe cümle içinde işlerlik kazandırmak.

Birinciler sözcüğün yeni bir anlam kazanmasını sağlarlar. İkincilerse, bir sözcüğü başka sözcüklerle ilişkili duruma getirir, dolayısıyla onun cümle içindeki görevini belirtirler.

Buna göre ekler görevleri bakımından ikiye ayrılırlar:

a) Yapım Ekleri
b) Çekim Ekleri

YAPIM EKLERİ

Yapım eklerinin görevi, köklerden yeni bir anlam taşıyan sözcükler oluşturmaktır. İsim ya da fiil köklerine yapım ekleri getirilerek oluşturulan sözcüklere **gövde** denir. Gövdeler, bir bakıma genişletilmiş köklerdir. Anlam, görev ve kullanım açısından köklere benzerler.

Türkçede gövdeler birden çok yapım eki alabilirler. Bunun anlamı şudur: Gövdeler yalnız köklere yapım eki getirilerek değil, türetilmiş gövdelere başka yapım ekleri getirilerek de oluşturulabilirler. Kısacası gövde, bir kökle bir yapım ekinden ya da bir gövdeyle başka bir yapım ekinden oluşan bir sözcüktür.

Gövdeler de tıpkı kökler gibi anlam bakımından ikiye ayrılırlar: *İsim gövdesi, fiil gövdesi.* Ayrıca isim ya da fiilden türetildikleri için yapıları bakımından her tür kendi içinde iki çeşide ayrılır. İsim olan gövdeler ya isim ya da fiil kökünden; fiil olarak kullanılan gövdeler de ya fiil ya da isim kökünden türetilmişlerdir.

Buna göre Türkçede dört çeşit yapım eki vardır:

1. *İsimden isim yapma ekleri*
2. *İsimden fiil yapma ekleri*
3. *Fiilden fiil yapma ekleri*
4. *Fiilden isim yapma ekleri*

İsimden İsim Yapma Ekleri

İsim kök ve gövdelerine getirilerek yeni isimler yapmak için kullanılan bu ekler, bağlandıkları sözcüğün anlamıyla yakından ilgili sözcükler türetirler. Bu eklerin işlek olanlarının sayısı çok değildir. Ama hemen hemen bütün isim kök ve gövdelerine eklenebildikleri için kullanım alanları çok geniştir. Ayrıca yabancı sözcüklere de eklenebilirler.

İsimden isim yapma eklerinin başlıcaları şunlardır:

-lı, -li, -lu, -lü

Genellikle nitelik bildiren sözcükler yaptığı için sıfat eki diye de anılır. Eklendiği isim kök ve gövdeleriden "*kendinde bulundurma, sahip olma, bir yere bağlı bulunma*" gibi anlamlar taşıyan sözcükler oluşturur:

kan-lı / yağ-lı / Adana-lı / akıl-lı / kasaba-lı
kir-li / yer-li / güneş-li / düşünce-li / lise-li
kum-lu / korku-lu / mikrop-lu / İstanbul-lu
kök-lü / süs-lü / ölüm-lü / üzüntü-lü / köy-lü

Örneklerde de görüldüğü gibi yabancı kökenli sözcüklere de eklenen bu ek, Türkçenin her döneminde yaygın olarak kullanılmıştır. Yalnız, geçmişten günümüze ekin yapısında kimi değişiklikler görülmektedir. Söz gelimi, Eski Türkçede bu ek "*-lığ, -lig, -lug, -lüg*" biçimindedir. Batı Türkçesine geçerken sondaki "g" sesi düşmüş ve ekin Eski Anadolu Türkçesinde yalnız "*-lu, -lü*" biçimleri kullanılmıştır. Dolayısıyla ek, "*dişlü, yaş-lu, iç-lü, devlet-lü*" örneklerinde olduğu gibi ünlü uyumuna aykırı olarakkullanılmış, Osmanlıcanın son döneminde düz ünlülü biçimleri ortaya çıkmıştır.

-lık, -lik, -luk, -lük

Yer, araç ve eşya, meslek, topluluk isimleri yapmakta kullanılan bu ek, doğrudan isim kök ve gövdelerine eklenebileceği gibi, "*-lı, -cı, -sız*" benzeri eklerden önce ya da sonra da gelebilir. Ayrıca somut sözcüklere ya da sıfatlara eklenerek soyut isimler yapmakta kullanılır:

dağ-lık / ağaç-lık / baş-lık / ana-lık / kadın-lık
zeytin-lik / gece-lik / gerçekçi-lik / güzel-lik
yağmur-luk / tuz-luk / mutlu-luk / susuz-luk
göz-lük /sütçü-lük / söz-lük / kül-lük / çöp-lük

Türkçenin her döneminde yaygın olduğu görülen bu ek, Eski Anadolu Türkçesinde ünlü uyumu dışında kalmış, bir süre ekin yalnız düz biçimleri kullanılmıştır: "*yok-lık, gün-lik*" gibi.

-sız, -siz, -suz, -süz

"*Yokluk, bulunmama, olmama*" anlamına gelen ve hem sıfat, hem de isim olarak kullanılan sözcükler yapar. Genelde "*-lı*" ekiyle yapılmış isimlerin olumsuz anlamlısını bildiren bir ektir:

yağ-sız / bıyık-sız / kimse-siz / iş-siz / dil-siz
zevk-siz /son-suz / korku-suz / suç-suz / umut-suz
duygu-suz / uğur-suz /kanun-suz / ök-süz / kök-süz
güç-süz / görgü-süz / kültür-süz / örtü-süz

Yabancı sözcüklere de eklenen bu ekin, Eski Anadolu Türkçesinde ünlü uyumuna aykırı olarak yalnız yuvarlak biçimleri kullanılmıştır:"*baş-suz, ben-süz*" gibi.

-cı, -ci, -cu, -cü / -çı, -çi, -çu, -çü

"*Bir işi ya da mesleği yapan kimseyi, o kimsenin işyerini, bir düşünceye ya da inanca bağlı olanları*" belirten isimler yapar. Hemen her türlü ismin sonuna gelebilen çok işlek bir ektir:

av-cı / ara-cı / banka-cı / eski-ci / Türkçe-ci
diş-çi / gerçek-çi / balık-çı / aylık-çı / ziraat-çı
yol-cu / uyku-cu / komisyon-cu / ön-cü / göz-cü
söz-cü / koltuk-çu / gözlük-çü / süt-çü / Türk-çü

Eski Türkçede yalnız "*-çı, -çi*" biçimi olan bu ekin ses uyumuna uyan öteki biçimleri Batı Türkçesinde sonradan ortaya çıkmıştır. Ayrıca Batı Türkçesi dışındaki öteki Türk şivelerinde bugün de ekin düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyan "ç"li biçimleri kullanılmaktadır.

-ki (-kü)

İsim kök ve gövdelerine ya da onların çekimli biçimlerine eklenerek "*içinde bulunma, aitlik, bağlılık*" bildiren ve sıfat olarak da kullanılan sözcükler yapar:

öte-ki / beri-ki / yarın-ki / akşam-ki / önce-ki
şimdi-ki / demin-ki / karşı-ki / gece-ki / sonra-ki

Ekin kök ve gövdelere doğrudan bağlandığı bu örneklerin sayısı çok değildir. Ama "**-ki**" eki, öteki yapım eklerinin tersine, kök ve gövdelerin çekimli biçimlerine de eklendiği için yaygın bir kullanıma sahiptir. Hemen her ismin "*-da*" ya da "*-ın*" çekim eklerini almış biçimlerine eklenir:

bende-ki / yolda-ki / evde-ki / içinde-ki / yerde-ki
arkada-ki / yukarıda-ki / altta-ki / çarşıda-ki
senin-ki / onun-ki / komşunun-ki / çocuğun-ki

Eski Türkçede "*-kı, -ki*" biçimleri olan bu ek, Batı Türkçesinde yalnız "**-ki**" biçiminde kullanılmış, dolayısıyla ünlü uyumuna direnmiştir. Ekin, "*bugün-kü, dün-kü*" örneklerinde görülen yuvarlak biçimi ise son zamanlarda ortaya çıkmıştır. Ama kalın-yuvarlak ünlülerin bulunduğu sözcüklerde yine "-ki" biçimi kullanılmaktadır:"*onun-ki, komşunun-ki*" gibi.

-cık, -cik, -cuk, -cük / -çık, -çik, -çuk, -çük

"*Küçültme, azlık, sevgi, acıma*" bildiren sözcükler yapar. Batı Türkçesinde ortaya çıkmış, son dönemlerde işlekliği artmıştır:

kısa-cık / dede-cik / anne-cik / yavru-cuk
köprü-cük / kılak-çık / sepet-çik / kurt-çuk

Eski Türkçede bu ekle karşılaşılmaz. Batı Türkçesinde de başlangıçta ekin "**c**" ve "**ç**"li biçimlerinin bulunduğu, sonradan "**c**"li biçimlerinin yaygınlaştığı sanılmaktadır. Nitekim günümüzde de ekteki "**c**" sesi ağır basmaktadır.

Ayrıca bu ek –sayıca az da olsa– kimi sözcüklere eklenirken araya bir ünlü girmekte ya da "*-ca*" çekim ekinden sonra gelebilmektedir:

-ca, -ce / -ça, -çe

Eklendiği isim kök ve gövdelerine "*azlık-çokluk, bakımından, -e gibi, toplu olarak, birlikte*" anlamları katar. Ayrıca dil, lehçe, şive adları yapmakta kullanılır:

çılgın-ca / para-ca / ben-ce / kolay-ca / köyce
yaş-ça / sert-çe / Ingiliz-ce / Alman-ca /Türk-çe

Bütün "c"li eklerde olduğu gibi bu ekin de Eski Türkçede "ç"li biçimleri kullanılmış, "c"li biçimleri Eski Anadolu Türkçesinden sonra ortaya çıkmıştır.

İsim kök ve gövdelerine getirilerek yeni anlamlı sözcükler türetmekte kullanılan yapım eklerinin sayısı oldukça çoktur. Bu eklerden bir bölümü Türkçenin her döneminde işlekliğini korumuş, bir bölümü zamanla yaygınlığını yitirmiş, bir bölümü ise sonradan yeni sözcükler türetmek için işler duruma getirilmiştir.

Yukarıda örneklerle açıklanan eklerin yanı sıra günümüzde şu ekler de isimden isim türetmekte kullanılmaktadır:

-cak, -cek
yumur-cak / oyun-cak / ev-cek / büyü(k)-cek

-cağız, -ceğiz
çocuk-cağız / kız-cağız / ev-ceğiz / köy -ceğiz

-daş, -deş / -taş, -teş
arka-daş / çağ-daş / yurt-taş / öz-deş / iş-teş

-ncı, -nci, -ncu, -ncü
bir-i-nci / altı-ncı / kaç-ı-ncı / üç-ü-ncü / otuz-u-ncu

-ar, -er / -şar, -şer
bir-er / iki-şer / dokuz-ar / elli-şer / kaç-ar

-sı, -si, -su, -sü
kadın-sı / yaban-sı / erkek-si / çocuk-su /kök-sü

-msı, -msi, -msu, -msü
beyaz-ı-msı / acı-msı /mavi-msi / mor-u-msu

-cıl, -cil, -cul, -cül / -çıl, -çil, -çul, -çül
insan-cıl / ben-cil / ölüm-cül / kır-çıl / ses-çil

-man, -men
koca-man / kara-man / Türk-men / uz-man

-sal, -sel

kum-sal / kut-sal / bilim-sel / gelenek-sel

-layın, -leyin

akşam-leyin / sabah-leyin / gece-leyin

-cılayın, -cileyin

ben- cileyin / bu-n-cılayın / sen-cileyin

-rak, -rek

ufa(k)-rak / küçü(k)-rek /acı-rak

-an, -en

er-en / kız-an / oğ(u)l-an / bay-an

-kek

er-kek /eş-kek (eşek)

-kan, -ken

baş-kan / yel-ken

-ç

ana-ç / ata-ç / ara-ç /orta-ç /baba-ç

-aç, -eç

bak(ı)r-aç / top-aç / kır-aç / k (o>u)l-aç

-ge, -ka

öz-ge / baş-ka

-dırık, -dirik, -duruk, -dürük

boyun-duruk / çiğin-dirik (omuzluk)

-şın, -şin

sarı-şın / kara-şın / gök-şin

-ak, -ek

baş-ak / sol-ak/ top-ak /ben-ek / yel-ek

-k

bebe-k / orta-k / top-u-k /kop-u-k

-z

iki-z / üç-ü-z / dörd-ü-z / beş-i-z / altı-z

-ız, -iz, -uz, -üz

top-u-z / boy(u)n-u-z / tit-i-z

-az, -ez

al-az / ay-az / yal-az / en-ez / gen-ez

-sıl, -sil, -sul, -sül
yok-sul / var-sıl (türetilmiştir)
-gıl, -gil
Ahmet-gil / dayım-gil / bakla-gil / buğday-gil-ler
-la, -le
yay-la / kış-la / tuz-la
-ay, -ey
gün-ey / kuz-ey / ad-ay / düş-ey / yüz ey / dik-ey
-l
y(a>e)ş-i-l / kız -ı-l / yasa-l / ard-ı-l / nesne-l
-al, -el
gen-el / öz-el / ilk-el / yer-el / ulus-al

İsimden Fiil Yapma Ekleri

İsim kök ve gövdelerine getirilerek fiil yapmak için kullanılan bu ekler, bağlandıkları isimle ilgili hareketleri karşılayan sözcükler türetirler. Başka deyişle, eklendikleri sözcüğün anlamını değiştirmez, onun anlamına bağlı hareketi bildirirler. Kısacası, ismi fiile dönüştürürler.

Bu nedenle, sayıca az olan isimden fiil yapma eklerinin, isimden isim yapma ekleri gibi, anlam bakımından özel bir işlevleri yoktur. Hemen hepsi, isimlerden "*olma*" ya da "*yapma*" gösteren fiiller türetmekte kullanılır.

Bu eklerle yapılan fiiller, tıpkı fiil kökleri gibi, tek başlarına kullanılamazlar. Kullanılabilmeleri, başka eklerle nesnelere bağlanmalarıyla mümkündür. Onun için bir isimden fiil yapma ekini yazarken başına ve sonuna bir tire (-) işareti koymak gerekmektedir.

İsimden fiil yapma eklerinin başlıcaları şunlardır:

-la-, -le-

İsimden fiil yapma ekleri içinde işleklik alanı en geniş olanıdır. Hemen her tür isim kök ve gövdesine eklenebilir:

av-la- / baş-la- / suç-la- / açık-la- / bağ-la-
su-la- / top-la- / yağ-la- / ayıp-la- / çaba-la-
zayıf-la- / rahat-la- / program-la- / hafif-le-
temiz-le- /sigorta-la- / serin-le- / hatır-la-

Bu ekle yapılmış fiiller, fiilden fiil yapma eklerinden birini ya da birkaçını alabilirler. Yalnız, "*-la-*" ekiyle yapılmış kimi fiillerin, ancak bir fiilden fiil yapma ekiyle kullanıldığı, üstelik fiilin "*-la-*" eki biçiminin herhangi bir hareketi karşılamadığı görülmektedir:

can-la- > *can-la-n-*	sevda-la > *sevda-la-n-*
naz-la- > *naz-la-n*	hasta-la > *hasta-la-n-*
hoş-la > *hoş-la-n-*	dalga-la- > *dalga-la-n-*
yak-la > *yak-la-ş-*	tenha-la- > *tenha-la-ş-*
kir-le > *kir-le-t-*	dar-la- > *dar-la-t-*

-al, -el-

İsim ve sıfatlardan fiil yapmakta kullanılan bir ektir. Pek işlek değildir:

az-al- / boş-al- / düz-el- / bun-al- / yön-el-
kör-el- / sağ-al- / dar-al-/ ço(k>)ğ-al-

-l-

Sıfat niteliğindeki isim kök ve gövdelerinden fiiller yapmakta kullanılır. İşleklik ve görev açısından "*-al-*" ekinin benzeridir:

ince-l-'/ diri-l- /'doğru-l- / eğri-l- / eksi-l-
kısa-l- / sivri-l- / yüce-l- / duru-l- / koca-l-

-da-, -de- /-ta-, -te

Türkçede "*al-da- (aldatmak), is-te-, bağ-da-*" gibi birkaç örnekte gördüğümüz bu ek, ses taklidine dayanan sözcüklerden fiiller yapar. Ünsüz uyumu nedeniyle genelde ekin "d"li biçimleri kullanılmaktadır.

fıkır-da- / kıkır-da- / fısıl-da- / çatır-da-
fingir-de- / kütür-de- / inil-de- / gümbür-de-

-sa-, -se-

Eskiden isim kök ve gövdelerinden "istek" belirten fiiller yapmakta kullanılırdı. Sonradan "olma ve yapma" bildiren fiiller türetmekte de kullanılarak işlerlik kazandırılmak istenmiştir:

su-sa- / umur-sa- / garip-se- /hafif-se- / tav-sa-
kap-sa- / önem-se- / yurt-sa- / büyük-se- / çok-sa-

İşlek olmayan ve belli sözcüklerde karşımıza çıkan isimden fiil yapma ekleri arasında ise şunlar sayılabilir:

-a-, -e-

boş-a- / yaş-a- / kap-a- / oy(u)n-a- /ben(i)z-e-

-ar-, -er-

kız-ar- / sar(ı)-ar- / kar-(a)-ar- / baş-ar- / ön-er-

-ı-, -i-, -u-, -ü-

kaş-ı- / şak-ı- / ağ(ı)r-ı- / (dış>) taş-ı-

-k-

bir-k- / göz-ü-k- / ge(ç>)c-i-k- / a(ç>)c-ı-k-

-kır-, -kir-, -kur-, -kür-

fış-kır- / hay-kır- / çem-kir- / püs-kür-

-r-

deli-r- / çağ-ı-r- / aksı-r- /tıksı-r- / öksü-r-

-msa-, -mse-

az-ı-msa- / ben-i-mse- / öz-ü-mse- / an-ı-msa-

Fiilden Fiil Yapma Ekleri

Fiil kök ve gövdelerine getirilerek yeni fiiller yapmak için kullanılan bu eklerin sayıları azdır, ama işleklik alanları çok geniştir. Eklendikleri fiil kök ve gövdelerinden anlam ayrılıkları taşıyan yeni sözcükler türetirler.

Bu eklerden büyük bir bölümüyle yapılan fiil gövdelerine çatı denir. Fiiller tek başlarına kullanılamadıkları, cümle içinde öteki öğelerle ilişki kurularak kullanıldıkları için "fiilin anlattığı iş, oluş ve hareketin özne ve nesneyle ilişkisini anlam ve görev bakımından belirleyen ekler" de çatı ekleri adını alır.

Çatı ekleri doğrudan fiil köklerine, isimden yapılmış fiil gövdelerine eklenebilir ya da üst üste gelebilirler. Başlıca çatı ekleri şunlardır:

-n-

Bu ekle yapılmış fiillerde, fiilin bildirdiği iş ya da hareketin özneye dönmesi, doğrudan doğruya onu ilgilendirmesi, etkilemesi söz konusudur. Başka deyişle, böylesi bir fiille kurulan cümlelerde işi yapan ve yapılan işten etkilenen öznenin kendisidir. Bu nedenle "-n-" ekiyle yapılan fiillere **dönüşlü** fiiller denir. **Dönüşlülük eki** de de denilen bu ek, genellikle fiil köklerine, sınırlı olarak da isimden yapılmış fiil gövdelerine eklenir:

bak-ı-n- / çek-i-n- / gör-ü-n- / sev-i-n- / giy-i-n-
soy-u-n- / tut-u-n- / tıka-n- / öğre-n- / uza-n-
söyl-n- / mırılda-n- / sakla-n- / kurula-n-

Bu ekle yapılmış kimi fiiller edilgenlik bildirirler. Yani, fiilin bildirdiği işi ya da hareketi yapan belli değildir:

başla-n- / yürü-n- / gör-ü-n- / bil-i-n- / ara-n-

-l-

Bu ek, fiilin gösterdiği işi ya da hareketi yapanın veya ona konu olanın bilinmediği fiil çatıları oluşturur. Bu nedenle **edilgenlik eki** de denir. Olumsuzluk bildiren "-ma" eki dışında öteki fiilden fiil yapma eklerinden sonra gelebilir. Yine bu ekten sonra "-ma-" eki dışında öteki fiilden fiil yapma ekleri getirilemez. Hemen hemen bütün fiil kök ve gövdelerine eklenebilen işlek bir ektir:

aç-ı-l- / bin-i-l- / çek-i-l / boz-u-l- / tut-u-l-
gör-ü-l- / anlaş-ı-l / aldat-ı-l- / beğen-i-l-
çağır-ı-l- / görüş-ü-l- / gezdir-i-l-/ ürküt-ü-l-

Bu ekle yapılmış kimi fiiller dönüşlülük de bildirebilirler:

ay-ı-l- / sık-ı-l- / irk-i-l- /üz-ü-l- / yor-u-l-

-ş-

Bu ek, fiilin gösterdiği işin ya da hareketin birden çok özne tarafından "ortaklaşa, birlikte veya karşılıklı" olarak yapıldığını bildiren fiil çatıları oluşturur. Bu nedenle **işteşlik** (ortaklaşma) **eki** de denir:

at-ı-ş- / bak-ı-ş- / bul-u-ş- / çarp-ı-ş- / çat-ı-ş-
vur-u-ş / gör-ü-ş- /gül-ü-ş- / öde-ş- / yaz-ı-ş-
ağla-ş- / bekle-ş- / kucakla-ş- / dayan-ı-ş-

Bu ekle yapılmış kimi fiiller dönüşlülük de bildirirler:

er-i-ş- / kalk-ı-ş- / uğra-ş- / tut-u-ş- / güzelle-ş-

-r-

Bu ek, fiilin gösterdiği işin ya da hareketin öznenin dışındaki bir kişiye ya da nesneye yöneldiğini bildiren fiil çatıları oluşturur. Böylesi fiillerle kurulan cümlelerde özne, bir işi ya da hareketi yaptıran durumundadır. Bu nedenle "-r-" ekiyle yapılan fiillere **ettirgen** fiiller denir. Dolayısıyla bu ek de **ettirgenlik** (faktitif) **eki** adıyla anılır:

aş-ı-r- / bit-i-r- / geç-i-r- / uç-u-r / doy-u-r
kaç-ı-r- / şaş-ı-r- / doğ-u-r- /düş-ü-r- / köp-ü-r-

-t-

Bu ek de **ettirgenlik** eklerindendir. Fiil kök ve gövdelerine eklenerek "bir işin yapılmasını, olmasını sağlamak ya da o işin yapılmasına, olmasına yol açmak" anlamında fiil çatıları oluşturur. Ayrıca öteki ettirgenlik eklerinden sonra getirilerek katmerli ettirgen fiil çatıları yapmakta da kullanılır:

ac-ı-t- / uza-t- / yürü-t- / bekle-t- / kuru-t-
sark-ı-t- / kork-u-t- / türk-ü-t- / incel-t-
açtır-t- / geçir-t- / çıkar-t- / bildir-t-

-dır-, -dir-, -dur- -dür- / -tır-, -tir-, -tur-, -tür-

Ettirgenlik ekleri içinde en işlek olanı bu ektir. Eklendiği

fiillere "söz konusu işi ya da hareketi yapmasına yol açmak ya da onu yapmasını sağlamak" anlamını katar. Ünlü ya da ünsüzle biten tek heceli fiil kökleriyle ünsüzle biten bütün fiil kök ve gövdelerine eklenebilir. Bu ekten önce ya da sonra "-t-" eki getirilerek katmerli ettirgen fiiller yapılmaktadır:

al-dır- / aç-tır- / bil-dir- / birik-tir- / bul-dur-
koş-tur- / sür-dür- / öp-tür- / gecik-tir- / gül-dür-
bulun-dur- / yatış-tır- / konuş-tur- / düşün-dür-
başla-t-tır- / yap-tır-t- / incel-t-tir- / bil-dir-t

-dar-, -der- / -tar-, -ter-

İşlek olmayan bir ettirgenlik ekidir. Kalıplaşmış olarak kimi fiillerde görülmektedir:

gön-der- / ak-tar- / ko-tar- / gös-ter-

-ar-, -er-

Çok az kullanılan ettirgenlik eklerindendir:

çık-ar- / kop-ar- / gi(t)d-er-

Dönüşlülük, edilgenlik, işteşlik, ettirgenlik bildiren ve benzer görevlerle fiil çatıları oluşturan bu ekler dışında fiilden fil yapan eklerin sayısı azdır.

-ma-, -me-

Bütün fiil kök ve gövdelerine eklenerek onları olumsuz biçime sokar. Bu nedenle **olumsuzluk eki** de denir.

Bu ekten sonra şimdiki zaman eki olan "-yor-" getirildiğinde ses değişimine uğrar ve "-mı-, -mi-, -mu-, -mü-" biçimlerine girer:

aç-ma-dım / ol-ma-mış / dur-ma-yacak / başla-ma-dı
durdur-ma-m / gezin-me-sin / düzelt-me-din
*at-**mı**-yor / gel-**mi**-yor / dur-**mu**-yor / gül-**mü**-yor*

Pek işlek olmayan öteki fiilden fiil yapma eklerinin başlıcaları şunlardır:

-a-, -e-

dol-a- / tık-a- / kap-a-

-ı-, -i-, -u-, -ü-

kaz-ı- / sür-ü-

-y-

do-y- / ko-y-

-ala-, -ele-

dur-ala- / kov-ala- / gev-ele- / silk-ele-

Fiilden İsim Yapma Ekleri

Fiil kök ve gövdelerine getirilerek isim yapmak için kullanılan bu ekler, bağlandıkları fiilin karşıladığı hareketle yakın anlamlı yeni sözcükler türetirler. Yapım ekleri arasında sayıca en çok olan ekler, fiilden isim yapma ekleridir. Üstelik bu eklerden bir bölümünün, hemen bütün fiil kök ve gövdelerine eklendikleri için, işleklik alanları çok geniştir. Fiilden isim yapma ekleriyle, geçmişten günümüze, soyut ya da somut sayısız isim türetilmiştir.

Türkçe yapısı gereği yabancı kökenli fiillere karşı direnmiş, yabancı dillerden yalnız isim soylu sözcükler almış, gerektiğinde bu sözcükleri isimden fiil yapma ekleriyle fiilleştirmiştir. Ayrıca bu eklerle türetilen sözcükler, isim köklerinin bütün özelliklerini taşırlar.

Fiilden isim yapma eklerinden *"-mak, -ma, -ış"* ekleri, aynı işleve sahip eklerdir. Bunların görevi fiil isimleri yapmaktır. Bu ekler dışındaki fiilden isim yapma ekleri ise doğrudan isim yapım eki niteliği taşırlar.

-mak, -mek

Fiil kök ve gövdelerine eklenerek "iş, oluş, hareket" belirten isimler yapmakta kullanılan bu ek mastar eki diye de anılır. Bütün fiil kök ve gövdelerine getirilebilen bu ekle yapılmış isimler, soyut isimlerdir. Cümle içinde isimlerin yüklendiği bütün görevleri yüklenir, iyelik ve çokluk ekleri

dışındaki isim çekim eklerini alırlar. Dilbilgisinde bu ekle yapılmış sözcüklere **isim fiil** (adfiil, ad-eylem, eylemlik) denir:

aç-mak / ara-mak / eğ-mek / gül-mek / yüz-mek
başla-mak / bildir-mek / düşün-mek / küçült-mek
işlet-mek / kaplat-mak / vedalaş-mak / imzala-mak

Bu ekin, kimi örneklerde kalıplaşarak nesne isimleri yaptığı da görülmektedir. Ama bu sözcüklerin sayısı çok azdır:

ye-mek / çak-mak / kay-mak / tok-mak / il-mek

-ma, -me

Bu ekin işlevi de "-mak" ekinin aynıdır. Yalnız, bu ekle yapılmış sözcüklerin isim niteliği daha ağır basar. Nitekim, "-ma" ekiyle yapılmış isim fiiller, üçüncü kişi iyelik ekiyle "-lar" çokluk ekini alabilmektedirler

yap-ma / oku-ma / anla-ma / düş-me / ak-ma
ayrıl-ma / dolaş-ma / büyü-me / çevir-me /alış-ma
zenginleş-me / abart-ma / kirala-ma / soruştur-ma

İsim yapım eki niteliği ağır bastığı için bu ekle yapılmış sözcüklerin çoğu, hem isim fiil, hem de nesne ya da eşya adı olarak kullanılabilirler:

bağla-ma / besle-me / danış-ma / dön-me / iç-me
kaz-ma / kavur-ma / yarış-ma / dol-ma / sür-me
çarp-ma / dol-ma / kıy-ma / in-me / dondur-ma

Yine bu ekle yapılmış isimler, sıfat olarak da kullanılabilir:

tak-ma (diş) / dol-ma (kalem) / yaz-ma (kitap)
süz-me (bal) / kar-ma (liste) / as-ma (tavan)

-ış, -iş, -uş, -üş

Bu da "-mak" ve "-ma" ekleriyle aynı işleve sahip isim fiil eklerindendir. Tıpkı onlar gibi bütün fiil kök ve gövdelerine getirilebilir:

yaz-ış / gel-iş / otur-uş / öksür-üş / öttür-üş

Bu ek işlev bakımından "-ma" ekine daha yakındır. Nitekim bu ekle yapılmış sözcükler de hem isim fiil, hem de doğrudan isim olarak kullanılabilirler. Ama "-ma" ekiyle yapılmış sözcüklerin tersine sıfat olarak kullanılamazlar:

at-ış / açıl-ış / çekil-iş / duy-uş / bul-uş / gör-üş
anla-y-ış / göster-iş / doğ-uş / dön-üş / yürü-y-üş

-m

Fiil kök ve gövdelerine eklenerek o fiilin anlattığı hareketle ilgili varlık, nesne, araç ve eşya isimleriyle soyut isimler türetir. Yeni sözcükler türetmekte de yaygın olarak kullanılmıştır:

al-ı-m / bak-ı-m / tak-ım / geç-im / öl-ü-m
anla-m / eyle-m / bil-i-m / üret-i-m / gözle-m

-k

Fiilin gösterdiği hareketten "etkilenen ya da doğan veya o harekete uğramış olan" anlamında soyut ve somut isimler yapar. Bu isimlerden bir bölümü sıfat olarak da kullanılır:

ada-k / buda-k / dile-k / kapa-k / ele-k
aç-ı-k / çek-i-k / ez-i-k / bulaş-ı-k / öksür-ü-k

-ak, -ek

Fiil kök ve gövdelerinden "yer, araç ve eşya" isimleriyle fiilin gösterdiği hareketi yapan kişi ya da nesneleri karşılayan isimler yapar. Bu isimlerden bir bölümü sıfat olarak da kullanılır:

dur-ak / kork-ak / yat-ak / barın-ak / kay-ak
dön-ek / ölç-ek / tırk-ek / yed-ek / sür-ek

-n-

Çok işlek olmayan, ama canlılığını koruyan bir ektir. Yeni sözcükler türetmek için sıkça başvurulan eklerdendir:

ak-ı-n / yığ-ı-n / gel-in / bas-ın / sor-u-n / yay-ı-n
say-ı-n / diz-i-n / tüt-ü-n / ek-i-n / yaz-ı-n

-gı, -gi, -gu, -gü / -kı, -ki, -ku, -kü

Fiilin gösterdiği hareketle ilgili nesneleri, araçları karşılayan sözcükler yapar. Türkçenin her döneminde yaygın olarak kullanılmış işlek bir ektir:

çal-gı / yar-gı / bil-gi /sev-gi / duy-gu / sor-gu
gör-gü / bıç-kı / bit-ki / tut-ku / coş-ku / uy(u)-ku

-gın, -gin, -gun, -gün / -kın, -kin, -kun, -kün

Fiil kök ve gövdelerinden bir özellik ya da nitelik belirten isimler yapar. Anlamca bir büyültme, bir aşırılık bildiren bu isimler daha çok sıfat olarak kullanılırlar:

az-gın /dar-gın / bez-gin / dur-gun / üz-gün
şaş-kın / bit-kin / tut-kun / coş-kun / düş-kün

-ga, -ge

Soyut ve somut isimler yapmakta kullanılan bu ek, eskiden çok kullanılan, ama zamanla işlekliğini yitirmiş bir ektir. Yeni sözcükler türetmekte kullanılarak işlerlik kazandırılmak istenmiştir:

bil-ge / dal-ga / kavur-ga / süpür-ge / yon-ga
böl-ge / diz-ge / sömür-ge / çizel-ge / göster-ge

-gan, -gen / -kan, -ken

"Alışkanlık, özellik, nitelik" bildiren isimler yapmakta kullanılan bu ek, "er-gen, ur-gan, kay-gan" gibi kalıplaşmış birkaç örnek dışında genellikle fiil gövdelerine getirilir:

alın-gan / saldır-gan / sıkıl-gan / çekin-gen
çalış-kan / unut-kan / yapış-kan / giriş-ken

-ıcı, -ici, -ucu, -ücü

Fiil kök ve gövdelerinden, fiilin gösterdiği hareketi yapanı bildiren isimlerle sıfatlar türetir. Eskiden beri yaygın olarak kullanılan eklerdendir:

bak-ıcı / ak-ıcı / çek-ici / tüket-ici / uç-ucu
oku-y-ucu / boğ-ucu / gör-ücü / düşündür-ücü

-ç

Genellikle "-n-" dönüşlülük ekiyle yapılmış fiil gövdelerine getirilerek soyut ve somut isimler yapmakta kullanılır:

iğren-ç / kıskan-ç / sevin-ç / kazan-ç / utan-ç

-nç

Bu ekin, dönüşlü biçimi kullanılmayan fiil gövdelerindeki "-n-" ekinin "-ç" ekiyle birleşmesinden oluştuğu düşünülebilir. Nitekim "-ç" eki genellikle fiil gövdelerine, "-nç" ise fiil köklerine eklenmektedir:

gül-ü-nç / kork-u-nç / bas-ı-nç

-ı, -i, -u, -ü

Fiil kök ve gövdelerinden soyut ve somut isimlerle sıfatlar yapar. Yeni sözcükler türetmekte yaygın olarak kullanılmaktadır:

çat-ı / yaz-ı / başar-ı / an-ı /çevir-i / diz-i
kork-u / kon-u / öl-ü / ölç-ü / dürt-ü / ört-ü

-tı, -ti, -tu, -tü

Genellikle "-n-" dönüşlülük eki almış fiil gövdelerinden soyut ve somut isimler yapar. Sınırlı olarak başka eklerle oluşmuş fiil gövdelerine de getirilmektedir:

alın-tı / bulan-tı / gezin-ti / girin-ti / kurun-tu
avun-tu /buy(u)rul-tu / üzün-tü / görün-tü / çökün-tü

-t

Fiil kök ve gövdelerinden çeşitli isimler yapan bu ek, eskiden yaygın olarak kullanılırken sonradan işlekliğini yitirmişse de yeni sözcükler türetilerek canlandırılmıştır:

geç-i-t / öğ-ü-t / um-u-t / yoğur-t / bin-i-t
an-ı-t / kon-u-t / soy-u-t / taşı-t / yap-ı-t

Önce de belirtildiği gibi fiilden isim yapma eklerinin sayısı çoktur. Yalnız bunlardan bir bölümü zamanla işlekliğini yitirmiş, ancak sayılı örneklerde yaşarlığını sürdürmüştür. Az

kullanılan bu eklerden bir bölümü, yeni sözcükler türetmekte kullanıldığı için sonradan işleklik kazanmıştır.

Yukarıda sıralananlar dışında öteki fiilden isim yapma ekleri şunlardır:

-gıç, -giç, -guç, -güç
dal-gıç / yar-gıç / bil-giç / sor-guç / başlan-gıç

-gaç, -geç / -kaç, -keç
bur-gaç / solun-gaç / utan-gaç / süz-geç / kıs-kaç

-ağan, -eğen
ol-ağan / dur-ağan / ser-eğen / gez-eğen

-a, -e
yar-a / sap-a / kıs-a / sür-e / diz-e / ev(i)r-e

-aç, -eç
gül-eç / say-aç / sark-aç / kaldır-aç / ser-eç

-l
ışı-l / koş-u-l

-al, -el
çat-al / kur-al

-sı, -si, -su, -sü
yat-sı / sin-si / giy-si / tüt-sü

-anak, -enek
sağ-anak / tut-anak / gel-enek / değ-(e)nek / seç-enek

-amak, -emek
bas-amak / kaç-amak / tut-amak

-mık, -mik, -muk, -mük
kıy-mık / il-mik / tır-mık / ekşi-mik / kıs-muk

-alak, -elek
yat-alak / as-alak / çök-elek

-arı, -eri
uç-arı / göç-eri

-amaç, -emeç
dön-emeç / tut-amaç

-maç, -meç
bula-maç / yırt-maç / sığırt-maç / de-meç

-baç, -beç
saklan-baç / dolan-baç
-sal / -sel
uy-sal / eğit-sel / gör-sel
-man, -men
şiş-man / say-man / göç-men / seç-men / yönet-men
-sak, -sek
tut-sak / sav-sak
-mur, -mür
yağ-mur / kö-mür
-ca, -ce
eğlen-ce / düşün-ce / güven-ve / sakın-ca
-maca, -mece
bul-maca / bil-mece / kes-mece / darıl-maca

Genelde bir fiil çekim eki olan ve sıfat fiil (ortaç) dediğimiz geçici isimler yapmakta kullanılan eklerin de kimi sözcüklerde kalıplaşarak yapım eki işlevini yüklendikleri görülmektedir. Söz konusu ekler, bu özellikleri dolayısıyla yeni sözcükler türetmekte de kullanılmaktadır.

Yapım eki işlevini yüklenen sıfat fiil ekleri şunlardır:

-an, -en
düz-en / kır-an / bak-kan / kaz-an / yarat-an
-ar, -er
yaz-ar / gi(t)d-er / çık-ar / tut-ar / dön-er
-r
gel-i-r / yat-ı-r / benze-r / oku-r
-mış, -miş, -muş, -müş
geç-miş / er-miş / ye-miş / dol-muş
-acak, -ecek
yak-acak / gel-ecek / sil-ecek / y(e)i-y-ecek
-ası, -esi
öl-esi(-y-e) / kıy-ası(-y-a) / ol-ası
-maz, -mez
aç-maz / taşın-maz / utan-maz / tüken-mez

ÇEKİM EKLERİ

İsim ya da fiil soylu sözcükleri başka sözcüklerle ilişkili duruma getiren ve onların cümle içinde görev almasını sağlayan eklere **çekim ekleri** denir.

Önce de belirtildiği gibi kökler ya da gövdeler, tek başlarına nesneleri ve hareketleri karşılarlar. Ama sözcüklerin bir şey anlatmaları, aralarında ilişki kurularak sözcük öbekleri ve cümleler oluşturmakla mümkündür. Bir sözcüğün anlamı ve görevi tek başına değil, öteki sözcüklerle ilişkileri aracılığıyla gerçekleşir. Bunu sağlayan da çekim ekleridir. Kısacası sözcükler, dil içinde çekim eklerini alarak kullanım alanına çıkarlar.

Çekim eklerinin özellikleri şunlardır:

a) *Çekim ekleri, eklendikleri kök ve gövdelerin anlamlarında herhangi bir değişiklik yapmaz, onların anlamlarına durum ve ilgi gösteren bir farklılık katarlar.*

b) *Kullanım alanları yapım eklerine oranla çok geniş olan çekim ekleri, bütün kök ve gövdelere eklenebilirler.*

c) *Bir sözcükte çekim eki, yapım ekinden önce getirilemez.*

ç) *Aynı cins iki çekim eki üst üste gelemez.*

d) *Isim kök ve gövdeleriyle fiil kök ve gövdelerine getirilen çekim ekleri birbirinin aynı değildir. Kimi çekim eklerinin, biçim olarak aynı görünseler de işlevleri ayrıdır.*

Buna göre Türkçede çekim ekleri, kendi içlerinde ikiye ayrılır:

a) İsim Çekim Ekleri
b) Fiil Çekim Ekleri

İsim Çekim Ekleri

İsim kök ve gövdelerine eklenerek onlara cümle içinde işlerlik kazandıran çekim ekleri *"durum, sayı, iyelik ve soru"* gösteren eklerdir.

DURUM (HÂL) EKLERİ

İsmin kendi dışındaki sözcüklerle ilgisini gösteren eklere **durum (hâl) ekleri** denir. Türkçede ismin durumlarını ve bunları belirten ekleri şöyle bir çizelgeyle gösterebiliriz:

DURUM EKLERİ	SÖZCÜKLER		
yalın durum	**ev** yıkıldı	**okul** göründü	**güneş** yakıyor
belirtme durumu **-ı, -i, -u, -ü**	**ev-i** yıktılar	**okul-u** özledi	**güneş-i** sevmiyor
yönelme durumu **-a, -e**	**ev-e** koştu	**okul-a** gitti	**güneş-e** bakamadı
bulunma durumu **-da,-de**	**ev-de** çalıştı	**okul-da** kaldı	**güneş-te** kurudu
çıkma durumu **-dan,-den**	**ev-den** çıktı	**okul-dan** ayrıldı	**güneş-ten** kurtuldu
tamlayan eki **-ın, -in, -un, -ün**	**ev-in** çatısı	**okul-un** bahçesi	**güneş-in** uydusu
benzerlik, görelik **-ca, -ce, -ça, -çe**	**insan-ca** davranmak	**açık-ça** söylemek	**günler-ce** ağlamak

İYELİK EKLERİ

İsmin karşıladığı nesnenin başka bir nesneye ait veya onun parçası olduğunu, ona bağlı bulunduğunu gösteren eklere **iyelik ekleri** denir.

İyelik ekleri, eklendikleri ismin dışındaki bir nesneyi belirtirler. Bu belirtme, ismin karşıladığı nesnenin ait olduğu kişiyi göstermek biçiminde gerçekleşir. Üçü tekil (ben, sen, o), üçü de çoğul (biz, siz, onlar) olma üzere altı tane kişi kavramı bulunduğuna göre bu altı kişiyi karşılayan altı iyelik eki var demektir.

	Tekil	Çoğul
İYELİK EKLERİ	baba-**m**, ev-i-**m**	baba-**mız**,ev-i-**miz**
	baba-**n**, ev-i-**n**	baba-**sı**, ev-i
	baba-**sı**, ev-i	baba-**ları**, ev-**leri**

ÇOKLUK EKİ

İsmin karşıladığı nesnenin sayısının birden çok olduğunu belirten eke **çokluk eki** denir. Türkçede çokluk eki "**-lar, ler**"dir.

Çokluk eki, eklendiği isimle başka isimler arasında ilişki kurmaz. Bu nedenle çokluk eki almış bir isim tek başına kullanılabilir. Cümle içinde de fiilin gösterdiği işi ya da hareketi yapanların sayısının çok olduğunu belirtir. Çokluk eki almış bir isimle başka bir isim arasında bağlantı kurmak için de durum, iyelik ve soru eklerine başvurmak gerekir.

Ayrıca bu ek isimle fiilde ortaktır. Fiile eklendiğinde, o fiilin gösterdiği işi ya da hareketi yapanların sayısının çokluğunu gösterir.

SORU EKİ

Eklendiği ismi soru biçimine sokarak fiile bağlayan eke **soru eki** denir. Türkçede soru eki, ünlü uyumuna bağlı olarak "**mı, mi, mu, mü**"dür. Sonuna geldiği sözcükten her durumda ayrı yazılır.

Soru eki isimlerle fiillerde ortak olduğu için işleklik alanı en geniş eklerdendir. Öteki isim çekim eklerinin hepsi ancak soru ekinden önce gelebilir, ondan sonra getirilemezler.

Fiil Çekim Ekleri

Fiil kök ve gövdelerine eklenerek onları kullanılabilir kılan çekim ekleri, "**kişi, biçim ve zaman**" gösteren eklerdir.

KİŞİ EKLERİ

Fiilin gösterdiği işi ya da hareketi yapan kişiyi belirten eklere **kişi** (şahıs) **ekleri** denir. Kişi ekleri, biçim ve zaman eklerinden sonra gelerek fiil çekimini gerçekleştirirler.

Türkçede biçim ve zaman eklerine bağlı olarak dört tip kişi eki vardır:

		1	2	3	4
TEKİL	1. kişi	-m	-ım	–	-ım
	2. kişi	-n	-sın	–	-sın
	3. kişi	–	–	-sın	–
ÇOĞUL	1. kişi	-k	-ız	–	-lım
	2. kişi	-nız	-sınız	-ın,-ınız	-sınız
	3. kişi	-lar	-lar	-sınlar	-lar

BİÇİM VE ZAMAN EKLERİ

Fiilin gösterdiği iş ya da hareketin yapılış ve oluş biçimiyle yapıldığı zamanı bildiren ekler, **biçim ve zaman ekleri**'dir. Çünkü fiil kök ve gövdelerinin bir işi ya da hareketi anlatabilmesi, birtakım biçimlere girmesiyle mümkündür. İşte fiillerin kullanım alanına çıkabilmek için girdikleri bu kalıplaşmış anlatım biçimlerine **kip** denir.

Türkçede kipler ikiye ayrılır:

1. Bildirme Kipleri
2. İsteme (Tasarlama) Kipleri

Haber kipleri de denilen **bildirme kipleri**, yalnız fiilin yapılış ya da oluş biçimini değil zamanını da belirtirler. Bu nedenle bildirme kiplerinde fiiller zaman ekleriyle kişi eklerini alarak çekime girerler. Başka deyişle, bildirme kiplerinde zaman ekleri aynı zamanda kip ekleridir. Bu özelliklerinden ötürü bildirme kipleri zaman eklerinin adını taşırlar.

Buna göre beş çeşit bildirme kipi vardır: Belirli (görülen geçmiş zaman kipi; belirsiz (görülmeyen) geçmiş zaman kipi; şimdiki zaman kipi; gelecek zaman kipi; geniş zaman kipi.

Dilek kipleri de denilen **isteme kipleri** ise belirli bir zaman kavramı taşımazlar. Bu kiplerde fiilin gösterdiği hareket "dilek-şart; istek; gereklik; emir" belirten biçimlerde gerçekleşir.

Bildirme kipleriyle isteme kiplerini ve bu kiplerin eklerini bir çizelgeyle şöyle gösterebiliriz:

KİPLER	KİP EKLERİ	ÇEKİM
GÖRÜLEN GEÇMİŞ	-dı, -di, -du, -dü / -tı, -ti, -tu, -tü	*aldı / geçti*
GÖRÜLMEYEN GEÇ	-mış, -miş, -muş, -müş	*almış / geçmiş*
ŞİMDİKİ ZAMAN	-yor	*alıyor / geçiyor*
GELECEK ZAMAN	-acak, -ecek	*alacak / gelecek*
GENİŞ ZAMAN	-r, -ar, -er	*alır / geçer*
DİLEK-ŞART	-sa, -se	*alsa / geçse*
İSTEK	-a, -e	*alayım / geçeyim*
GEREKLİK	-malı, -meli	*almalıyım / geçmeliyim*
EMİR	3. tip kişi ekleriyle	*al / alsın*

SORU VE OLUMSUZLUK EKLERİ

Fiilin gösterdiği işin ya da hareketin birisi tarafından yapılıp yapılmadığını öğrenmek amacıyla fiillerin çekimli biçimlerine getirilen soru eki, aynı zamanda isim çekim eki olan "**mı**"dır.

Olumsuzluk eki de daha önce fiilden fiil yapma eki olarak örneklerini gördüğümüz "**-ma-, -me-**"dir İsimlerde en son çekim eki olan soru eki, fiil çekimlerinde kip ekleriyle kişi eklerinin arasına girebilir. Olumsuzluk eki ise yapım eki niteliği taşıdığı için fiil çekim eklerinden önce gelir.

YAPI BAKIMINDAN TÜRKÇE SÖZCÜKLER

Sözcüklerin biçim yapısıyla ilgili bu bilgilerden sonra bir sınıflama yapmakgerekirse, yapı bakımından sözcükleri üç kümede toplayabiliriz:

a) BASİT (yalın) sözcükler
b) TÜREMİŞ sözcükler
c) BİRLEŞİK sözcükler

Hiçbir yapım eki almamış kök durumundaki sözcükler **basit** (yalın); isim ya da fiil köklerinden yapım ekleriyle türetilmiş sözcüklere **türemiş** sözcükler denilmektedir. Buna göre bütün isim ve fiil kökleri basit, bütün isim ve fiil gövdeleri de türemiş sözcüklerdir. Dolayısıyla kök ve gövdelerin özellikleri, basit ve türemiş sözcükler için de söz konusudur.

İki ya da daha çok sözcüğün birleşip kaynaşmasıyla oluşan yeni anlamlı sözcüklere ise **birleşik** sözcük denir. Birleşik sözcükler, bir bakıma kalıplaşmış sözcüklerdir. Birleşen sözcüklerin anlamları dışında yeni bir kavram bildirir, tek bir anlam taşırlar. Birleşik sözcüklerde, basit ve türemiş sözcüklerde görülen çok anlamlılıkla karşılaşılmaz.

Bir örnek vermek gerekirse, *"imambayıldı"* birleşik sözcüğü yalnızca bir yemeğin adıdır ve "imam" sözcüğüyle "bayıl-" fiili, kullanılışa bağlı olarak dört-beş anlam yüklenirlerken, birleştiklerinde sözlük anlamlarından sıyrılarak

yepyeni bir sözcük oluşturmuşlardır. Üstelik, bu sözcük nasıl kullanılırsa kullanılsın. tek bir anlam taşımaktadır.

Aşağıdaki birleşik sözcüklerde de aynı özellik görülmektedir:

açıkgöz / ağırbaşlılık / ayçiçeği / baykuş
başvurmak / akbaba / atkestanesi / sırrisine
dalkavuk / delikanlı / denizanası
gözağrısı / hanımeli / kırkayak karnıyarık

BİRİNCİ BÖLÜMÜN NOTLARI

1. Aksan, Doğan. Her Yönüyle Dil1, 2. baskı, s.43, 1979.

2. Başkan, Özcan. İnsan Dilinin Doğuşu, TDAY, s.143, 1968.

3. Banguoğlu, Tahsin. Türkçenin Grameri, s. 9, 3. bas. 1990.

4. Aksan, Doğan. a.g.y., s. 64.

5. Gökalp, Ziya. Türkçülüğün Esasları, Haz. Ünlü M.- Çotuksöken Yusuf, 3. bas., 1987.

6. Aksan, Doğan. a..g.y., s. 81.

7. Lyons, John. Kuramsal Dilbilime Giriş, s. 99, 1983.

8. Arat, Reşid Rahmeti. Makaleler. cilt 1, s.69, 1987.

9. Ergin, Muharrem. Türk Dil Bilgisi, s.7, 1958.

10. Devellioğlu, Ferit. Türk Argo Sözlüğü, 5. bas., 1970.

11. Aksan, Doğan. a.g.y., s.124.

12. Dilaçar, A. Türk Diline Genel Bir Bakış, Ank. 1964.

13. Esin, Emel ve Masao Mori. Türk Kültürü El-Kitabı adlı kitapta, seri II, c. 1/b, 1979.

14. Tezcan, Semih. En Eski Türk Dili ve Yazını, Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe adlı kitapta, 1978.

15. Arat, Reşid Rahmeti. a.g.y.

16. Dilaçar, A. Dil Diller ve Dilcilik, 1968.

17. Tekin, Talat. Orhon Yazıtları, Giriş bölümü, 1988.

18. Caferoğlu, Ahmet. Türk Dili Tarihi, c.1, s.103-148, 1970.

19. Tezcan, Semih. a.g.y.

20. Levend, Agâh Sırrı. Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, 3. bas., 1972.

21. Başkan, Özcan. Bildirişim -İnsan Dili ve Ötesi, 1988.

22. Ergin Muharrem. a.g.y., s.30.

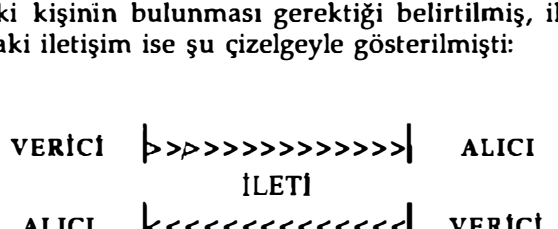
DİL
VE
ANLATIM

ANLATIM BİRİMLERİ

ANLATIM NEDİR?

İnsanların dili kullanarak kendilerini dışa vurduklarını, başka deyişle anlattıklarını söylemiştik. İşte bu anlatma eyleminin gerçekleşme biçimine anlatım diyoruz. Öyleyse anlatımı, *"bir duygunun ya da düşüncenin, zihinde tasarlanan bir konunun sözle ya da yazıyla bildirilmesi"* olarak tanımlayabiliriz.

Dil seslerinden söz ederken, iletişimin gerçekleşmesi için en az iki kişinin bulunması gerektiği belirtilmiş, iki insan arasındaki iletişim ise şu çizelgeyle gösterilmişti:

Sözlü ya da yazılı anlatımda da aynı öğeler söz konusudur. Yalnız öğelerin adları değişir. Bunu somut olarak şöyle anlatabiliriz:

Verici, *anlatıcı ya da anlatan kişidir.* Ya konuşarak ya da yazarak anlatır. Bu nedenle ona **konuşmacı** ya da **yazar** da diyebiliriz.

Alıcı *ise dinleyen ya da okuyandır.* Yani, **dinleyici** ya da **okuyucu.** Bu durumda anlatım aracı da **söz** ya da **yazı**'dır.

Verilen bilgilerden de hemen anlaşılabileceği gibi anlatımın iki temel yolu vardır: *Konuşma* ve *yazma.* Başka deyişle iki tür anlatımdan söz edebiliriz: **Sözlü anlatım** ve **yazılı anlatım.**

Bu iki anlatım türünden sözlü olanı, insanın dili kullanmasıyla gerçekleşmiştir. Yazılı anlatım ise elbette yazının bulunuşundan sonra gelişmiştir. Yani insanların dil seslerini ne zaman kullanmaya başladıklarını bilmiyoruz. Ama yapılan kazılardaki buluntulardan yazıyı ne zaman kullanmaya başladıklarını kestirebiliyoruz.

ANLATIM ARACI OLARAK SÖZCÜK

Önce de belirtildiği gibi, insanların bir arada yaşamaları ve oluşturdukları toplulukların toplumlara dönüşmesi dil aracılığıyla gerçekleşmiştir. İnsanlar dili kullanarak kendilerini dışa vurmuşlar, başka deyişle anlatmışlardır.

Bu anlatma eyleminin gerçekleşmesi ise, sözcüklerin doğru kullanımına, sözcüklerle doğru cümleler kurmaya ve bu cümleleri birbirine bağlayarak paragraflar oluşturmaya bağlıdır.

Anlatım birimi olarak sözcüğün, en küçük anlamlı ses dizisi olduğunu biliyoruz. Ayrıca sözcüğün *"bir düşünceyi, bir duyguyu ya da bir eylemi dile getiren ses dizisi"* biçiminde tanımlandığını da belirtmiştik. Nitekim sözcükler. tarihin bilinmeyen bir döneminde insanların belli ses birleşimlerine ortak anlamlar yüklemeleri sonucu oluşmuşlardır.

Bir dilin zenginliği, söz varlığının zenginliğiyle ölçülür. Sözcük hazinesi ya da söz dağarcığı da denilen söz varlığı açısından Türkçe zengin bir dildir. Türk Dil Kurumu'nca yayımlanan Türkçe Sözlük'te, yalnızca madde başı olarak kırk bini aşkın sözcük bulunmaktadır. Ayrıca çeşitli ağızlardaki binlerce sözcük bu sözlüğe alınmamıştır.

SÖZCÜK TÜRLERİ

Dilbilgisinde sözcükler anlamları ve görevleri bakımından türlere ayrılırlar. Türkçe sözcükler, genelde sekiz kümede toplanarak incelenmektedir.[1] Örnekleyerek gösterirsek bu türler şunlardır:

İSİM (ad)
düşünce / özgürlük / İstanbul / Atatürk / burun / kitap
SIFAT (önad)
güzel (kadın) / sıcak (hava) / bin (lira) / iyi (insan)
FİİL (eylem)
çalış- / otur- / kaldır- / gör- / patla- / gül- / sevin-
ZARF (belirteç)
hızlı (koşuyor) / geç (kaldı) / çok (sevdik)
ZAMİR (adıl)
ben / sen / o / biz / siz / onlar / hangisi / kendi
EDAT (ilgeç)
için / gibi / dolayı / nitekim / niçin / sanki / ötürü
BAĞLAÇ
ve / veya / ya da / ne...ne / de -dahi / bile / ki / ile
ÜNLEM
ah / of / vah / vay / ey / hadi / eee / haa / oh / hay

Örnekler dikkatle incelenirse, tek başlarına ele alındıklarında sözcüklerin "**isim, fiil, edat, bağlaç** ve **ünlem**" olmak üzere beş kümede toplanabilecekleri görülecektir. Nitekim, "*güzel, çok, iyi,* "gibi sözcükler başka sözcüklere bağlandıklarında sıfat ya da zarf olmaktadırlar. Başka deyişle bu sözcüklerin türünü kullanım biçimleri belirlemektedir.

Kimi dilciler edatları, bağlaçları ve ünlemleri de isim soylu sözcükler olarak nitelemektedirler. Zamirler ismin yerine kullanıldıklarına ve isim çekim eklerini aldıklarına göre isim soylu sayılabilirler. Ünlemler ise isim çekim eklerini almasalar da belli duyguları anlatan sözcükler oldukları yorumuyla aynı kümeye sokulabilirler.[2]

Ama edatlar ve bağlaçlar, tek başlarına bir anlam taşımayan ve sözcükler arasında anlam ilgisi kurmak ya da sözcükleri, hattâ cümleleri bağlamak amacıyla kullanılan sözcüklerdir. Kısacası, başka sözcüklerle ya da cümle içinde kullanıldıklarında dilsel bir işlev kazanırlar.

Geleneksel dilbilgisi derslerinde sözcükler tek tek ele alınarak bu türlerden birine sokulmaktadır. Ama bir sözcüğün anlamı ve görevi, kullanımına bağlı olarak değişebilmektedir. Başka deyişle sözcükler, başka sözcüklerle ilişkilerine, cümle içindeki kullanılışlarına göre değişik anlamlar ve görevler yüklenebilmektedirler.

Örnek olarak "**başı** " sözcüğünü alalım. İlk bakışta bunun, "baş" sözcüğünün "-ı" eki almış biçimi olduğunu belirtebiliriz. Ama anlamının *"insan ve hayvanlarda beyin, göz, kulak, burun, ağız gibi organları kapsayan, vücudun üst ya da ön kısmında bulunan bölüm"* olduğunu kesinlikle söyleyemeyiz. Bunu söyleyebilmemiz için, "**başı**" sözcüğünün, "Mehmet'in başı ağrıyormuş" benzeri bir cümle içinde geçmesi gerekir.

Nitekim şu cümlelerde "başı" sözcüğünün, kullanıma bağlı olarak değişik anlamlar taşıdığı hemen görülebilir:

- *Sınavlar gelecek hafta başı yapılacak.*
- *Her şeyin başı sağlıktır.*
- *Ona gösterilen saygıdan topluluğun başı olduğu anlaşılıyordu.*
- *Yaz gelmişti, ama dağların başı hâlâ karlıydı.*
- *Köprünün iki başı askerlerce tutulmuştu.*
- *Sıcak yaz günlerinde havuz başı sohbetine doyum olmaz.*
- *Çıbanın başı patlatılacak duruma gelmişti.*
- *Başı iyice dertteydi.*
- *Yüzündeki sivilce toplu iğne başı büyüklüğündeydi.*

Bu örneklerin gösterdiği gerçek şudur: Anlatım söz konusu edildiğinde düşüncelerimizi, duygularımızı başkalarına tam ve doğru olarak iletebilmek, büyük ölçüde sözcük seçimine bağlı olduğuna göre sözcüklerin anlam bakımından incelenmesi gerekmektedir.

ANLAM AÇISINDAN SÖZCÜKLER

Bir sözcüğün anlamının, o sözcüğün zihinde uyandırdığı kavram (düşünce, duygu, tasarım) olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim hiçbir anlamı olmayan ses birliklerine sözcük denilemez.

Dilbilimde **kavram**, *"bir nesne, özellikle de o nesnenin nitelikleri üzerine edindiğimiz genel düşünce; varlıklardan her birinin zihnimizdeki temel bilgisi"* olarak tanımlanır. Daha açık bir deyişle kavram, dış gerçeğin insan beynindeki yansıma biçimidir. Bu açıdan kavramı, *"sözcüğün anlamı"* olarak da tanımlayabiliriz.

Her sözcük insanın zihnine kavram olarak yerleşir. Bu nedenle insan, kavramlarla, yani sözcüklerle düşünür. Düşünürken ya da konuşurken bir kavram zihinde uyandığında sözcüğü; bir sözcük duyulduğunda da kavramı çağrıştırmaktadır. Yalnız, bir sözcüğün yansıttığı kavram, anlam olarak aynı kalsa da o sözcüğün insan zihninde uyandırdıkları toplumlara, yaşanan çevreye, kişilere göre değişebilir.

Örnek olarak *"ekmek"* sözcüğünü alalım. Bu sözcüğün, yalnız Türkçede değil, bütün dillerde değişmeyen tek bir anlamı vardır: *"Insanların başlıca besini "*.

Ama kavram olarak düşünüldüğünde, *"ekmek "* sözcüğünün zihinlerdeki yansıma biçimlerinin farklı olduğu görülecektir. Çünkü bu çağrışımlar, insanların yaşadıkları çevrelere, edindikleri deneyimlere ve bilgilere göre farklılık taşır. Her insan, *"ekmek* sözcüğünü duyduğunda önce kendi yediği ekmeği düşünür. Kısacası, *"ekmek "* sözcüğünü duyduğunda her insanın zihninde uyanan resim başkadır.

Söz gelimi birisi için bu resim, "*çavdar ekmeği* "; birisi için "*tava ekmeği* "; bir başkası için "*pide ekmeği* " ya da "*tandır ekmeği* " olacaktır.

Ekmek almak için değişik ekmek çeşitlerinin satıldığı bir fırına gittiğimizi düşünelim. "*Bir ekmek ver* " dediğinizde fırıncı, o fırında üretilen normal ekmeği uzatacaktır. Ama istediğiniz ekmeğin çeşidini belirtirseniz, zihninde o ekmeğin resmi belirecek ve size onu verecektir.[3]

TEMEL VE YAN ANLAMLAR

Sözcüğün anlattığı ilk ve asıl kavrama **temel anlam** denir. Temel anlama bağlı olarak kullanış sonucu ortaya çıkan yeni anlamlara ise **yan anlamlar**, başka deyişle **mecazî anlamlar** denilmektedir.

Örnekse, "**ağır**" sözcüğünün *temel* ve *yan* (mecazî) anlamları şunlardır:

AĞIR

Temel anlamı:

Tartıda çok çeken > Kurşun ağır bir madendir.

Yan anlamları:

Değeri çok olan > Düğünde ağır armağanlar verildi.
Çapı, boyutları büyük > Ağır tanklarla saldırdılar.
Çetin, güç > Çalıştığı iş çok ağır.
Sıkıntı veren > Çevreyi ağır bir koku sarmıştı.
Öldürücül, tehlikeli > Ağır bir hastalığa yakalandı.
Insanın gücüne giden, kırıcı > Ağır sözler söyledi.
Yavaş > Topluluk ağır ağır ilerliyordu.
Davranışları yavaş olan > Ağır adam olduğu belli.

Sözcüklerin ya da sözcük öbeklerinin temel anlamlarından başka anlamlarda kullanıldıkları anlatıma da **mecazlı anlatım** denir. Bu tür anlatımda amaç, sözcüklere , yeni ve değişik anlamlar yükleyerek dilin kullanım olanaklarını

zenginleştirmektir. Özellikle benzetmelerde mecazlı anlatımdan yararlanarak anlatıma güç kazandırabilir, anlatımı etkili kılabiliriz.

EŞANLAMLI SÖZCÜKLER

Aynı anlama gelen ve birbirinin yerine kullanılabilen sözcüklere eşanlamlı sözcükler denilmektedir. Ama eşanlamlı da sayılsalar her sözcük kavram olarak farklılık taşıdığı için sözcükler arasında tam bir anlam eşliğinden söz edilemez. Eşanlamlı olduğu söylenen sözcükler incelendiğinde aralarında çok küçük, kimi de belli belirsiz anlam farklılıkları olduğu görülecektir.

Çünkü Doğan Aksan'ın da belirttiği gibi, "*Hiç bir dilde, birbirinin tam aynı, eşi anlama gelen birden fazla yerli sözcüğün bulunmadığı, bütün bilginlerce benimsenen bir gerçektir. Bugün Türkçedeki* göndermek *ve* yollamak *ya da* bezmek, bıkmak, usanmak *örneklerinde olduğu gibi, tam aynı anlamda olduğu varsayılabilecek öğeler de aslında ayrı köklerden gelen, değişik gelişmeler sonucu anlamca birbirine yaklaşmış sözcüklerdir. Bu bakımdan,* dilemek / istemek, çevirmek / döndürmek, darılmak / küsmek / gücenmek *gibi eşanlamlıları, 'yakın anlamlı öğeler' olarak düşünmek gerekir.*"[4]

Aksan'ın verdiği örneklere dikkat edilirse hepsinin fiil soylu sözcükler olduğu görülecektir. Ayrıca yine bu sözcüklerin, eşanlamlı değil de kimilerinin yakın, kimilerininse çok yakın anlamlı oldukları, kullanım sırasında yüklendikleri anlamlardan kolayca anlaşılmaktadır. Nitekim, "Bıktım senden." cümlesinde "bıkmak" yerine "bezmek" kullanılamamakta; "usanmak" ise tam aynı anlamı karşılamamaktadır. Deyimsel kullanımlarda bu durum daha da belirgindir. Örnekse "kuzu çevirmek, şansına küsmek, şans dilemek, yardım istemek, canından bezmek" benzeri sayısız deyimde

"çevirmek, küsmek, dilemek, istemek, bezmek" sözcüklerinin eşanlamlıları sayılan sözcükleri kullanamıyoruz.

İsim soylu sözcüklerde ise daha çok anadilindeki sözcüklerle yabancı sözcükler arasında eşanlamlılık söz konusudur. Şu örneklerde görüldüğü gibi:

TÜRKÇE	YABANCI
acı	*ıstırap*
ara	*fasıla*
baba	*peder*
dil	*lisan*
gerçek	*hakikat*
içerik	*muhteva*
ödül	*mükâfat*
saydam	*şeffaf*

Ama yine Doğan Aksan'ın belirttiği gibi, "*Her dilde görülebilen bu durum, kuralı değiştirecek nitelikte değildir. Kaldı ki, genellikle yabancı kökenlilerle yerlilerin dilde kullanılışları sırasında –bunlar anlamca birbirine çok yaklaşmış bile olsa– kurdukları bağlantılar, bağdaştırdıkları öğeler açısından çoğunlukla ayrım vardır.*"[5]

Nitekim yukarıdaki örnekler incelendiğinde, söz konusu Türkçe sözcüklerin anlamlarından yalnızca birinin yabancı bir sözcükle karşılandığı görülecektir. Örnekse "*acı*" sözcüğü Türkçede hem isim, hem de sıfat olarak kullanılmaktadır. "Istırap" yalnızca isim olan "acı"nın eşanlamlısıdır (acı duymak > ıstırap duymak). Ama "evlât acısı" yerine "evlât ıstırabı" denilememektedir.

Benzeri durum "*dil*" sözcüğünün kullanılışında daha belirgindir. Çünkü bu sözcükten türetilen yeni sözcüklerle deyimlerde dil'in iki anlamı (organ adı; iletişim aracı) iç içe geçmiştir. Tek başına "*dil*" denildiğinde insan zihninde bu iki iki kavram aynı anda belirmektedir. Oysa "lisan" sözcüğünün çağrıştırdığı kavram tek'tir. Bu nedenle, "dilsiz, dillenmek

dili tutulmak, dili bir karış, dile düşmek, dile kolay, dili çözülmek" gibi sayısız örnekte "lisan" sözcüğü "dil" yerine kullanılamaktadır.

SÖZCÜK ÖBEKLERİ

Bir dizi sözcükten oluşan anlamlı söz birliklerine sözcük öbeği (grubu) diyoruz. Sözcük öbekleri yargı bildirmedikleri için cümle değildirler. Ama cümlenin kuruluşunda yer alır, hattâ cümlenin öğesi olarak görev yüklenirler.

Türkçedeki başlıca sözcük öbekleri *tamlamalar, ikilemeler* ve *deyimler* 'dir.

TAMLAMA

Bir adın anlamını tam olarak belirtebilmek için başka bir adla, sıfatla ya da zamirle tamlanması amacıyla kurulan söz dizisine *tamlama* denir. Tamlamada sözcükler arasındaki ilişki belli eklerle ya da eksiz olarak sağlanır. (İlk ve ortaöğretimde tamlama ve tamlama türleri üzerinde ayrıntılı olarak durulduğu için, tamlamanın bir sözcük öbeği olduğunu hatırlatıp birkaç örnek vermekle yetiniyoruz.)

ÖRNEKLER

okul defteri / tahta kapı / benim evim / çocuğun paltosu çalışmanın yararı / senin amcan / okul birincisi / yolcu otobüsü / gül fidanı / bulgur pilavı / evin kapısı / gül rengi

İKİLEME

Anlatım gücünü arttırmak, anlamı pekiştirmek amacıyla başvurulan *ikileme,* "aynı sözcüğün yinelenmesi, anlamları birbirine yakın ya da karşıt olan veya aralarında ses benzerliği bulunan sözcüklerin yan yana kullanılması olarak tanımlanabilir.

İkilemelerle amaçlanan anlatım zenginliği, yeni bir anlam ya da kavram elde etme biçiminde gerçekleşmektedir. Bu açıdan, yani anlam bakımından ikilemeleri şöyle değerlendirebiliriz[6]:

- ANLAMI PEKİŞTİRME
  demet demet karanfiller, salkım salkım üzümler. temiz mi temiz kadın, eski püskü bir elbise, çerden çöpten bir ev
- ANLAMI GÜÇLENDİRME
  güle güle ölmek, açık açık anlatmak, bangır bangır ağlamak, gide gele usanmak, yalvar yakar olmak
- ANLAMI ÇOĞALTMA
  ev ev dolaşmak, deste deste banknot, güzel güzel kızlar, sokak sokak aramak, kutu kutu şeker
- ANLAMI ABARTMA
  seve seve yapmak, varını yoğunu yitirmek, taş taş üstünde kalmamak

DEYİM

Anlatılmak isteneni kestirme ya da yoğun bir biçimde dile getirmek, anlatıma canlılık kazandırmak için *deyim* denilen kalıplaşmış sözlerden yararlanılır.

Genellikle sözcüklerin temel anlamlarından farklı bir anlam yüklenerek bir arada kullanılmasıyla oluşan söz öbeklerine *deyim* denir. Bu açıdan deyimler, anlam bakımından kalıplaşmış söz dizileridir. En az iki sözcükten oluşurlar. Biçim bakımından da hem sözcük öbeği, hem de cümle biçiminde olabilirler.[7]

ÖRNEKLER

yüz suyu dökmek / kaşla göz arasında / eli uzun / dört gözle beklemek / suya sabuna dokunmamak /ele avuca sığmamak / kulak asmamak / çam devirmek / ağzı bozuk / alnı açık ana baba günü / yerinde yeller esmek

Dostlar alışverişte görsün.
İncir çekirdeğini doldurmaz.
Çoğu gitti azı kaldı.

Cümle biçiminde de olsalar, deyimlerin atasözlerinden farkı, genel kural niteliği taşımamalarıdır. Anlamca kalıplaşmış oldukları için de ulusal bir nitelik taşırlar. Yani bir dildeki deyimler, o ulusa özgü, o ulusun yaratma gücünden doğmuş söz varlıklarıdır. Bu nedenle başka bir dile çevrilmeleri zordur.

İki şairimizin, ***Turgut Uyar*** ve ***Bedri Rahmi Eyüboğlu*** 'nun, aşağıdaki örnek dizelerde deyimleri nasıl ustaca kullandıkları görülmektedir:

Cümle yolcılara selam ederim
Dilerim yolları uğurlu olsun aydınlık olsun
Havalar günlük güneşlik
Tuttukları altın olsun

•
• •

Dizimize kara sular inmeden
Gözümüze ak perdeler durmadan
Tepemize kara kuzgun konmadan
Gel bir sefer eyleyelim
Düşelim yollara yollara

CÜMLE

Bir duyguyu, bir düşünceyi ya da bir eylemi, bir yargıya bağlayarak anlatan söz dizisine **cümle** denir. Bir bakıma sözcükleri, sözcük öbeklerini belli kurallara göre yan yana getirir, kendimizi dışa vururuz. (Günümüzde cümle karşılığı olarak **tümce** sözcüğü de kullanılmaktadır.)

Bir cümle; *özne, yüklem, nesne, tümleç* gibi öğelerden oluşur. Bir söz öbeğinin ya da dizisinin cümle sayılabilmesi için mutlaka **yüklemin** bulunması gerekir. Bu açıdan cümle *"bir yargı birimi"* olarak da tanımlanır. Cümlede yargının genişliğine göre yüklem dışındaki öğelerden biri, birkaçı bulunabilir ya da bulunmayabilir.

Sözlü ya da yazılı anlatımda temel anlatım birimi cümle olduğu için anlatımdaki başar da cümlelerimizin yapı, kuruluş ve anlam bakımından doğruluğuna bağlıdır. Buysa, genel çizgileriyle cümle türleri konusunda bilgilenmemizi gerektirmektedir.

CÜMLE TÜRLERİ

Önce belirttiğimiz gibi, cümlenin temel öğesi **yüklem**'dir.Bu nedenle cümleleri bölümlerken yüklemin cinsi, sayısı, bildirdiği anlam göz önünde tutulmalıdır.

Genelde cümleler, dilbilgisi bakımından yüklemlerine ve yapılarına göre iki kümede toplanmaktadır. Ama biz, ilerdeki konularda sözlü ve yazılı anlatım üzerinde duracağımız için, daha ayrıntılı bir bölümlemeyle cümle türlerini dört kümede inceleyeceğiz. Buna göre cümle türleri, şu dört kümede toplanmaktadır:

1. YÜKLEMLERİNE göre cümleler
2. YAPILARINA göre cümleler
3. KURULUŞLARINA göre cümleler
4. ANLAMLARINA göre cümleler

Yüklemlerine Göre Cümleler

Türkçede yüklemin cinsine göre iki tür cümle vardır. *Fiil cümlesi, isim cümlesi.* Yüklemi çekimli bir fiilden oluşan cümlelere **fiil cümlesi**; yüklemi isim soylu bir sözcük ya da sözcük öbeği olan cümlelere de **isim cümlesi** denir.

Fiil cümlelerinde yüklem, daha önce öğrendiğimiz kişi ve biçim-zaman eklerini alır. Yine yüklem tek sözcük olabileceği gibi birden çok sözcükten de oluşabilir.

ÖRNEKLER

- *Kendisini aldatan kişi, başkalarını hiç düşünmeden **aldat-ı-r.***
- *Bilgili olmak değil, bilgisizlik hüner **sayıl-ı-yor.***
- *Tarih boyunca nice değerli insan **yetiştir-di-k.***
- *Kendi kültürümüzden yola çıkarak yeni bir kültür **yarat-malı-y-ız.***
- *Toplantıda çok değişik konular **ele alın-acak.***

İsim cümlelerinde ise yüklemin yargı bildirmesi ek fiil almasıyla gerçekleşir. Türkçede ek fiil "i-mek" tir ve bu fiilin kök olarak tek başına bir görevi yoktur. Ancak isim cümlelerinde, isim soylu olan yükleme eklenerek onun çekime girmesini sağlar. Ek fiil, çekim sırasında kişilere göre şu biçimlerde karşımıza çıkar:

	TEKİL	ÇOĞUL
1. kişi	-ım, -im, -um, -üm	-ız, -iz, -uz, -üz
2. kişi	-sın, -sin, -sun, -sün	-sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz
3. kişi	-dır, -dir, -dur, -dür	-dırlar,-dirler, -durlar, -dürler

En yaygın isim cümlesi, yüklemi *"-dır"* ekiyle çekime girendir. Ama kimi zaman *"-dır"* ekinin bulunmadığı da olur. Ayrıca *"var"* ve *"yok"* sözcüklerinin yüklem olduğu cümleler de isim cümleleridir.

ÖRNEKLER

- *İnsanı öteki canlılardan ayıran, konuşma **yeteneği**dir.*
- *Bu olanlarda hepimizin biraz suçu **var(dır).***
- *Sen hayal ettiğimden daha **güzel-sin.***
- *Hayatın içinde oradan oraya savrulan bir **yaprağız.***

Yapılarına Göre Cümleler

Türkçede cümleler ya tek bir yargı ya da birbirine bağlı birden çok yargı bildirirler. İster isim ister fiil cümlesi olsun, tek bir yargı bildiren cümleler **basit** (yalın); birden çok yargı bildiren cümlelere ise **birleşik** cümle denir.

Cümlenin basit oluşu, sözcük sayısının azlığı ya da çokluğuyla ilgili değildir. Basit cümle tek bir sözcükten oluşabileceği gibi, birden çok sözcükten de oluşabilir:

ÖRNEKLER

- *Geldiler.*
- *Öğrencisin.*
- *Elleri titriyordu.*
- *Gözlerini gözlerime dikmişti.*
- *Bütün gün evde yapayalnızdı.*
- *Son yıllarda önemli değişimler yaşandı.*

Birleşik cümle ise temel bir yargıyla onu açıklayan ya da bütünleyen yardımcı yargılardan oluşur. Asıl yargının bildirildiği cümleye **temel cümle**, değişik yollarla temel cümleye bağlanan ve onu bütünleyen yardımcı yargılara da **yan cümle** denir. (Aşağıdaki örneklerde temel ve yan cümleler değil, yalnızca yargılar siyah dizilmiştir.)

ÖRNEKLER

- *Gerçeğin bir yüzü **yoktur**, belki bin yüzü **vardır**.*

- *İnsanların çoğu en doğruyu kendisinin **yaptığına** inanır.*
- *Denilebilir ki dil, bir toplumun **aynasıdır**.*
- *Beni **sevmeyen**, bana **karşıdır** düşüncesi doğru sayılamaz.*
- *İnsan **duyan**, **düşünen** ve bunları dile **getiren** bir **varlıktır**.*

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi, birleşik cümlerde yargı sayısı birden çok, *yüklem sayısı ise tek'* tir. Yani birleşik cümlelerde biri çekimli (kişi ve biçim-zaman eki almış), öbürleri çekimsiz olan birden çok fiil bulunmaktadır.

Ayrıca Türkçede, temelde birleşik cümle sayılan, ama yüklem, yani çekimli fiil sayısı birden çok olduğu için **sıra cümle** dediğimiz bir cümle çeşidi daha vardır. Bu tür cümlelerde yapısı.bakımından bağımsız, anlamca birbirine bağlı cümlelerin birbiri ardına dizilmesi söz konusudur. Sıra cümlede, birbirini izleyen cümlelerin öğeleri (özne, nesne, tümleç) ortak olabilir ya da olmayabilir.

ÖRNEKLER

- *Akşam **oldu**, çevreye bir sessizlik **çöktü**.*
- *Sabah **uyandım**, yüzümü **yıkadım** ve kahvaltı **yaptım**.*
- *Sonbahar **geldi**,* yapraklar***döküldü**, havalar **serinledi**.*
- *Pazar günü pikniğe **gittik**, **yedik**, **içtik**, bol bol **eğlendik**.*

Kuruluşlarına Göre Cümleler

Türkçede cümle içinde sözcükler, belli bir sırayla dizilir. Cümlenin öğeleri açısından bu diziliş, **özne-tümleç-yüklem** biçimindedir. Ama bu kesin bir kural değil, yalnızca bir ku

ruluş özelliğidir. Nitekim bir cümlede bütün öğeler bulunurken, başka bir cümlede öğelerden biri bulunmayabilir ya da cümlenin öğeleri yer değiştirebilir.

İşte yüklemi sonda bulunan cümlelere **düz**; yüklemin öteki öğelerden önce geldiği cümlelere **devrik**; öğelerden birinin, özellikle de yüklemin kullanılmadığı, daha doğrusu gizlendiği cümlelere de **kesik** (eksiltili) **cümle** denir. Önceki bölümlerde cümle türleriyle ilgili olarak verilen örneklerin hepsi düz cümledir.

Devrik cümleyle kesik cümle daha çok konuşma dilinde kullanılır. Yazılı anlatımda da anlatıma akıcılık ve canlılık kazandırmak için devrik cümleye, kısa, etkili anlatım için de kesik cümleye başvurulur. Aşağıdaki parça devrik ve kesik cümlelerden kuruludur:

> *Adamın biri. Elinde bir kesekağıdı patlamış mısır. Yanında bir çocuk. Kendi çocuğu. Bir bürokrat bu, kesin. Davranışlarından, giyiminden belli. Kravatı yok, ama kazağının içinde düğmeleri ilikli. Çevreye bakışından yüksek bir bürokrat olduğu anlaşılıyor üstelik. Küçümser, umursamaz havalarda. Çevresindeki küçük memurlar gibi görüyor herkesi.*

Anlamlarına Göre Cümleler

Cümleler yargıyı bildiriş biçimlerine göre değişik türlere ayrılır. Yüklemi olumlu anlam içeren cümlelere **olumlu**; olumsuz anlam içerenlere de **olumsuz cümle** denir. Örnekse, şu cümlelerde yargının bildiriliş biçimi olumludur:

- *İnsan kendisine yöneltilen eleştirileri hoşgörüyle karşılamalıdır.*
- *Demokrasinin vaz geçilmez koşullarından biri de hoşgörüdür.*

Olumsuz cümlelerde ise olumsuzluk, kimi ekler ya da sözcüklerle gerçekleşir. Fiil cümlelerinde "**-ma, -me**" ekleriyle "**ne... ne...**" bağlaçları kullanılır. İsim cümlelerinde de "**-sız, -siz, -suz, -süz**" ekleriyle "**değil, yok**" sözcükleri olumsuzluk anlamı verirler.

ÖRNEKLER

- *Hiç kimse düşüncelerini başkalarına zorla kabul ettiremez.*
- *Günlerdir ne arayan var, ne soran.*
- *Özgürlük, aklına her eseni yakmak değildir.*
- *Düşüncelerini açıklamak için verdiği örnekler yetersiz idi.*

Yargının soru biçiminde belirtildiği cümleler ise **soru cümlesi** denir. Soru cümleleri, cümledeki öğelerin birinden sonra "*mi* " soru ekinin getirilmesi ya da "*ne, nasıl, niçin, kim* " gibi soru sözcüklerinin kullanılmasıyla oluşur. Soru eki denilen "*mi* " nin, sonuna geldiği sözcüğün ses uyumuna uyduğu ve her durumda ayrı yazıldığı unutulmamalıdır.

ÖRNEKLER

- *Bu üniteyi çalışırken örnekleri iyice incelediniz **mi** ?*
- *Niçin daha açık konuşmuyorsunuz ?*
- *Sinemaya **kiminle** birlikte gittiniz ?*
- *Hangi yazarları ya da **hangi** tür kitapları seviyorsunuz ?*
- *Onunla nerede va nasıl karşılaştınız.*

Kimi soru cümleleri ise biçim açısından soru cümlesi olmakla birlikte anlam bakımından soru bildirmezler. Anlatımı etkili kılmak amacıyla kullanılan bu tür soru cümlelerine **biçimsel** ya da **sözde soru** cümlesi denir.

ÖRNEKLER

- *Yolda giderken ansızın karşına çıkıvermez mi ?*
- *Neden yalnız başkalarını suçlamalı ?*
- *Ne kötülük var bunda ?*
- *Onu görünce duygulanmamak mümkün mü ?*

PARAGRAF

Bir cümleler topluluğu olan paragraf, *"düzyazı (nesir) biçiminde işlenen konunun bölümlerinden her biri"* diye tanımlanabilir. Buna göre, işlenen konuyu açıklayıcı her düşünce ayrı bir paragrafta ele alınır. Kısacası paragraf, bir düşünce birimidir.

Yazma tekniği açısından paragraf, bir satır başından öteki satır başına kadar olan bölümdür. Bu açıdan her paragraf kendi içinde bir bütünlük taşımalıdır. Bu bütünlük, paragrafı oluşturan cümleler arasında dil ve düşünce bağlantısı kurmakla sağlanır.

Cümleler arasında dil ve düşünce bağlantısı kurmanın yollarıysa şunlardır:

- *Bir önceki cümlede geçen sözcük ya da sözcük öbeği, bir sonraki cümlede yinelenir.*
- *Bir önceki cümlede geçen kavram ya da sözlerin yerine onları karşılayan zamirler kullanılır.*
- *"Ama, çünkü belki, sanki, nitekim" gibi cümle başı bağlayıcıları kullanılır.*
- *Aynı düşünce değişik biçimde dile getirilir.*

Bu açıklamadan da anlaşılabileceği gibi, her paragraf bir bakıma küçük bir kompozisyondur. Ayrıca, sonraki bölümlerde plan konusunu işlerken de belirtileceği gibi, bir yazıyı oluşturan paragraflar arasında da bağlantı kurmak gerekmektedir. Bunun için de hemen aynı ilkeler söz konusudur.

ANLATIM SÜRECİ

GİRİŞ

Düşüncelerimizi, duygularımızı ve yaşantılarımızı başkalarıyla paylaşmanın yollarından biri olan yazma eylemi, belli aşamaları olan belirli bir süreçte gerçekleşir. Bu süreç, konu seçiminden anlatım düzeninin (planının) çıkarılmasına bir dizi zihinsel işlemi gerektirir.

Ayrıca bu verilecek bilgiler, yalnız yazılı anlatım için değil, sözlü anlatım için de gereklidir. Yazılı anlatımda başvurulan yöntemler ve izlenen yollar, sözlü anlatımda da geçerlidir.

KONU NEDİR?

Türü ve amacı ne olursa, her yazı ya da her konuşma bir konu üzerine kurulur. En yalın tanımıyla **konu**, bir yazının ya da konuşmanın bütününe temel olan herhangi bir şeydir. Buna göre, bir yazıyı ya da konuşmayı oluşturan öğelerin başında gelir.

Ama konu, belirleyici bir nitelik de taşımaz. Yazının ya da konuşmanın dışında, ondan bağımsız olarak vardır. Örnekse, *ölüm, aşk, kıskançlık* birer konudur. Günlük hayattaki olaylar, insanlar arası ilişkiler, toplumsal bir sorun da konu olabilir. Bu açıdan konu, yazının ya da konuşmanın maddesidir.

Yazma ya da konuşma eylemi konunun seçimiyle başlar ve secilen konu belli bir bakış açısıyla işlenir.

KONU TÜRLERİ

Akla gelebilecek her şey yazı ya da konuşma konusu olabileceğine göre sayısız konu var demektir. Ama yine de nitelikleri, ele alınışları bakımından konuları şu üç kümede toplayabiliriz:

a) Somut ve Soyut Konular
b) Bireysel ve Toplumsal Konular
c) Evrensel ve Ulusal Konular

Somut ve Soyut Konular

Doğada belirli olarak var olan, varlığı duyularla anlaşılabilen nesneleri **somut**; ayrı ve başlı başına bir varlığı olmayan şeyleri de **soyut** kavramlarıyla niteleriz.

Buna göre nesnel gerçekliği, maddi varlığı olan her varlık somut bir konudur. Ayrıca yaşanmış, gerçek olaylar; bilimle tekniğin verileri, görünürlük taşıyan sorunlar da somut konular kapsamına girer. Duygusal, öznel bir nitelik taşıyan konularsa soyut konulardır. *Aşk, nefret, acıma* gibi.

Yalnız bu bölümlemenin uygulamayı kolaylaştırmak amacıyla yapıldığı unutulmamalıdır. Çünkü soyut bir konuyu işlerken somutlaştırabileceğimiz gibi, somut bir konuyu da soyutlaştırarak işleyebiliriz.

Bireysel ve Toplumsal Konular

Konular, bireye ya da topluma ilişkin oluşları açısından da ikiye ayrılır. İnsanların özel sorunları, eğilimleri, kişisel görüşleri, başka deyişle tek tek bireylere özgü olgular ve durumlar **bireysel** konu kapsamına girer. Montaigne'in kendisinden söz ettiği şu cümleler bunun en güzel örneğidir:

> *Boyum ortanın biraz altında, bedenim sağlam yapılı ve toplucadır; yüzüm şişman değil, dolgundur; tabiatım, neşe ile hüzün arasında, oldukça ateşli ve sıcakkanlıdır. Sıhhatim, ta genç yaşımdan beri düzgündür. Hastalığa tutulduğum azdır.*

Toplum sorunlarının işlendiği, başka deyişle toplumun bütününü ya da bir kesimini ilgilendiren konulara da **toplumsal** konular diyoruz. Örnekse, *"Kentleşmenin Yarattığı Sorunlar"*, *"Nasıl Bir Eğitim Düzeni"*, *"Düşünce Özgürlüğünün Önemi"* gibi konular herkesin ilgi alanına girdiği için toplumsal konulardır.

Evrensel ve Ulusal Konular

Hangi ulustan olursa olsun bütün insanları ilgilendiren, insanların ortak sorunlarının işlendiği konulara **evrensel**; belli bir ülkenin insanlarını ilgilendiren konulara da **ulusal** konular diyoruz.

Örnekse *"Dünya Barışında Silahsızlanmanın Önemi"* gibi bir konu evrensel; *"Türk Kültürünün Temelleri"* benzeri bir konu ise ulusal nitelik taşımaktadır.

Günümüzde iletişim araçlarının gelişmesi sonucu kimi ulusal konular evrensel bir boyut kazanmaktadır. Söz gelimi, dünyanın herhangi bir yerindeki çevre kirliliği, yalnız o bölgenin insanlarını değil, artık bütün insanları ilgilendirmektedir. Bu nedenle konuları ulusal ya da evrensel diye ayırırken doğrudan doğruya ulusal benlikle ilgisi olup olmadığını göz önünde tutmak gerekmektedir.

KONU SEÇİMİ

Daha önce yazma ya da konuşma eyleminin konu seçimiyle başladığını söylemiştik. Yalnız burada bir açıklama yaparak, konu seçimi derken, bunun konuyu belirlemek anlamına geldiğini belirtmeliyiz.

Çünkü kimi durumlarda konuyu seçmek bizim elimizde değildir. Öğrenim yıllarında, özellikle kompozisyon derslerinde, çeşitli yazma konuları bize başkalarınca verilir. İş hayatında da yazma konularını biz seçmeyiz. Söz gelimi, yazacağımız bir raporun konusu bellidir. Katılacağımız bir toplantının, o toplantıda yapacağımız konuşmanın konusu da önceden belirlenmiştir.

Kimi durumlarda ise duygularımızı,düşüncelerimizi söyleme gereğini duyduğumuz konuları doğrudan kendimiz seçeriz.

Her iki durumda da ister kendimiz seçmiş olalım, isterse bize başkalarınca verilmiş olsun, üzerinde yazı yazacağımız ya da konuşacağımız konunun belli bir amaç doğrultusunda sınırlandırılması gerekmektedir.

Ayrıca şu nokta da unutulmamalıdır: Özellikle ortaöğretimde ödev olarak verilen atasözü ya da özdeyiş açıklamaları konu başlığı sayılmazlar. Konu başlıklarının verilen örneklerde de görüldüğü gibi sözcük ya da sözcük öbeği olması gerekir.

KONUNUN SINIRLANDIRILMASI

Üzerine yazı yazacağımız ya da konuşacağımız konunun nasıl sınırlandırılacağını bir örnekle açıklayalım:

"Eğitim" üzerine bir yazı yazmayı ya da bir toplantıda konuşmayı düşündüğümüzü varsayalım. Öncelikle, hangi eğitim üzerinde duracağız? Aile içi eğitim mi, ya da okulda okulda verilen eğitim mi? Yoksa eğitimle öğretimin ilişkisini mi açıklayacağız?

Eğitim gibi böylesi genel bir konuda, eğitim sisteminden eğitimin amaçlarına, ders programlarından ders araçlarına sayısız soru üretilebilir. İşte, bu sorulardan birini seçme, konuyu sınırlandırma demektir. Yalnız, konuyu sınırlandırırken kimi soruları yanıtlamamız gerekmektedir:

1. Konunun hangi yönüne ilgi duyuyorum?
2. Bilgilerim ve gözlemlerim konunun hangi yönüyle ilgili?
3. Düşüncelerimi geliştirmek için kolayca ulaşabileceğim kaynaklar var mı?
4. Yazımı kimler okuyacak ya da beni kimler dinleyecek?

5. Yazacağım yazı ya da yapacağım konuşma ne uzunlukta olacak?

Kafamızda bu noktaları açıklığa kavuşturduktan sonra bize verilen ya da kendi seçtiğimiz konuyu sınırlandırabiliriz. Bu işlemi, en genelden başlayıp derece derece sınırlandırarak bir örnek üzerinde görelim:

- *Eğitim-Öğretim*
- *Yüksek Öğretim*
- *Yüksek Öğretim Kurumları*
- *Türkiye'de Yüksek Öğretim Kurumları*
- *Bir Yükseköğretim Kurumu Olarak Anadolu Üniversitesi*
- *Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi*
- *Açıköğretim Sisteminin Amacı ve Temel Özellikleri*

ANLATIM DÜZENİ

Yazılı ya da sözlü anlatımda başarılı olabilmek için bir konuda söyleyeceklerimizin olması yetmez. Bunların derli toplu, düzenli bir biçimde anlatılması gerekir.Tutarlı, kendi içinde bütünlük taşıyan yazı, planlı yazıdır.

Yazmak Sanatı adlı kitabında *Mustafa Nihat Özön*, bu konuyu şöyle açıklar:

*Bir konu üzerinde düşünüp aklımıza gelenleri toparladıktan sonra işimiz onları iyi bir sıraya koymaya gelir. Fikrlerin birbirini uyarmasında da kendiliğinden olan bir sıra vardır; fakat ne de olsa bunların arasında olabilecek atlamalara karşı bir düzen düşünmek gerekir. Işte yazıda bu düzeni kuracak şeyin adı **tertip**'tir, buna **plan** da denir.*

Planın oluşu, yazının köklü niteliklerinden olan konudaki birliği *meydana getirir. Planlı bir yazıda,*

konu dışında sayılabilecek söz ve fikirler bulunmaz; bulunursa yazının planı yok demektir. Insan bir konu için düşünmeye başladığı zaman birçok fikirler birden akla gelir. Bunları bir düzene koymayı, hangisini daha önce, hangisini daha sonra söylemek gerektiğini ancak adına plan da dediğimiz tertip öğretir.[8]

Önemli bir nokta da şudur: Her yazı ya da konuşma bir ana düşüncenin çevresinde kurulur. Ana düşüncenin bulunmadığı bir yazıya ya da konuşmaya gerçek anlamda yazı ya da konuşma denilemez.

Şimdi soralım: Nedir ana düşünce? Bir yazının ya da konuşmanın belli bir ana düşünce çevresinde kurulması ne demektir?

ANA VE YARDIMCI DÜŞÜNCELER

Bir kimsenin, bir konuda öne sürdüğü ve kanıtlamaya çalıştığı düşünceye **ana düşünce** (ana fikir) denir. Konuyla ana düşünce arasında sıkı bir bağlantı vardır. Konuya ilişkin düşüncelerimizi temel bir düşünceye bağlı kalarak açıklarız. Bir bakıma ana düşünce, belli bir konuyla ilgili düşüncelerin özet biçiminde bir toplamıdır.

Aynı konu üzerinde ayrı kişiler ayrı ana düşünceler öne sürebilirler. Çünkü ana düşünceyi kişinin konuya bakış açısı belirler. Bu nedenle amaçla ana düşünce arasında uygunluk söz konusudur.

Ana düşünce, yazının herhangi bir yerinde bir cümle olarak belirtilebileceği gibi, yazının bütününe de sindirilebilir. Bu, kişinin konuyu işlerken takınacağı tutuma bağlıdır.

Bir yazıda ana düşünce, **yardımcı düşünceler** dediğimiz ikincil, üçüncül düşüncelerle geliştirilir. Yardımcı düşünceler ana düşünceyi açıklar. Bu nedenle ana düşünceyle yardımcı düşünceler arasında sıkı bir bağlantı bulunmalıdır. Bu bağlantının kurulması, bir bakıma metnin belli bir düzene uyularak oluşturulması demektir.

DÜŞÜNSEL DÜZENİN BELİRLENMESİ

Plan, bir yazıda ya da konuşmada anlatılacakların ilgi ve önem derecesine göre sıralanması demek olduğuna göre yazmaya başlamadan önce düşünsel düzeni genel çizgileriyle belirlememiz gerekir. Bunun için ilk adım, o konuda söyleyeceklerimizi maddeler halinde sıralamaktır.

Bu dökümün ardından ana düşüncemizi belirleyip şu soruların ışığında düşüncelerimizi düzene sokabiliriz:

1. Düşünceler arasında nasıl bağlantı kurabilirim?
2. Düşüncelerimi belirli bölümlerde kümelendirebilir miyim?
3. Düşüncelerin sıralanışında hangi yolu izleyebilirim?

Bu sorulardan birincisi, sıraladığımız düşüncelerden ana düşünceyle doğrudan ilgili olanları ayırmamızda (birlik); ikincisi, anlamca birbirine yakın düşünceleri bir araya toplamamızda (bütünlük); üçüncüsü de düşüncelerin geliştirilmesinde (giriş,-gelişme-sonuç) bize yol gösterecektir.

Demek ki planlı anlatımda düşünceler arasında **birlik** olmalı; düşünceler birbirini **bütünlemeli** ve **giriş-gelişme-sonuç** aşamalarından geçilerek geliştirilmelidir.

Yazımızın ya da konuşmamızın düşünsel düzeninin belirlenmesinde tutulacak ikinci yol da ana düşüncemizi bir cümle olarak saptadıktan sonra bu cümlede yer alan anahtar sözcüklerden yararlanmaktır. Ana düşünce, konuyla ilgili düşüncelerin bir toplamı olduğuna göre, bu anahtar sözcükler de bir bakıma yardımcı düşünceleri karşılıyor demektir.

DÜŞÜNSEL DÜZENİN YAZIYA DÖKÜLMESİ

Şimdi, bir örnek üzerinde durarak düşünsel düzenin nasıl belirleneceğini ve yazıya döküleceğini "Edebiyat Öğretimi" başlıklı bir konuyu önce sınırlandırıp sonra ana düşünceyi belirleyerek görelim:

Seçtiğimiz konu

Edebiyat Öğretiminde Çağdaşlığın Önemi

Ana düşüncemiz

Edebiyat derslerinin amacı, öğrencilerin duygu ve düşünce eğitimini sağlayarak bir beğeni düzeyi oluşturmak, onlaraokuma sevgisi, çağdaş bir duyarlık ve davranış ölçüsü aşılamaktır.

Belirlediğimiz bu ana düşünce cümlesini incelediğimizde kavram değeri taşıyan şu sözcük öbekleriyle karşılaşıyoruz:

- *duygu ve düşünce eğitimini sağlamak*
- *beğeni düzeyi oluşturmak*
- *okuma sevgisi kazandırmak*
- *çağdaş bir duyarlık ve davranış ölçüsü aşılamak*

İşte, bu aşamada yapılması gereken, ilgi çekici bir **giriş** cümlesiyle konuyu ortaya koyduktan sonra bu sözcük öbeklerini birbirine bağlı düşüncelerle açıklamaktır. Bu amaca nasıl, hangi yöntemlerle ulaşılabileceğini belirterek de yazımızı bitirebiliriz.

Böylesi bir çalışma bize, yazımızın **en az** hangi boyutta, **kaç paragraf** olması gerektiğini de göstermektedir. Açıklamak zorunda olduğumuz **dört sözcük öbeği** bulunduğuna göre **giriş** ve **sonuç** paragraflarıyla birlikte **en az altı paragraflık** bir yazı yazmamız gerekmektedir.

ANLATIM BİÇİMLERİ

Konuşurken ya da yazarken, önce de belirttiğimiz gibi, tek bir amacımız vardır: Kendimizi anlatmak. Kendini anlatmanın temelinde ise insanın, öğrendiklerini, gözlemlerini, izlenimlerini gerçekte başkalarıyla paylaşma isteği yatar. Öğrendiklerimizi başkalarının da öğrenmesini, düşüncelerimize başkalarının da katılmasını, etkilendiklerimizden başkalarının da etkilenmesini, yaşadıklarımızı başkalarının da yaşamasını isteriz.

Bu amaçlar anlatım biçimizi de etkiler. Bir genelleme yaparak dört çeşit anlatım biçimi olduğunu söyleyebiliriz:

1. Açıklama
2. Tartışma
3. Betimleme
4. Öyküleme

Konuşurken ya da yazarken amacımıza bağlı olarak bu anlatım biçimlerinden birini seçeriz. Ama konuşmamızın ya da yazımızın bütününde seçtiğimiz bu anlatım biçimine bağlı kalmayız. Konunun işlenişine göre öteki anlatım biçimlerinden de yararlanırız. Kısacası, bir konuşmada ya da bir yazıda, seçtiğimiz temel anlatım biçiminin yanı sıra öteki anlatım biçimlerinden biri, birkaçı ya da hepsi bir arada bulunur.

AÇIKLAMA

Açıklamada temel amaç öğretmedir. Bu nedenle öğretici nitelik taşıyan düşünce yazılarında yaygın olarak açıklamaya başvurulur. Bu anlatım biçimi seçildiğinde bilgilerin doğru ve düzenli olarak verilmesi, okuyucunun zihninde uyanacak neden ve niçin sorularının yanıtlanması gerekir. Dil ve anlatımda ise açık, yalın ve kolay anlaşılırlık ilkeleri gözetilmelidir.

Aşağıdaki parçada Azra Erhat, güzel kavramıyla ulusların kültürleri arasındaki bağlantıyı şöyle açıklamaktadır.

Güzel sözcüğü nereden gelir, bir düşündün mü? Gözle ilgili, göze ilişen, göze hoş görünene gözel, güzel diyoruz. Çoğu diller güzellik kavramını görme duyusuna bağlarlar: gözle algılanan nesnenin üstünlüğü güzel sıfatı ile nitelenir. Kimi dillerde bu kavram insanın bazı ilkel eğilimlerinden doğmadır: Latince pulcher, güzel, dinsel bir terim olsa gerek, sürüde en üstünü diye kurbanlık olarak seçilen hayvana veriliyor bu sıfat. Farsça dilber göze değil, gönüle çevriktir. Cermen dillerinde

schön parlaklık gösterir, onun akrabası bir sözcük beyaz at anlamına gelir. Bir ulusun görüş kaynağına varmak, düşüncesinin özünü kavramak için onun güzellik anlayışını izlemekten daha aydınlatıcı bir yol tutulamaz.

TARTIŞMA

Amaç, öğretmenin yanı sıra bir kanıyı değiştirme, bir düşünceyi çürütme olduğunda seçilen anlatım biçimi tartışmadır. Buna göre, ya bir öneri getirilip kanıtlamak istenir ya da bir düşünce ele alınıp çürütülmeye çalışılır.

Her iki durumda da öne sürülecek kanıtlar iyi seçilmeli, konunun dışına çıkılmamalıdır. Değiştirilmek istenen ya da karşı çıkılan düşüncenin yanlışlığı ve tutarsızlığı kanıtlarla gösterilmelidir.

Aşağıda, bir bölümü örnek olarak verilen yazısında Cevdet Kudret, Türkçenin özleştirilmesine karşı çıkanların öne sürdükleri yaygın bir düşünceyi ele almakta ve bunun yanlışlığını göstermeyi amaçlamaktadır:

Dil özleşmesine karşı olanların ikide bir ileri sürdükleri görüşlerden biri de bu: Babalarla çocuklar birbirlerini anlayamaz olmuşlar.

Ben bunda korkulacak, üzülecek bir yan göremiyorum. Uygarlık değiştiren bir toplumda babalarla çocuklar elbette anlaşamayacak. Bu konuya dokunanlar nedense yalnız dil anlaşmazlığını görüyorlar da öbür anlaşmazlıkları görmüyor, ya da görmezlikten geliyorlar. Bugün babalarla çocuklar arasında bilgi, inanç, töre, dünya görüşü vb. bakımlarından anlaşmazlık yok mu? Dünyanın öküz boynuzu ucunda durduğuna inanan kişinin oğlu dünyanın boşlukta döndüğüne inanıyor; çarşaflı kadının kızı mayo giyiyor; mahalle imamının çocuğu lâikliği savunuyor; padişahlığı öven kimsenin torunu, "Türk Cumhuriyetini ilelebet muhafaza ve müdafaa" görevini yükleniyor.

Dünün Efedi-köle temeline dayanan toplumu ile bugünün insan eşitliği temeline dayanan toplumu arasında görüş ayrılığı olduğu gibi dil ayrılığı da olacak elbette. Dün, yüksek mevkideki kişiye arz-ı ubûdiyyet ederim (kulluğumu sunarım) diyen babanın oğlu, bugün aynı mevkideki kişiye saygılarımı sunarım demekle yetiniyor. Dün, konuşma sırasında oğlundan, kızından söz ederken, mahdum bendeniz (oğlum kulunuz), kerîme câriyeniz (kızın cariyeniz) diyen babanın çocuğu, bugün, sadece oğlum, kızım diyor. Günün birinde şu efendim sözünden de kurtuluruz belki.

Biz, babalarla çocukların anlaşamamalarından değil, asıl anlaşmalarından korkmalıyız. Eğer anlaşırlarsa, gelişme durmuş demektir.

BETİMLEME

Betimlemede (tasvir etme) amaç, bir anlamda sözcüklerle resim yapmaktır. Bu nedenle, neyi betimleyeceksek onun kendine özgü niteliklerini, bunların bizde uyandırdığı etkileri ve izlenimleri görünür kılmamız gerekmektedir. Bunu, ayrıntıları seçerken duyularımızı kullanarak başarabiliriz. Dil ve anlatımda ise somut benzetmelere, sıfatlara başvurmak; basmakalıp sözlerden kaçınarak canlı bir anlatıma yönelmek başarımızı arttıracaktır.

Refik Halit Karay'dan seçilen aşağıdaki parça, başarılı bir betimleme örneğidir.

Birden, havada karanlığı bir ustura gibi acısız ve belirsiz saran bir beyaz şimşek parladı, rüzgârın ıslaklığı içinde dumandan bir kol, bir ışıklı sis sütunu, keramet gösteren nurdan bir asâ gibi uzandı; derhal köyün bir parçasında içinde pelte gibi bir şeker parlaklığı ve tutkal yapışkanlığı sezilen tatlı, cilâlı bir güneş açtı; sonra gene karanlık çöktü. Son vapur, elinde aydınlık sopasıyla yolunu arayarak ve bununla karanlıkları kakarak geliyordu. Düdük, yaş gök ve ıslak hava

içinde çürük bir tülbendin yırtılışı gibi akissiz, şevksiz bir hırıltı gibi dağlarda bunaldı.

ÖYKÜLEME

Genel bir tanımla öyküleme (hikâye etme), *"roman, öykü gibi anlatı türlerinde gerçek ya da tasarlanmış olayları ve olguları yer, kişi ve zaman belirterek anlatma"* dır. Eğer yaşadığımız ya da tasarladığımız bir olayı doğrudan doğruya anlatacaksak bu yola başvururuz. Çünkü amacımız o olayı başkalarına da yaşatmaktır.

Ama öyküleme, yalnızca edebiyatta kullanılmaz. Anlatmak istediklerimiz bir olay içinde ya da bir olaya, bir eyleme bağlı olarak da anlatabiliriz. İşte bu tür anlatıma, **açıklayıcı öyküleme** denir.

Nitekim aşağıdaki parçada Melih Cevdet Anday bir düşüncesini, dinlediği bir olaydan yararlanarak açıklamaktadır:

Nicedir görmüyordum Yaşar Kemal'i, geçenlerde bir arkadaşın çalışma yerinde karşılaştık. Meğer on günlük bir yolculuğa çıkmış, doğduğu köy olan Hemite'ye gitmiş önce, on iki yıl olmuş köyünü görmeyeli ve şaşırmış kalmış... Bizimle konuşurken de yüzünde o şaşkınlık okunuyordu. Merakla dinledik. Onun bıraktığında 60 kişilik bir köymüş Hemite, şimdi nüfusu 2500'e çıkmış; dahası eskiden damlı ev bir iki taneymiş, sazla yaprakla örtülü imiş çoğunun üstü, şimdi ise damsız ev yokmuş artık, ahırlar ayrılmış, yollar yapılmış, kısacası başka bir köy çıkmış karşısına Yaşar Kemal'in. Sonra kazaya, Kadirli'ye gitmiş ki, ne görsün, O Kadirli kalkmış da yerine yepyeni bir Kadirli gelmiş, sokaklarında pantolonlu kızların dolaştığı uygar bir kent. Sıra Adana'ya geldiğinde, orayı anlatmada sözcük sıkıntısı çekmeye başladı romancı dostumuz. E... yerinde sayacak değil ya ülke, elbet yeni gereklere uymaya bakacak, değişecek.

SÖZLÜ ANLATIM

GİRİŞ

Daha önce anlatımı tanımlanmış, anlatımın öğelerin açıklandıktan sonra temelde iki tür anlatım yolu olduğunu belirtilmişti: Sözlü Anlatım, Yazılı Anlatım.

Şimdi sözlü anlatımın ne olduğunu ve sözlü anlatım türlerini tanıtacak, bu türlerin ayırt edici özelliklerini açıklayacağız.

SÖZLÜ ANLATIM NEDİR?

Herhangi bir konunun, hazırlıklı ya da hazırlıksız, sözlü olarak anlatılmasına **sözlü anlatım** denir. Sözlü anlatım terimi, günlük hayattaki arkadaş söyleşilerinden iş konuşmalarına, topluluk önündeki söylev ve konferanslardan açıkoturum ve panellere geniş bir alanı kapsamaktadır.

Günlük hayatta isteklerimizi, dileklerimizi, duygu ve düşüncelerimizi konuşarak başkalarına iletiriz. Konuşmanın insan hayatındaki önemi konusunda Beşir Göğüş şunları söylemektedir:

"Bugünün toplumunda yaşam tek düzeylikten çıkmış, çeşitlenmiştir; bireyin günlük yaşamı iş, eğlence, toplumsal ilişkilerle doludur. Bu etkinlik ve ilgilerin hepsi konuşmayı gerektirir: Günlük işlerimizi konuşarak yürütürüz, bilgi alışverişimizi konuşarak

yaparız. Çağımızda vazgeçilmez bir çalışma yolu olan işbirliğini konuşarak gerçekleştiririz. Toplum sorunları üzerindeki görüşlerimizi konuşarak bildiririz; telefon, radyo ve televizyon da bireyin haber ve bilgi almasını, basından, konuşma yoluna çevirmiştir.

Konuşmak, başkalarına düşünce, tasarı, sıkıntı ve sevinçlerini anlatmak olarak da insan yaşamında ruhsal bir gereksinme niteliğiyle belirir.

Demokrasi ile yönetilen toplumlarda bireylerin toplum sorunları üzerinde konuşması, hak olduğu gibi görevi de sayılır. Çağın uygarlığını benimseyen toplumumuzda da konuşma gittikçe önem kazanmaktadır. Bireylerin kendi iş alanlarında etkili olması ve toplumsal görevlerini yapabilmesi için konuşma yeteneğini geliştirmesi gerektir. Kişilik konuşma ile belirdiği gibi, kişiliği geliştirmenin bir yolu da konuşmadır."[9]

Konuşma eylemi, temelde sese dayanır. İnsanların birbirleriyle anlaşmak için sesli olarak konuştukları dile **konuşma dili** denir.

KONUŞMA DİLİ

"Dilin Türleri"nden söz ederken de belirtildiği gibi, konuşma dilinin başlıca özelliği, kişiden kişiye ya da toplumun değişik kesimlerine göre kimi farklılıklar göstermesidir. Bunlar genelde ses ve söyleyiş farklılıklarıdır. Ayrıca konuşurken sözlerimizi el-yüz hareketleriyle destekleriz.

Özellikle günlük hayatta, evde, sokakta konuşurken de dil kurallarına uymayı pek düşünmeden, içimizden geldiği, aklımızdan geçtiği gibi konuşuruz. Bu, konuşma diline bir doğallık katar.

Konuşma dili, yaşanılan çevreye, kişilerin kültür düzeyine, konuşmanın yapıldığı yere ve duruma göre farklılıklar gösterir. Bu farklılıklara, genellikle sözcüklerin söylenişinde, cümle kuruluşlarında rastlanır. Hemen her dilde, ağız denilen söyleyiş farkları görülmektedir.

Bir örnek vermek gerekirse, Türkiye Türkçesi, ülkemizde geçerli olan lehçenin adıdır. Ama bu lehçe içinde, söz gelimi bölgeler açısından, bir Karadeniz ağzı, bir Rumeli ağzı, vardır. Daha doğrusu, Türkiye'nin yedi bölgesinde konuşulan Türkçe, biçim ve yapı açısından değil, ses bakımından farklılıklar taşımaktadır.

Nitekim Karadeniz ağzında kimi "g" seslerinin "c"sesi gibi çıkarıldığı görülür, hattâ kimi düz ünlüler yuvarlaklaştırılır: *geldim* > *celdum* / *gitim* > *cittım* / *geliyorum* > *geleyrım*. Rumeli ağzında ise sözcüklerin başındaki "h" sesinin atılması yetmez, cümlenin öğelerinin de yeri değiştirilir: *Er gïin aber yollarım Asana.*

Bu söyleyiş farklarını iki örnek sözcük alarak da gösterebiliriz. Söz gelimi "*domates* " ve "*buğday* " sözcüklerinin Anadolu'nun değişik yörelerinde değişik biçimde söylendiği görülür:

domates

domat / domata / domas / domatis / domatız / tomat tomatis

buğday

buğda / buyda / buyday / buyde / buydey / buydiy boğda

Ama konuşma dilindeki bu söyleyiş farkları yalnız ağızlara bağlanamaz. Günlük konuşma dilinde çoğu kez dilbilgisi kurallarına uymaz, nasıl kolayımıza geliyorsa öyle konuşuruz. Şu örneklerde görüldüğü gibi:

geleceğiz > *gelicez – geliciz* / **yapıyor** > *yapıyo* / **ağabey** > *âbi*

bir kez > *bikez* / **hanım nine** > *haminne*

Konuşma dilindeki bu özellikler yalnız Türkçede değil, bütün dillerde görülmektedir. Çünkü önce de belirtildiği gibi, bir ulusun dili temelde konuşma diline dayanır. İnsanlar önce konuşmuşlar, çok sonra konuştukları dili yazıya geçirmişlerdir. Değişik sistemlerle yazıya geçirme işlemlerinin hepsi, temelde konuşma diline dayanır.

Bu bilgilerden ve örneklerden sonra günlük konuşma dilinin, öncelikle iki çeşit olduğunu söyleyebiliriz:

1. Gelişigüzel, rastgele ve düşünmeksizin konuşma
2. Düşünerek ve dilbilgisi kurallarını gözeterek düzgün konuşma

Burada birinci konuşma çeşidi üzerinde durmayacağız. Daha doğrusu, gelişigüzel konuşmada, günlük yaşayışa, alışkanlıklara bağlı olunduğu ve dilbilgisi kurallarına, çok gerekmedikçe bağlı kalınmadığı için, konumuz gereği ikinci konuşma çeşidi üzerinde duracağız. Ayrıca bu tür konuşmaları sözlü anlatım terimiyle niteleyeceğiz.

SÖZLÜ ANLATIM TÜRLERİ

Sözlü anlatım terimiyle genellediğimiz konuşmalar, yapılış biçimine göre iki türe ayrılır:

1. Yazmadan, yani doğaçlama konuşma
2. Yazılı, yani bir metne dayalı konuşma

Doğaçlama konuşmalar günlük hayatta yapageldiğimiz, özel bir hazırlık gerektirmeyen konuşmalardır. Çarşıda, pazarda, aile, okul ve iş çevrelerinde yapılan bu tür serbest konuşmaların temel özelliği, önceden tasarlanmamış olmasıdır. Konuşurken, o an aklımıza gelen duygularımızı, düşüncelerimizi dile getiririz.

Yazılı konuşma ise bir ön hazırlık gerektiren, söylenecekleri önceden bir metin olarak hazırlandığı ve bu metnin okunduğu konuşma biçimidir. Ama konuşma metnini yazarken ve dinleyicilere sunarken, gerek dil ve anlatımın, gerekse seslendirmenin konuşma niteliği taşıması gerekir. Ayrıca metin üzerinde önceden çalışılmalı, metni satır satır okumak yerine, arada bir metne göz atarak bir konuşma havası yaratılmalıdır.

İyi bir konuşmanın, türü ne olursa olsun, belli nitelikler taşıması gerekir. Bu nitellikleri şöyle sıralayabiliriz:

a) Belli bir amacı bulunmak.
b) Yıkıcı değil yapıcı ve inandırıcı olmak.
c) Konuyu seçerken dinleyicilerin ilgisini göz önünde tutmak.
d) Doğru ve sağlam bilgilere dayanmak.
e) Dil ve anlatımda konuşma üslûbunu gözetmek.
f) Birlikte düşünme, tartışma, öğretme, duygulandırma gibi yöntemlere başvurmak.
g) Konuşurken etkileyici bir tonlamadan, el-yüz hareketlerinden yararlanmak.

İyi bir konuşmanın taşıması gereken bu nitelikleri ve düzgün, güzel, etkileyici sözlü anlatımın temel ilkeleri üzerinde ayrıca duracağız. Ama önce sözlü anlatım türleri konusunda bilgilenmemiz gerekiyor.

SÖYLEV

Belli bir konuda bir topluluk önünde söz söyleme sanatına hitabet; söylenen söze, yapılan konuşmaya da söylev ya da nutuk denir. Söylevde amaç, dinleyenleri kendi düşüncesinden yana çekmektir. Bu nedenle konuşma, konuya bağlı olarak inandırıcı, etkileyici, coşturucu nitelikler taşımalıdır.

Ayrıca söylev kendi içinde siyasal, dinsel, hukuksal ve akademik olmak üzere dört çeşide ayrılır.

Şimdi, Cumhuriyet döneminin en büyük söylevcisi Mustafa Kemal Atatürk'ün en önemli yapıtı SÖYLEV'den bir örnek verelim:

1919 yılı Mayısının 19'uncu günü Samsun'a çıktım. Durum ve genel görünüş: Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu grup, Harb-i Umumi'de yenilmiş, Osmanlı ordusu her tarafta zedelenmiş, şartları ağır bir ateşkes anlaşması imzalamış. Büyük savaşın uzun yılları boyunca, millet yorgun ve yoksul bir durumda. Milleti

ve yurdu Harb-i Umumi'ye sürükleyenler, kendi hayatlarının tasasına düşerek yurttan kaçmışlar. (...)

Şimdi Efendiler, izin verirseniz size bir soru sorayım. Bu durum ve şartlar karşısında kurtuluş için nasıl bir karar akla gelebilirdi?

Açıkladığım bilgilere ve gözlemlere göre üç tür karar ortaya atılmıştı:

Birincisi, Ingiltere'nin koruyuculuğunu istemek;

Ikincisi, Amerikan mandasını istemek.

Bu iki tür karara varmış olanlar, Osmanlı Devleti'nin bir bütün olarak kalmasını düşünenlerdir. Osmanlı ülkesinin çeşitli devletler arasında paylaşılmasından ise, bu ülkeyi bir bütün olarak bir devletin koruyucu kanadı altında bulundurmayı yeğleyenlerdir.

Üçüncü karar bölgesel kurtuluş yollarıyla ilgilidir. Örnekse; birtakım bölgeler, kendilerinin Osmanlı Devleti'nden koparılacağı görüşüne karşı ondan ayrılmamak yollarına başvuruyor. Birtakım bölgeler de, Osmanlı Devleti'nin ortadan kaldırılacağını ve Osmanlı ülkesinin paylaşılacağını oldubitti kabul ederek kendi başlarını kartarmaya çalışıyorlar.

Efendiler, ben bu kararların hiçbirinde doğruluk görmedim. Çünkü bu kararların dayandığı bütün kanıtlar ve mantıklar çürüktü, temelsizdi. Gerçekte, içinde bulunduğumuz o günlerde, Osmanlı Devleti'nin temelleri çökmüş, ömrü tamamlanmıştı. Osmanlı ülkesi bütünüyle parçalanmıştı. Ortada bir avuç Türkün barındığı bir ata yurdu kalmıştı. Son sorun, bunun da paylaşılmasını sağlamak için uğraşılmaktan ibaretti. Osmanlı Devleti, onun bağımsızlığı, padişah, halife, hükümet, bunların hepsi anlamını yitirmiş birtakım boş sözlerdi.

Neyin ve kimin dokunulmazlığı için kimden ve nasıl yardım istemek düşünülüyordu?

O halde sağlam ve gerçek karar ne olabilirdi?

Efendiler, bu durum karşısında bir tek karar vardı. O da milletin egemenliğine dayanan, tam bağımsız yeni bir Türk Devleti kurmak.

İşte, daha İstanbul'dan çıkmadan önce düşündüğümüz ve Samsun'da Anadolu topraklarına ayak basar basmaz uygulamaya başladığımız karar bu olmuştur.

Bu kararın dayandığı en sağlam düşünüş ve mantık şu idi:

Temel ilke, Türk milletinin onurlu ve şerefli bir millet olarak yaşamasıdır. Bu ancak tam bağımsızlığa sahip olmakla sağlanabilir. Ne kadar zengin ve bolluk içinde olursa olsun, bağımsızlıktan yoksun bir millet, uygar toplumlar karşısında uşaklıktan yüksek bir değere sahip olamaz.

Yabancı bir devletin koruyuculuğunu ve gözetimini istemek insanlık niteliklerinden yoksunluğu, güçsüzlüğü ve miskinliği itiraftan başka bir şey değildir. Gerçekten bu aşağılık duruma düşmemiş olanların, isteyerek başlarına yabancı bir efendi getirmeleri hiç düşünülemez.

Oysa Türkün onuru ve kendine güveni ve yetenekleri çok yüksek ve büyüktür. Böyle bir millet, tutsak yaşamaktansa yok olsun, daha iyidir.

Öyleyse ya bağımsızlık, ya ölüm.

Söylev'den örnek olarak alınan yukarıdaki parçada, Atatürk'ün ustalığını görmek mümkündür. Örnekse Atatürk, kendi kararını açıklamadan önce başkalarının görüşlerini çürütmekte; konuşmasını sorular sorup cevabını kendisi vererek yürütmektedir. Ayrıca dinleyicilerin duygularına seslenerek etkileyici, coşturucu olmayı ustaca başarmaktadır.

AÇIK OTURUM

Toplumu ilgilendiren güncel bir konunun o konuda bilgili kişilerce dinleyici önünde tartışıldığı toplantılara **açık oturum** denir. Açık oturumda amaç, toplantıya katılan dinleyicileri, farklı görüşlerle bilgilendirmektir. Güncel ve toplumsal konular seçildiği için en çok ilgi çeken ve en sık başvurulan toplantı biçimidir. Görsel iletişim araçlarından televizyonda da sık sık açık oturumlar düzenlenmesinin nedeni budur.

Açık oturumun konusu önceden belirlenir. Açık oturumu yöneten kişi, bu konunun hangi yönleriyle tartışılacağını belirttikten sonra dinleyicilere konuşmacıları tanıtır. Yöneticinin görevi, konuşmacılara sırayla sorular sorarak tartışmayı yönlendirmektir. Konuşmacılar belli bir hazırlık yapmış olsalar da kağıttan okuyarak değil, ara sıra notlarına göz atarak doğal bir biçimde konuşmalıdırlar.

Açık oturumu ilgi çekici kılan bir başka özellik de konuşmaların tartışma biçiminde olmasıdır. Konuşmacılar birbirlerine sorular sorabilir, biirbirlerini eleştirebilirler. Yalnız bu eleştirilerin, kırıcı olmaması, kişiselleştirilmemesi gerekir. Böylesi durumlarda, yönetici araya girmeli, çirkin saldırılara izin vermemelidir.

PANEL

Panel de açık oturum benzeri bir toplantıdır. Yalnız panelin düzenleniş biçimiyle yürütülüş biçimi açık oturumdan farklıdır.

Panelde yine toplumu ilgilendiren bir konu ele alınmakla birlikte bu konu güncel olmaya bilir. Ayrıca ele alınan konu tartışılmaz, çeşitli yönleriyle aydınlatılır.

Panele katılan konuşmacılardan her biri, ele alınan konunun bir yönünü inceler. Toplantıyı yöneten kişi de konuşmacılara sorular sormaktan çok ele alınan konuyu kimin, hangi açıdan işleyeceğini belirtmekle yetinir ve daha önce saptanmış bir sıraya göre konuşmacılara söz verir.

Panelin bitiminde konuşmaları izleyen dinleyiciler, konuşmacılara soru sorabilir, kendi görüşlerini açıklayabilirler. Sorular sözlü olarak sorulabileceği gibi yazılı da olabilir. Buna yönetici karar verir ve panelin başında dinleyicilere bildirir.

SEMPOZYUM

Bir konunun, o konunun uzmanlarınca ve bilim adamlarınca ele alınıp çeşitli yönlerden incelendiği toplantılara **sempozyum** denir. Sempozyumlar, daha çok kimi kurum ve kuruluşlarca düzenlen bilimsel toplantılardır.

Düzenlenecek sempozyumun konusu çok önceden belirlenir ve bir düzenleme kurulu oluşturulur. Sempozyumlar, bir ya da birkaç oturum biçiminde düzenlenebilir ve birkaç gün sürebilir.

Düzenleme kurulu, oturumları yönetecek kişileri ve konuşmacıları saptar. Daha sonra bu kişilerle yazışarak konuyu hangi yönüyle ele alacaklarını belirler ve onlardan konuşmalarının bir özetini ister.

Sempozyumda yapılan konuşma metinlerine **bildiri** denir. Sempozyum oturumlarını yöneten başkan, saptanan gündeme göre bildiri sunacak kişilere sırayla söz verir. Daha sonra sempozyumda sunulan bildiriler, bir kitapta toplanabilir.

Verilen bilgilerden de anlaşılabileceği gibi sempozyumlarda yapılan konuşmalar, yazılı konuşmalardır. Ama bu durum, hazırlanan konuşmanın doğrudan kağıttan okunmasını gerektirmez. Konuşmacılar, önceden iyi hazırlanmalı, bildirilerini okurken, bu okumanın konuşma uslûbunda olmasına dikkat etmelidirler.

KONFERANS

Bilim, kültür ve sanat, teknik, doğa, eğitim-öğretim gibi alanlarda belli bir konuda bilgi vermek, yeni bir görüşü savunmak amacıyla yapılan konuşmalara **konferans** denir. Konferans, genellikle bir dinleyici topluluğu önünde tek bir kişi tarafından verilir.

Konferansta amaç, ele alınan konuda bilgi vermek, o konuyu aydınlatmak olduğu için, konuşmacının önceden araştırma yapması, iyi hazırlanması gerekir. Ayrıca konferansın bitiminde dinleyiciler kimi noktaların daha ayrıntılı açıklanması için soru sorabilirler.

FORUM

Çok sayıda kişinin katılımıyla düzenlenen ve katılanların ayrı ayrı görüş bildirdikleri toplantılara **forum** denir. Forumda amaç, belli bir konuda o konuyla ilgili olanların görüşlerini almak, ayrıca değişik görüşlerin tartışılması yoluyla o konuyu açıklığa kavuşturmaktır.

Forumlar, genellikle pek hazırlık gerektirmeyen toplantılardır. Konuşmacıların, kendi görüşlerini kısa ve açık bir biçimde belirtmeleri gerekir.

Ayrıca katılanların sayısı çok olduğu için forumu yönetmek ayrı bir ustalık gerektirmektedir. Yönetici, konunun dağılmaması için yerinde araya girişlerle konuşmacıları yönlendirmelidir.

KARŞILIKLI KONUŞMALAR

Bu tür konuşmalar, günlük hayatta en çok karşılaşılan ve genellikle iki kişi arasında geçen konuşmalardır. Topluluk karşısında yapılan konuşmalar gibi yazılı bir hazırlık gerektirmezler. Bu açıdan karşılıklı konuşmaların bir bölümünü doğaçlama konuşmalar türüne sokabiliriz. Ama bir bölümü, önceden belli bir hazırlık yapmayı gerektirir.

Ayrıca, ister hazırlıksız, isterse hazırlıklı olsun, karşılıklı konuşmalar sırasında gözetilmesi gereken kimi kurallar vardır. İkili konuşmalar da diyebileceğimiz bu tür konuşmalar şunlardır:

Selamlaşma–Hatır Sorma

Birbiriyle karşılaşan iki kişi, belli, kalıplaşmış sözlerle selamlaşır; birbirlerinin hatırını sorarlar. Bu kalıplaşmış

sözler, "*günaydın, iyi günler, iyi akşamlar, iyi geceler, merhaba*" gibi iyi dilek sözleridir. Daha sonra, aradaki ilişkinin derecesine göre, "*Nasılsınız?*" ya da "*Ne var, ne yok?*" gibi sorular sorulur ve uygun yanıtlar verilir.

Günümüzde, yabancı filmlerin de etkisiyle, biriyle karşılaşıldığında ya da ondan ayrılırken yabancı sözcüklerin kullanıldığı görülmektedir. Gittikçe yaygınlaşan bu eğilimin yanlış olduğu belirtilmelidir. Ayrıca, hatırı sorulan kişinin hemen sorunlarını anlatmaya başlaması da doğru değildir.

Tanışma-Tanıştırma-Tanıtma

Tanışmada kural, kişilerin birbirlerine adlarını ve soyadlarını söylemeleridir. Kendini tanıtan kişi, gerekiyorsa görevini ya da mesleğini de belirtebilir. Tanıştırmada ise bir üçüncü kişi söz konusudur. Yani iki kişiyi birbiriyle bir üçüncü kişi tanıştırır. Bu durumda önce yaşı küçük olan yaşı büyük olana, meslekçe üst düzeyde bulunan alt düzeyde bulunana ve erkek kadına, sonradan gelen önce gelene tanıştırılır.

Tanıtmada ise bir kişinin bir topluluğa ya da bir konuşmacının, bir sanatçının dinleyicilere tanıtılması söz konusudur. Bu durumda tanıtılacak kişinin görevini ya da mesleğini, varsa unvanını belirtmek; birkaç cümleyle çalışmalarından söz etmek gerekir.

Telefonla Konuşma

Herkesin günde en az birkaç kez yaptığı telefon konuşmalarında da belli kurallara uymak gerekir. Telefon eden kişi, aradığı en yakın dostu da olsa önce kendi adını söylemelidir. Aranan kişiyle ilk kez konuşuluyorsa, telefon açıldığında önce numara sorulmalı; doğru numara çevrilmişse arayan kişi önce adıyla birlikte soyadını da söylemeli, ardından kimi aradığını belirtmelidir. Yanlış numara düştüğünde ise mutlaka özür dilenmelidir.

Telefon bir haberleşme aracıdır. Bu nedenle telefon konuşmaları, özellikle genel telefonlardan aranıyorsa, kısa

tutulmalıdır. Telefon eden kişinin özü uzatmadan hemen konuya girmesi, niçin aradığını kısaca belirtmesi gerekmektedir.

Söyleşi (Sohbet)

İki ya da daha çok kişinin kendi aralarında belli bir konuda ya da konudan konuya atlayarak yaptıkları konuşmalara **söyleşi** denir. Söyleşilerin konusu önceden belirlenmez, kişiler bir araya geldiklerinde konu kendiliğinden açılır. Söyleşi konuları kişilerin kendi özel hayatlarıyla ilgili olabileceği gibi genel, toplumsal bir konu da olabilir.

Söyleşi sırasında konuşanın sözü kesilmemeli, söz alındığında ise başkalarına da konuşma olanağı vermek için gereksiz yere sözü uzatmamalıdır. Konuşurken doğru bilgiler verilmeli, karşısındakini küçümseyici tavırlardan kaçınılmalıdır. Söyleşilerde içtenlik, uyulması gereken temel ilkedir.

Görüşme (Mülakat)

Kendi alanında uzmanlaşmış ya da tanınmış veya yetkili, bilgili ve deneyimli bir kişiyle yapılan sorulu-yanıtlı konuşmalara **görüşme (mülakat)** denir. Bu tür konuşmalarda görüşmeyi yapacak kişi hangi konuda bilgi alacaksa önceden sorularını saptar ve bilgi alacağı kişiye görüşme isteğini bildirir. Görüşme sırasında belirsiz kalan noktalarda yeni sorular sorulabilir. Ama konuşulan kişi, kimi soruları yanıtlamak istemediğinde ısrar edilmemelidir. (İş başvurularında işe başvuran kişiyle yapılan görüşmeler de bu adla anılır.)

DÜZGÜN VE ETKİLİ KONUŞMANIN TEMEL İLKELERİ

GİRİŞ

Daha önce sözlü anlatımın özelliklerinden söz etmiş, sözlü anlatım türleri üzerinde durmuştuk. Ayrıca iyi bir konuşmanın ne tür nitelikler taşıması gerektiğine de kısaca değinmiştik.

İşte şimdi, güzel ve etkili konuşabilmek için nelere dikkat edilmesi ve tür çalışmalar yapılması gerektiği üzerinde duracağız.

Her şeyden önce şunu belirtmek gerekmektedir: Düzgün ve etkili konuşmak, yetenekten çok bir beceri işidir. Bu beceriyi kazanmaksa çalışmaya bağlıdır. Ses yolundaki organlarda, doğuştan gelen ya da sonradan olma, iyileştirilemez biyolojik-fizyolojik bir sorun bulunmadığı sürece her insan düzgün konuşma becerisini edinebilir.

Bu konuda en çarpıcı örnek, M.Ö. 384-322 yıllarında yaşayan Atinalı politikacı Demostenes'in başarısıdır. Demostenes, büyük bir kararlılıkla çalışarak doğuştan gelme fiziksel kusurlarını yenmiş, önce avukatlığa başlamış, daha sonra politikaya atılıp adını tarihe usta bir söylevci olarak yazdırmayı bilmiştir. Kaldı ki günümüzde, yalnız tedavi yoluyla değil belli çalışmalarla da ses bozuklukları ve konuşma kusurları giderilebilmektedir.

Düzgün ve etkili konuşabilmek için uyulması gereken ilkeleri, öz ve biçim açısından iki kümede toplayabiliriz:

a) Konuşmanın içeriğine ilişkin ilkeler

b) Konuşmanın yapılmasına ilişkin ilkeler

Burada önce konuşmanın içeriğine ilişkin ilkeler üzerinde duracak, konuşmanın yapılmasına ilişkin ilkeleri, *"Sözlü Anlatımda Üslup Özellikleri"* ve *"Diksiyon"* başlıkları altında ayrı bir bölüm olarak ve örneklerle işleyeceğiz.

KONUŞMANIN İÇERİĞİNE İLİŞKİN İLKELER

İyi bir konuşma her şeyden önce sağlam bir metne dayanmalıdır. Bu metin, bütünüyle yazılı olabileceği gibi konuşma planı biçiminde de olabilir. Çünkü konuşmacının, ne söyleyeceğini önceden belirlemesi gerekir. Bunun için yapılması gerekenler şunlardır:

- **Konuşmanın belli bir amacı bulunmalıdır.**

Konuşmacı, ister konu başkalarınca belirlenmiş, isterse konuyu kendisi seçmiş olsun, dinleyicilerin ilgisini ve düzeyini göz önünde tutmalı; amacını buna göre belirlemelidir. Belli bir amacı bulunmayan konuşma, deniz ortasında yolunu kaybetmiş bir gemiye, böyle bir konuşma yapan da geminin nereye gideceğini bilmeyen kaptanına benzer. Konuşmacı, öncelikle *"Beni kimler dinleyecek?"*, *"Dinleyicilerin toplumsal konumları ve kültürel düzeyleri nedir?"*, *"Dinleyiciye hangi düşünceleri iletmek istiyorum?"* benzeri soruları yanıtlamalı, konuşmasını bu sorulara vereceği yanıtların ışığında hazırlamalıdır.

- **İyi bir konuşma iyi bir hazırlığı gerektirir.**

Hangi konuda, ne tür bir konuşma yapılacaksa, önce konunun iyice araştırılması gerekir. Bunun için atılacak

ilk adım, *"Bu konuda neler biliyorum?"* sorusunu yanıtlamaktır. Kendi gözlem ve yaşantılarımızı, bilgilerimizi gözden geçirdikten sonra o konuda başka ne tür bilgiler bulunduğunu araştırmalıyız. Bu ise konuyla ilgili kaynakların saptanması ve bir kitaplık çalışmasıyla mümkündür. Böylece konuşmamızı sağlam ve doğru bilgilere dayanarak hazırlayabiliriz.

- **Her konuşma mutlaka bir plana dayanmalıdır.**

Amacımızı belirledikten ve konuyla ilgili bilgileri topladıktan sonra yapacağımız konuşmanın planını, başka deyişle düşünsel düzenini çıkarmak gerekir. Bunun için ana düşünceyle yardımcı düşünceleri belirlemeli ve belli bir düzen içinde sıralamalıdır. (Sözlü ve yazılı anlatımda düşünsel düzen aynı olduğu için bu konuda ayrıntılı bilgi için "Anlatım Düzeni" bölümüne başvurulabilir.)

SÖZLÜ ANLATIMDA ÜSLÛP ÖZELLİKLERİ

Bir konuşmacının başarılı olabilmesi, verdiği bilgilerin ve öne sürdüğü düşüncelerin sağlamlığı ve doğruluğu kadar seçtiği sözcüklere, kurduğu cümlelere ve bunları söyleyiş biçimine, seslendirişine de bağlıdır. Buna sözlü anlatımda üslup özellikleri diyebiliriz. Bu ise kişisel yeteneğin yanı sıra ayrı bir çalışmayı, bu alanda beceri kazanmayı gerektirir.

Bir konuşmacı, öncelikle kullanacağı sözcüklerin seçimine dikkat etmelidir. Konu gerektirmedikçe yerel sözcükleri kullanmaktan kaçınmalıdır. Ayrıca argo sözcükler ve deyimler, kaba sözler ve sövgüler kullanılmamalı, sözcük seçiminde karşılığı bulunmayan teknik terimler dışında Türkçe sözcükler ve deyimler seçilmelidir.

Kurulan cümlelerin ise kısa, yalın ve akıcı olması gerekir. Uzun cümlelerin anlamının algılanması kısa cümleye oranla

daha zordur. Üstelik uzun cümleler, dinleyicinin ilgisinin dağılmasına da yol açabilir.

Önce de belirtildiği gibi günümüzde doğuştan gelen ses ve konuşma kusurları bile sistemli bir çalışma sonucu giderilebilmektedir. Bu nedenle güzel konuşma sanatı, doğuştan gelen bir yetenek değil, sonradan kazanılan bir beceridir. Çünkü kişinin sesinin rengi ve ses tonu fizyolojik-biyolojik yapısına bağlı olabilir. Ama anadilin ses ve söyleyiş özellikleri sonradan edinilir.

DİKSİYON

İşte bir dilin, ses özelliklerine bağlı olarak, doğru ve güzel seslendirilmesi becerisine diksiyon denir. Nitekim Türkçe sözlüklerde diksiyon, "seslerin, sözcüklerin, vurguların, anlam ve heyecan duraklarının hakkını vererek söyleme" biçiminde tanımlanmaktadır.

Burada, doğru ve güzel konuşma sanatı da denilen diksiyon üzerinde ayrıntılı olarak durmayacağız. Yalnız, başlıca diksiyon kurallarından söz edecek, düzgün konuşabilmek için uyulması gerekli ilkeleri belirteceğiz.

Bu ilkeleri şöyle sıralayabiliriz: Uzun ve kısa seslerin söylenişi, vurgu, tonlama, duraklar, tavır-jest-mimik. Şimdi, bu üslûp özelliklerini örnekler vererek kısaca açıklayalım.

UZUN VE KISA SESLERİN SÖYLENİŞİ

Türkçe sözcüklerdeki uzun ve kısa ses sorunu, yalnızca ünlüler için söz konusudur. Çünkü önce de belirtildiği gibi Türkçede uzun ünlü yoktur. Uzatılarak söylenen ünlüler dilimize yabancı sözcüklerle girmiştir. Nitekim Arapça ve Farsça sözcüklerdeki "a, u, i" ünlülerinden birçoğu gerçekte uzunken Türkçe söyleyişte zamanla kısalmıştır. Buna örnek olarak şu sözcükleri gösterebiliriz:

ASLI
esâs / insân / cevâb / mahzûn / meydân / taklîd
TÜRKÇEDE SÖYLENİŞİ
esas / insan / cevap / mahzun / meydan / taklit

Ama bu örneklerde kulak tırmalamayan uzun sesleri kısaltma eğilimi, dilimize girmiş bütün Arapça ve Farsça sözcüklere genelleştirildiğinde gülünçlüğe yol açmaktadır. Çünkü yabancı sözcüklerdeki ünlü uzunluğu, yalnız bir ses özelliği değil, aynı zamanda anlamı ayırt edici bir özelliktir. Şu örneklerde görüldüğü gibi:

katil > öldürme / kâtil > öldüren
râkip > binici / rakîp > rekabet edenlerden her biri
nâkil > dönen, çekinen / nakil > taşıma, aktarma
vâris > mirasçı / varis > toplardamar genişlemesi
âdet > görenek, alışkanlık / adet(d) > sayı
âdem > adam / adem > yokluk
âlem > dünya, cihan / alem > nişan, minarenin tepesi

Daha bunlar gibi sayısız örnek sıralanabilir. Bu konuda dikkat edilmesi gereken nokta, hangi seslerin uzun, hangilerinin kısa olduğunu bilmek ve konuşurken buna uymaktır. Çünkü bu, düzeltilebilecek bir söyleyiş bozukluğudur.

VURGU VE TONLAMA

Vurgu, bir hecenin ya da sözcüğün öbürlerine oranla daha baskılı söylenmesi olarak tanımlanabilir. Buna göre vurgular, hece temel alınarak, *sözcük vurgusu, sözcük öbekleri vurgusu, cümle vurgusu* olarak çeşitlenmektedir.

Türkçede hece vurgusu, kural dışı kimi örnekler görülse de genellikle son hecede bulunmaktadır. Ayrıca genelde tek heceli sözcükler de vurgusuzdur. Bir genelleme yapmak gerekirse, Türkçe sözcüklerde soluk baskısı, yani vurgu, ilk hecede az; orta hecelerde çok az; son hecede ise en çoktur. Sözcüklere eklenen yapım ve çekim eklerinin büyük çoğunluğu da vurguyu üstlerine çekerler.

Cümlede ise özellikle belirtilmek istenen bir öğe ya da sözcük söz konusu değilse, vurgu yüklemin üstündedir. Eğer bir öğe ya da sözcüğe anlamca dikkat çekilmek isteniyorsa;

a) Ya sözcüklerin yerleri değiştirilerek o öğe yükleme yaklaştırılır,

b) Ya da sözcüklerin yerleri değiştirilmeden vurgulu söylenir. (Aşağıdaki örneklerde vurgulu sözcükler **siyah** dizilmiştir.)

ÖRNEKLER

1. *Eğitimde başarı yetkin öğretmenler ve* ***çok çalışmayla*** *sağlanır.*

Eğitimde başarı çok çalışma ve ***yetkin öğretmenlerle*** *sağlanır.*

Eğitimde yetkin öğretmenler ve çok çalışmayla ***başarı*** *sağlanır.*

2. *Eğitimde başarı yetkin öğretmenler ve* ***çok çalışmayla*** *sağlanır.*

Eğitimde başarı ***yetkin öğretmenler*** *ve çok çalışmayla sağlanır.*

Eğitimde ***başarı*** *yetkin öğretmenler ve çok çalışmayla sağlanır.*

Ayrıca cümlede sözcükleri değişik biçimlerde vurgulayarak anlam farklılıkları yaratılabilir: Buna göre:

1. Kimi sözcüklerden önce duraklanır.
2. Sesin şiddeti arttırılır.
3. Heceler ayrılır.
4. Ünsüzler ikizleştirilir.

ÖRNEKLER

1. *Çevre kirliliği üstünde //****önemle*** *durulması gereken bir sorundur.*

2. *Bu olayın **bir tek** sorumlusu vardır: O **da** çevreyi kirleten **insan**.*

3. *İnsanın bu vurdumduymazlığı tek sözcükle açıklanabilir: **so-rum-suz-luk**.*

4. *Ev-vet, yalnızca sorumsuzluk.*

TONLAMA ise "cümle içinde ses yüksekliğini değiştirerek anlatıma düşünce, duygu, durgunluk, sertlik, yumuşaklık gibi anlam ayrıntıları yüklenmesi" olarak tanımlanabilir. Tonlamada amaç, söylenen söze duygu değeri ve inandırıcılık katmaktır. Ama aşırıya kaçıldığında amaçlananın tersine yapmacıklığa yol açabilir.

Cümlelerin söylenişinde tonlama, sesin yükselmesi, alçalması, yükselip alçalması ya da alçalıp yükselmesi olarak gerçekleşir. Bu durumlarda sesin rengi de değişir: Sertleşir, yumuşar, kalınlaşır ya da incelir.

Şimdi örnek cümleler üzerinde tonlamanın nasıl gerçekleştiğini görelim (yükselmeler **siyah**'la, alçalmalar *italik*'le vurgular da alt çizgi'yle gösterilmiştir):

Eğer her şeyi anlatacaksan, *seni dinleyebilirim.*

Barışı severseniz *mutlu olursunuz;* **çünkü barış iyilik,** *savaş kötülüktür.* **Trafik canavarı hâ-lâ** *can almaya devam ediyor.*

DURAK

Konuşma sırasında kimi sözcüklerden ya da sözcük öbeklerinden sonra verilen kısa araya **durak** denir. Yazarken kullandığımız "virgül, noktalı virgül, nokta" işaretleri nasıl yazının durakları ise konuşurken verdiğimiz kısa aralar da sözün duraklarıdır.

Konuşma sırasında genelde üç çeşit durak söz konusudur: Kısa, normal ve uzun süreli. Bu duraklar soluk alıp vermeyle ayarlanır. Durak süresini, anlama bağlı olarak konuşmacının kendisi belirler.

Genellikle hitaplardan, eş görevli sözcük öbeklerinden, kısa cümlelerden, ünlemlerden, cümle başı bağlaçlarından, uzun cümlelerde öznelerden sonra kısa süreli duraklar; cümle bitimlerinde, anlamca bağlı cümlelerle sorular ve yanıtlar arasında, uzun ara sözlerden önce ve sonra normal süreli duraklar yapılabilir. Uzun süreli duraklara ise daha az başvurulur; paragraflar, bölümler arasında, bir de anlamlı susuşlar gerektiren yerlerde durulur.

Şimdi, daha önce örnek olarak verdiğimiz Söylev'den bir parça üzerinde durakların nasıl yapılabileceğini gösterelim (kısa duraklar /, normal duraklar //, uzun duraklar ise /// işaretleriyle belirtilmiştir):

Temel ilke, /Türk milletinin onurlu ve şerefli bir millet olarak yaşamasıdır. // Bu / ancak tam bağımsızlığa sahip olmakla sağlanabilir. // Ne kadar zengin ve bolluk içinde olursa olsun / bağımsızlıktan yoksun bir millet, // uygar toplumlar karşısında /uşaklıktan yüksek bir değere sahip olamaz.///

Yabancı bir devletin koruyuculuğunu ve gözetimini istemek / insanlık niteliklerinden yoksunluğu, // güçsüzlüğü ve miskinliği itiraftan başka bir şey değildir. // Gerçekten / bu aşağılık duruma düşmemiş olanların / isteyerek başlarına yabancı bir efendi getirmeleri hiç düşünülemez. ///

Oysa / Türkün onuru / ve kendine güveni / ve yetenekleri çok yüksek / ve büyüktür. // Böyle bir millet, / tutsak yaşamaktansa yok olsun, / daha iyidir. ///

Öyleyse / ya bağımsızlık, / ya ölüm.///

TAVIR-JEST-MİMİK

"*Türkçe Diksiyon*" adlı kitabında Raif Özben, tavır, jest ve mimiğin ne olduğunu ve konuşmaya katkısını şöyle açıklamaktadır:

"Tavır, jest ve mimik, diksiyon becerisine sesletme dışında katılan hareketlerdir. Herhangi bir duygusal durumla b. ren yüz ve beden hareketleri, jest ve mimik kapsamında düşünülmemelidir. Burada söz konusu olan, çalışmayla elde edilen ve konuşmaya en uygun biçimde katılan hareketlerdir. (...) Iyi bir hatip, iyi bir konuşmacı da, doğal olan hareketlerini denetleyebilmelidir. Yapaylığa, zorlamaya düşüldüğü zaman, konuşma etkisini yitirir, hatta gülünçleşebilir Bu nedenle, konuşmaya katılacak hareketlerin duygu ve düşüncelerle bağdaşması, hiçbir fazlalık etkisi bırakmaması gerekir." [10]

Gerçekten de tavır, jest ve mimik yerinde ve ölçülü kullanıldığında konuşmayı anlamca güçlendirdiği gibi, dinleyici üzerinde de gereken etkiyi sağlayarak konuşmacının başarısını arttırır. Ama aşırıya kaçıldığında konuşmayı amacından saptırır. Özellikle yapılacak konuşmanın türüne göre belli hareketlerin seçilmesi gerekir.

Örnekse bir konferans, ağırbaşlı bir tavırla sunulmalıdır. Aşırı hareketler, dinleyicilerin ilgisini dağıtabileceği gibi, onlarda güvensizlik de uyandırabilir. Bir söylevcinin ise kendinden emin görünmesi gerekir. Bu da bedeni dik tutarak ve rahat bir tavır takınarak sağlanabilir. Kısacası, konuşurken takınılacak tavırlar, yüzdeki ifadeler ve yapılan el-kol hareketleri başarıyı doğrudan etkiler.

YAZILI ANLATIM

GİRİŞ

Geçen bölümde anlatımın sözlü ve yazılı olarak iki temel yolu bulunduğunu, başka deyişle iki tür anlatımdan söz edilebileceğini belirtmiştik. Daha sonra da sözlü anlatımın özellikleri ve başlıca sözlü anlatım türleri üzerinde durmuş, sözlü anlatımda nasıl başarı sağlanabileceğini açıklamıştık.

Şimdi de öteki anlatım yolu, yani yazılı anlatım ve yazılı anlatım türleri üzerinde duracak, yazılı anlatımda nasıl başarılı olunabileceğini araştıracağız.

YAZILI ANLATIM

Herhangi bir konuda duygu, düşünce ve izlenimlerin, o konuyla ilgili görüşlerin belli kurallara uygun olarak yazıyla anlatılmasına **yazılı anlatım** denir. Yazılı anlatım teriminin kapsamına, günlük notlardan iş raporlarına, düşünce yazılarıyla bilimsel incelemelerden değişik edebiyat türlerinde yazılmış yapıtlara çeşitli ürünler girmektedir.

Önce de belirtildiği gibi, yazılı anlatım yazının bulunuşundan sonra gelişmiştir. İnsanlar önce dildeki sesleri belli işaretlerle saptayarak yazıyı bulmuşlar, daha sonra konuştukları dili bu işaretlerle göstererek yazı dilini oluşturmuşlardır.

YAZI DİLİ

Yazı dili'ni, *"konuşulan ortak dilin yazışmalarda kullanılması, bilim ve sanat yapıtlarının bu ortak dille yazılması sonucu ortaya çıkan dil"* olarak tanımlayabiliriz. Buna göre, nasıl konuşma dilinin aracı **ses** ise yazı dilinin aracı da **yazı**'dır. Yani yazı dili, konuşma dilinden çok sonra ortaya çıkmıştır.

Yazı diliyle konuşma dili arasındaki başlıca fark, yazılı anlatımda dil kurallarına uymanın zorunlu olmasıdır. Yazı dilinde, sözcükler arasındaki anlam ilişkileri, sözdiziminde ve cümlelerde doğruluk, konuşma diline oranla daha çok önem taşır.

Ayrıca dil, yazıya geçirildiğinde kalıcılık kazanır. Bir düşüncemizi, bir duygumuzu yazılı olarak anlattığımızda o yazılı şey artık bizden ayrı olarak vardır. Hangi biçimde var olmuşsa o biçimde varlığını sürdürür.

Oysa konuşmada böyle bir kalıcılık söz konusu değildir. Çok sıradan bir olayı iki kez anlattığımızı düşünelim. Aradan çok kısa bir süre de geçmiş olsa, ikinci anlatımın birinciden farklı olduğu görülecektir. O olayı ikinci kez mutlaka başka sözcükler, başka cümlelerle anlatmışızdır.

Bir yazısında İlhan Selçuk, sözlü anlatımla yazılı anlatım arasındaki bu farkı şöyle anlatır:

SÖZ VE YAZI

Okulda iken tahta sıraların üstüne isimlerini çakıyla kazıyan arkadaşlarımız vardı. Bir gün bunlardan birisine:

– Ne işe yarayacak bu?...diye sormuştum.

Küçücük bıçağının ucuyla tahtayı oymaya devam ederek düşünmeden cevap verdi:

– Hiiiç... Yarına kalır.

Günlerden bir gün, Dârâların, Keyhüsrevlerin "payitahtı" Persepolis'i geziyordum. Iskender yakmıştı buralarını... Lübnan'dan getirilmiş sedir

ağaçlarının dumanlarını göğe savurmuştu. Bugüne kalan heykeller, sütunlar, taş duvarlar o gelmiş geçmiş ihtişamın temsilciliğinden doğan budalaca bir gururla hâlâ göklere başkaldırıyorlardı.

Şehrin girişindeki aslanlı kapının taş duvarında isimlere rastladım. Bunlar, vaktiyle harabeleri ziyarete gelmiş her milletten gezginlerdi. Ve herkes gönlünün dilediği büyüklükte, belki bir çakıyla, belki de çiviyle, zamanla yüzleri yumuşamış taşlara kendi adını kazımıştı. Bu harflerin çentiklerinde, tarihin büyük duvarına tırnaklarıyla tutunmak isteyen insanların duygularını gördüm. Sanırım içlerinden birini okul arkadaşım gibi yakalayıp, davranışının sebebini sormak mümkün olsa aynı cevabı verecekti:

– Hiiç... Yarına kalır.

Yazıları ölümsüzleşen çok büyük yazarlardan söz açmıyorum. Küçük küçük, basit basit, sade sade insanlardan bahsediyorum. Alfabeyi bilen, eline kalemi aldığı zaman derdini kâğıtlara aktarabilen insanlardan... Bunlar bile zaman zaman yarına kalmak endişesiyle yazı yazarlar. Bazan han duvarlarına yazarlar... Bazan hapishane duvarlarına... Bazan okul sıralarına... Bazan da vasiyetnamelerin belaz yapraklarına...

Çünkü söz uçar, ama yazı kalır. Belki de yazının fazileti bu...

YAZILI ANLATIM TÜRLERİ

Yazılı anlatıma dayanan ürünleri, bir genelleme yaparak iki kümede toplamak mümkündür:

1. Sanat amacı güdülmeden yazılmış yazılar
2. Sanat amacı güdülen edebiyat ürünleri

Bu iki yazılı anlatım türü arasındaki temel ayrım, en iyi biçimde düzgün ve güzel sözcükleriyle açıklanabilir. Birincide

anlatımın yalnızca düzgün olması yeterliyken, ikincide hem düzgün, hem de güzel ve etkili olması gerekmektedir.

Anlatımın düzgün olması demek, herhangi bir konuyla ilgili duygu, düşünce, görüş, sezgi ve izlenimlerin kompozisyon ilkelerine, dilbilgisi kurallarına uygun olarak yazıya geçirilmesi demektir.

Güzel ve etkili oluş ise anlatımın estetik, başka deyişle sanatsal değer taşımasına bağlıdır. Dolayısıyla yaratıcı olmayı gerektirir. Nitekim bir insana, eğer özel bir yeteneği yoksa, roman, öykü ya da şiir yazmanın yolları öğretilemez. Ama ona yazma tekniğine ilişkin bilgi ve beceriler kazandırılarak duygularını, düşüncelerini başkalarına doğru biçimde anlatmanın yolları öğretilebilir.

Nitekim bir yazısında Falih Rıfkı Atay da yazma eyleminden söz ederken bu konuda şunları söylemektedir:

"Düşündüğünü ve duyduğunu karşısındakine derli toplu anlatabilmek, ne bir meslek ne de bir sanattır. Bu, ortaöğretimden geçen her vatandaşın yapması gereken ve yapabileceği bir şeydir. Hikâye yazmak bir sanattır. Fakat başından geçeni anlatabilmek bir sanat değildir."

Bu açıdan bakıldığında yazılı anlatım türlerini iki ana kümede toplayabiliriz: Yaratıcı Yazma, Öğretici Yazma.

Bu türler kendi içlerinde çeşitlere ayrılırlar. Bunu bir çizelgeyle şöyle gösterebiliriz:

YAZILI ANLATIM

YARATICI	ÖĞRETİCİ	
EDEBİYAT	İŞ	DÜŞÜNCE
Şiir, Öykü, Roman,	Dilekçe	Makale
Oyun, Deneme	Rapor	Fıkra
Eleştiri, Günlük	Tez	İnceleme
Anı, Gezi	Özgeçmiş	Araştırma

YARATICI YAZMA

Önce de belirtildiği gibi yaratıcı yazma, özel bir yetenek ve duyarlık gerektirir. Ama yetenek ve duyarlık, tek başlarına yaratıcı yazma için de yeterli sayılamazlar. Yazma becerisiyle donatılmamış bir yetenek, işlenmemiş ham bir madene benzer. Onun gibi yararsız, işlevsizdir. Bu nedenle yaratıcı yazma için de öğretici yazma gibi bilgi ve beceri gerekmektedir.

Yaratıcı yazma başlığı altında toplanan yazılı anlatım türleri, *"düşünce, duygu, olay ve imgeleri güzel ve etkile biçimde anlatan söz sanatı"* olarak tanımladığımız edebiyatın da başlıca türleridir. Kültür tarihi boyunca çeşitli sanat anlayışlarına bağlı olarak farklı biçimlerde yorumlanan edebiyatın anlatım aracı dildir. Edebiyat dilin gelişimiyle birlikte serpilmiş ve türlere ayrılmıştır.

Bu türler anlatım yolu, konu seçimi, güdülen amaç benzeri ayırt edici nitelikleri açısından şiir, öykü, roman, oyun, deneme, eleştiri gibi adlar taşır; kendi içlerinde de çeşitlere ayrılırlar.

Bu edebiyat türlerinde gerek kuralları, gerekse amaçları açısından birbirinden farklı iki anlatım yolu kullanılmıştır: **Düzyazı** (nesir), **Nazım-Şiir**. Ayrıca her iki anlatım yolunda da anlatımı etkili kılmak amacıyla değişik anlatım biçimlerine, söz ve anlam oyunlarına başvurulmuştur.

"Ölçü, uyak gibi koşullara bağlı kalınmadan salt dil kurallarının gözetildiği anlatım yolu" denir. Rauf Mutluay'ın söyleyişiyle *"düzyazıda ana ilke, dilbilgisi kurallarıdır. Böylece nesirde amaç; düşünceleri en açık, en yakın, en doğru şekilde belirtmektir."* [11]

Arapça olan nesir (nesr) sözcüğü *"yayma, saçma, dağıtma"* anlamına gelmektedir. Ayrıca eskiden nesir yazarlarına **nâsir**, nesir biçimindeki yazılara **mensûr**, küçük nesir parçalarına da **mensûre** denmekteydi. Yalnız Divan edebiyatında nesir yerine daha çok *"güzel, ustaca yazma"* anlamı taşıdığı için **inşâ** sözcüğü yeğlenmiştir.

Yazı öncesi dönemde nesrin sanat sayılmadığı, edebiyatta anlatım yolu olarak nazmın kullanıldığı bilinmektedir. Nazım, akılda tutulma, ezberleme kolaylığı taşıdığı için, yazı öncesi edebiyat türlerinin temel anlatım yolu olmuştur. Bu nedenle nesrin gelişimini yazının bulunmasına, kısacası yazı dilinin gelişmesine bağlayabiliriz.

"Belli bir ölçüye ve uyak düzenine bağlı anlatım yoluna nazım" denir. Nazım (nazın) sözcüğü de Arapçadır ve *"dizme, sıralama, düzene koyma"* anlamına gelmektedir. Yine eskiden nazım yazanlara **nâzım**, nazım biçimindeki yazılara **manzûm**, küçük nazım parçalarına da **manzûme** denirdi.

Nazmın üç temel öğesi vardır: Ölçü (vezin), uyak (kafiye) ve nazım biçimi. Ses değeri ya da hece sayısı eşitliğine dayanan **ölçü**'yle, ses benzerliğine dayanan **uyak**'tan ahengi sağlamada yararlanılır. Dizelerin kümelenişi, ve uyakların sıralanışı ise **nazım biçimleri**'ni oluşturur.

Eski Türk edebiyatında, hattâ kimilerince günümüzde de, nazım'la şiirin bir tutulduğu görülmektedir. Bunun nedeni, geçmişte şiirde, ölçü, uyak, nazım biçimi öğelerinin temel alınmasıdır. Oysa manzum bir parçanın şiir sayılabilmesi için sanat değeri taşıması gerekir. *Her şiir nazımdır, ama her nazım şiir değildir.* Çünkü şiirin, manzum olması, yani nazım biçiminde yazılması ya da söylenmesi yetmez. Nazım, salt belli kuralları olan bir anlatım yoludur. Bu anlatım yolunun sanatsal değer taşıyacak biçimde kullanılmasıyla **şiir**'e ulaşılabilir. Başka deyişle şiirde, estetik değer söz konusudur.

Ayrıca şiir sayılamayacak nazımların da belli bir ustalığı gerektirdiği belirtilmelidir. Hele uyakla ilgisi olmayan ses benzerliklerinden yararlanıp sözcük kümelerini ve devrilmiş cümleleri alt alta sıralamanın, değil şiir, nazım bile sayılamayacağı özellikle vurgulanmalıdır.

Şimdi, temel konumuz anlatım olduğu için, ayrıntılara girmeden genel çizgileriyle sözü edilen edebiyat türlerini tanıtalım.

ŞİİR

En eski edebiyat türü olan şiirin değişik tanımları yapılmış, hatta şiirin tanımlanamayacağı da öne sürülmüştür. Yine de genelde, *"şiirin ritme ve imgeye dayanan, kendine özgü dili ve söyleyiş özelliğiyle estetik etkilenmeler yaratıcı bir söz sanatı "* olduğunda birleşilmektedir.Türkçede şiir karşılığı olarak koşuk, yır, özün gibi sözcükler önerilmişse de hiçbiri yaygınlaşamamıştır.

Suut Kemal Yetkin bir yazısında şiirin özellikleri ve düzyazıdan farkını şöyle anlatır:

"Bir şiir dizesi birkaç türlü değil, ancak söylenmiş olduğu gibi söylenir. Başka türlü söylenebildi mi, onun şiir olmadığı anlaşılır. Şiirin özelliklerinden biri budur. Biri de şiirin özetlenemeyişidir. Herhangi bir nesir yazısını okur, onun özetini çıkarabilirsiniz. Ama şiirin özeti çıkarılamaz.

Şiir bir söz ve söyleyiş sanatıdır. Bir yandan yaşanmış iç deneylere, bir yandan da derin bir dil sezgisine ve sabır gerginliğine dayanır. Bu bakımdan sanatların en güçü değilse bile güçlerinden biridir."

Edebiyatın şiirle başlayıp geliştiği düşüncesinde birleşilmektedir. Buna göre, ilk şiirler müzik ve dansla iç içedir. İlkel duaların sese dayalı ve ritmli, eğretileme ve ses tekrarlarından yararlanan bir yapıda oluşları bunun kanıtıdır. Ayrıca kültür tarihinin her döneminde rastlanan iş türküleri de belli bir ezgiye ve ritme dayanmaktadır. Zamanla dans bir yana bırakılmış, türkü ortaya çıkmıştır. Bu aşamada şiirin biçimini müzik belirlemiştir. Şiirin müzikten ayrıldığı aşamada ise ezgiden bağımsız, yalınlaştırılmış bir ritm düzeni biçimi oluşturmuştur. Son aşama, ritm düzeninden kopulması ve iç bütünlüğü olan bir öykü anlatılmasıdır. Düzyazıya geçiş de bu aşamada gerçekleşmiştir.

Cumhuriyet döneminin önde gelen şairlerinden Cahit Sıtkı Tarancı, şiirin ne olduğu konusunda şunları söylemektedir:

"Şiir, sözcüklerle güzel biçimler kurmak sanatıdır. Başka bir şey değildir. Ama sözcük nedir? Bir anlamı, bir çağrışımı, bir gölgesi, hattâ bir rengi ve tadı olan nesnedir. Sözcük insanoğlundan haber verir. Sözcük boş bir kalıp değil ki. Şairin duyguları, düşünceleri, hayalleri, dünya görüşü, felsefesi, kişiliği, her şeysi şiirde belli olur. Şu var ki, sözcükleri tanımak, sevmek, okşamasını bilmek gerek. Hangi sözcük hangi sözcükle yan yana geldiğinde nasıl bir ışık ortaya çıkar? Bunu bilmek gerek. Mallarme'nin 'şiir, sözcükler dinidir' *demesi bundandır. Şiir, böylece hüner ve marifet işi oluyor. Ata binmek, ok atmak, elbise dikmek, kundura yapmak, hattâ boyamak ne ise, şiir de odur; yani ustalık ve uzmanlık işi. En zengin malzeme kötü bir şairin elinde berbat olup gider, tıpkı çok iyi bir Ingiliz kumaşının kötü bir terzi elinde çarçur olup gitmesi gibi. Sanat, terzilikte olduğu gibi, makas sorunudur. Makasdar olmak gerek."*

Eski Yunan'da şiir **lirik**, **epik** ve **dramatik** olmak üzere üç çeşide ayrılmaktaydı. Duygusal şiirler lirik, savaş ve kahramanlık şiirleri epik, eylemi kişilerle canlandıran şiirler de dramatik olarak nitelenmiştir. Şiirin, bu genel sınıflamanın yanı sıra ele alınan konuya, işlenen temaya ya da biçim özelliklerine göre de çeşitlere ayrıldığı görülmektedir. Örnekse doğa güzelliklerini konu edinen şiirlere **pastoral**, öğretici şiirlere **didaktik**, yergi şiirlerine de **satirik** denilmiştir.

HİKÂYE (ÖYKÜ)

Gözlem ya da tasarlama ürünü bir olayın anlatıldığı edebiyat ürünlerine **hikâye** denir. Günümüzde hikâyenin eşanlamlısı olarak **öykü** sözcüğü de yaygın biçimde kullanılmaktadır.

Arapça kökenli hikâyenin sözlük anlamı, "bir sürü haberi nakil ve rivayet eylemek, bir nesneye benzemek, fi'len yahut kavlen taklit eylemek, bir kimseden söz nakleylemek"tir. Bu anlamda "anlatma, benzetme, tarih, destan, kıssa ve masal;

rivayet" sözcüklerini de karşıladığı için genel olarak gerçek ya da hayal ürünü olayların aktarılması biçiminde tanımlanan anlatı türünün bir dalı sayılmıştır. Bu kapsam genişliği bir söz sanatı olan edebiyatın tarihsel gelişimine bağlanabilir. Anlatı türünün destan, halk hikâyesi, masal aşamalarından geçerek öykü ve romana ulaşması, olaya dayanan her tür anlatının "hikâye" terimiyle nitelenmesine yol açmıştır.

Öykünün tanımında romandan kısa olması, dar bir zaman parçasını kapsaması, kişilerin sayıca az olması, bu kişilerin yaşamının tek boyutta verilmesi, ayrıca yaşamlarının bir yanı üstünde daha çok durulması gibi ölçüler getirilmiştir. Ama günümüz öykü anlayışında bu ölçüler aşılmıştır. Çağdaş öyküde uzunluk-kısalık, kişi ve zaman sınırlaması söz konusu olmadığı gibi, çok boyutluluk amaçlanmakta, giderek olaysız öyküler de yazılabilmektedir.

Bir anlatı olarak öykünün, daha yazının bulunmadığı çağlarda ortaya çıktığı öne sürülmektedir. Buna göre, bir hayvanı nasıl avladığını hareketlerle ya sözlerle çevresindekile anlatan ilkel insan, aslında bir öykü anlatmaktaydı. İlk mağara resimlerinde, eski Mısır, Hitit, Yunan kabartmalarında da temelde bir öykü söz konusudur. Sanatın başlangıcındaki bu iç içelik, toplumsal gelişime koşut olarak ayrışmaya uğramış, sözlü anlatıda mitler efsaneler, destanlar da öyküye dayanmışlardır. Bu aşamada öykü bir tür değil, genel olarak anlatının eşanlamlısıdır. Biçimi değil, özü belirtmede kullanılmıştır. Nitekim başlangıçta fabl, masal gibi olay anlatımına dayanan bütür türler hikâye kavramı içinde düşünülmüştür.

Öykünün bir tür olarak gelişimi, masallardan günlük olayları anlatmaya geçişle başlamıştır. Bağımsız bir tür olarak gelişmesi ise oldukça geç, ancak XIX. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bunun nedeni, destan ve halk hikâyesinin romana doğru gelişmiş olmasıdır.

Önce de belirtildiği gibi öykü, hep romanın kısası biçiminde tanımlana gelmiştir. Bunun nedeni, her ikisinin de olaylardan, durumlardan, insandan yola çıkmaları, kısacası hayatı konu almalarıdır. Ayrıca her ikisinin de düzyazıya dayanması ve aynı anlatım biçimlerini ya da yöntemlerini kullanması bu yanılgıyı beslemiştir.

Oysa, Mustafa Nihat Özön'ün yerinde bir benzetmeyle belirttiği gibi, *"Bir ev için, apartmanın küçüğü demek ne kadar tarifte aksaklık gösterirse, hikâyeyi de romanın kısası saymak o kadar yanlış bir düşünce uyandırabilir."* [12] Nitekim iki tür arasındaki temel ayrımın uzunluk-kısalık değil, bir yapı sorunu olduğu görülmektedir. Yapıyı ise öykücünün ya da romancının konusuna, nesnesine bakış açısı belirlemektedir.

ROMAN

Anlatım yolu olarak düzyazının kullanıldığı roman, *"insanların serüvenlerini, iç dünyalarını, toplumsal bir olayı ya da durumu ayrıntılarıyla öyküleyeyi amaçlayan anlatı"* biçiminde tanımlanabilir. Yalnız roman türünü tek bir tanımla sınırlamak sakıncalıdır. Türün gelişim sürecinde verilmiş örneklere dayanılarak yapılan tanımlar yeni örneklerle aşılabilir.

Nitekim başlangıçta *"Roman dilleri denilen Fransızca, İspanyolca, İtalyanca gibi dillerde nazım ya da nesir olarak yazılmış, gerçek ya da uydurma bir olayın anlatıldığı yapıtlara roman"* denilmiştir. XV-XVI. yüzyıllarda roman sözcüğü kavram olarak yeni bir anlam kazanır. Bu yeni anlamı belirleyen de yazarın romanda güttüğü amaçtır. Buna göre romanda amaç, gerçek ya da uydurma bir olayı salt anlatmak değil, ahlâk, töre, duygular ve olasılıklar da göz önünde tutularak o olayı bütün ayrıntılarıyla betimlemektir. Böylece roman, destandan, ortaçağ öyküsünden ayrılıp şiirin egemenliğinden kurtulur.

Buna göre roman, şiir ve tiyatroyla karşılaştırıldığında oldukça yeni bir türdür. Çünkü roman türünün asıl gelişimi, XVIII. yüzyılın ikinci yarısıyla XIX. yüzyılda gerçekleşmiştir. Yani günümüzdeki anlamıyla roman, Batı'da feodalizmin yıkılıp burjuvazinin egemen olduğu dönemde belirmiş; bu egemenliğin pekişme süreciyle doğru orantılı olarak olgunlaşmıştır. Başka deyişle roman türü, insanın birey olma bilincine ulaştığı ve insan ilişkilerinin karmaşıklaştığı bir sosyo-ekonomik gelişim sürecinde doğmuş ve yetkinleşmiştir.

Cevdet Kudret'e göre *"Bu gelişmede, basım tekniğinin ilerlemesi; okur-yazarlığın halk tabakası arasında da yaygınlaşması; derebeyliğe ve monarşiye karşı demokratik düzenin oluşmaya başlaması sonucu, yazarların seçkin kişilerden çok halka yönelmesinin ve halktan kişilerin günlük yaşayışlarının ele alınmasının büyük payı vardır."*[13]

Klasik tanımlara göre tür olarak romanın başlıca özellikleri, uzun oluşu, kişilerin sayıca çokluğu, kişilerin ya da baş kişinin yaşamının ayrıntılı anlatılması, genellikle geniş bir zaman parçasını kapsamasıdır. Yalnız, öykü türü göz önünde tutularak sıralanan bu özellikler, her roman için kesin, belirleyici bir özellik sayılmamalıdır. Tıpkı öyküde olduğu gibi günümüz romanında da bu belirleyici özellikler aşılmıştır.

Romanlar konuları, anlatım biçimleri, kişileri, giderek okurlarına göre çeşitlere ayrılmış, edebiyat tarihlerinde, eleştirilerde bu adlarla nitelenmişlerdir. Örnekse, okuru heyecanlandırmayı amaçlayan sürükleyici olaylarla örülü romanlara **serüven** romanı; polisiye olaylar üzerine kurulmuş romanlara **polis** romanı; konularını tarihsel olay ve kişilerden alan romanlara **tarihsel** roman; gerçekten yaşamış kişileri konu edinen romanlara **biyografik** roman; nesnel verilerden yararlanan ve araştırma-incelemeye dayanan romanlara da belgesel **roman** denir. Roman kişilerinin iç dünyalarını yansıtmayı amaçlayan, ruh çözümlemelerinin ağır bastığı romanlar ise **psikolojik** roman adını alır. Ayrıca edebiyat akımlarına bağlı olarak romantik roman, gerçekçi

roman, naturalist roman, toplumsal gerçekçi roman gibi ayrımlara da gidilmiştir.

OYUN

Sahnede oynanmak üzere yazılmış yapıtlara **oyun** ya da **piyes** denir. Bir oyunun kuruluşu, *"iki ya da daha çok kişi arasında konuşma"* olarak tanımlanan **diyalog**'a dayanır.

Bir oyun başlıca iki öğeden oluşur: Olay ve kişiler. Olayın gelişimine göre de kuruluşu bakımından bölümlere ayrılır: Konunun ana parçalarından her birine **perde** (bölüm); kişilerin sahneye girip çıkmasıyla oluşan küçük bölümlere de **sahne** (meclis) denir.

Bir sahne oyunu, **serim**, **düğüm**, **çözüm** denilen üç evrede gelişir. Başlangıç olan **serim** bölümünde oyundaki kişilerin kimlikleri, olayla ilişkileri, konunun nitelikleri tanıtılar. **Düğüm** evresinde çatışmalar sergilenir. **Çözüm** ise oyunun bir sonuca ulaştığı bölümdür.

Tiyatronun tarihsel gelişiminde iki ana tür vardır: Trajedi (tragedya) ve komedi (komedya). Bütün dramatik türler, bu ikisinin tarihsel süreç boyunca gelişmesi, değişmesi ya da birleşmesi sonucu ortaya çıkmıştır.

DENEME

Herhangi bir konuda düşüncelerin, genellikle kişisel bir görüş olarak açıklandığı, kesin yargılara varmaktan çok okuyanın o konu üzerinde düşünmesinin amaçlandığı yazılara **deneme** denir. Denemede konu sınırlaması yoktur. Öznel bir tutumla kendi kendisiyle konuşur gibi yazmak, öne sürülen düşünceleri belli bir sonuca bağlamamak denemenin başlıca özellikleridir.

Yine de denemenin, bir edebiyat türü olduğu kabullenilmekle birlikte kesin tanımı yapılabilmiş değildir. Bunun nedeni, deneme türünün niteliklerinin ve sınırlarının kesin olarak saptanamayışıdır. Yukarıda sıralanan nitelikler salt

bir türün belirleyici özellikleri sayılamazlar. Hemen aynı özellikleri taşıyan bir söyleşiyle, giderek bir eleştiriyle bir denemeyi ayırdedebilmek güçtür. Denilebilir ki deneme, öykü, roman, şiir, oyun gibi türler dışında kalan bütün yazıları kapsayabilir.

İşte deneme türünün bu özelliği, Batı'da. konular göz önünde tutularak bir sınıflama yapmak gereğini duyurmuştur.Buna göre bellibaşlı deneme çeşitleri şunlardır:

Objective essays: Yazarın gözlemlerini ve bunlara ilişkin yorumlarını kapsayanlar.

Subjective essays: Salt yazarın görüşlerinin yer aldığı yazılar.

Familiar essays: Kişinin kendi özelliklerini, iç dünyasını, alışkanlıklarını içerenler.

Character essays: Kimi kişilerin ya da toplumların özelliklerini yansıtanlar.

Critical essays: Edebiyat eleştirisini konu edinenler.

Philosophical essays: Felsefe, din, topbilim alanlarına giren konuları işleyenler.

Scientific essays: Bilimsel araştırmaların sonuçlarını konu alanlar.

Görüldüğü gibi tanım için yetersiz olduğu söylense de deneme çeşitlerinin hepsinde kişisellik ağır basmakta ve türün ayırdetme ölçüsü olarak belirmektedir. Bu belirleyici özellik, deneme türünün babası sayılan **Montaigne**'den gelmektedir. Nitekim, benzeri yazılar kendisinden önce yazılmakla birlikte deneme kavramını ilk kullanan da Montaigne'dir. **"Les Essais"** (Denemeler, 1580-1595) adını verdiği yazıları bir edebiyat türünün adı olmakla kalmamış, İngilizceye çevrildikten (1603) sonra da benzerlerinin yazılmasına yol açmıştır.

ELEŞTİRİ

Sanat yapıtlarını tanıtmak, açıklamak, sınıflamak ve değerlendirmek amacıyla yazılan yazılara **eleştiri** (tenkit) denir.

Edebiyat eleştirisinin tarihi ilkçağlara kadar götürülebilirse de bir yazı türü olarak XIX. yüzyılda geliştiği bilinmektedir. Nitekim klasisizme tepki olarak doğan romantizm, önce kalıplaşmış yargıları, tek ve değişmez sanılan değer ölçülerini zorlamıştır. Sanatın, dolayısıyla edebiyatın ne olduğu sorusuna aranan yanıtlar da bu yanıtlara bağlı olarak yeni değer ölçülerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu yeni değer ölçülerine bağlı olarak gelişen eleştiri çeşitleri ise şunlardır:

Tarihsel eleştiri: Bir edebiyat yapıtının değerlendirilmesinde, yazıldığı dönem ve koşulların göz önüne alınması gerektiği ilkesine dayanır. Burada söz konusu olan yapıtın yalnız tarihsel bir çerçeve içine oturtulması değildir. Yapıt hangi çağın ürünüyse, aynı zamanda o çağın okurunun gözüyle değerlendirilmelidir.

Toplumbilimsel eleştiri: Bir edebiyat yapıtının toplumsal koşullara bağlı olarak değerlendirilmesi ilkesini benimser. Bu eleştiri anlayışına göre, iklimden üzerinde yaşanılan toprağa, ulusal özelliklerden toplumsal yaşayışa yazarın içinde bulunduğu bütün koşulları göz önünde bulundurmak söz konusudur.

Marksist eleştiri: Temelde, sanatın, dolayısıyla edebiyatın bir üstyapı kurumu olduğunu ve altyapıca belirlendiğini öne süren marksist görüşe dayanır. Bu eleştiri anlayışına göre bir edebiyat yapıtı, diyalektik yöntemi kullanarak sınıfsal açıdan değerlendirilmelidir. Önemli olan biçim değil, içerik (öz) ve yazarın dünya görüşüdür. İçeriği belirleyen de ideolojidir.

İzlenimci eleştiri: Sanatın işlevinin okura zevk vermek, onda değişik estetik etkilenmeler yaratmak olduğunu savunan sanat anlayışına bağlı olarak öznelliği ilke edinir. Bir edebiyat yapıtı, her okuyanda farklı duygular uyandıracağına göre eleştiride nesnel ölçülerden söz edilemez. Dolayısıyla eleştirmen de yapıtın kendisinde bıraktığı izlenimleri anlatmalıdır.

Sanatçıya dönük eleştiri: Sanatın, duyguların ve yaşantıların dışa vurulması olduğunu savunan anlatımcılığa bağlı olarak yazarın kişiliğiyle yapıtları arasında sıkı bir bağlantı olduğu ilkesini benimser. Bu eleştiri anlayışına göre bir edebiyat yapıtını açıklamak için yazarın yaşamını kişiliğini incelemek ya da tersine yazarın dünyasını, kişiliğini aydınlatmak için yapıtlarına başvurmak gerekir.

Biçimci eleştiri: Bir edebiyat yapıtının değerlendirilmesinde öncelikle biçimsel öğelerin ele alınması gerektiği ilkesine dayanır. Berna Moran biçimci eleştiriyi şöyle özetler:"*Eserin teması, kişileri, bunlar arasındaki çatışma, anlatım tekniği, olay örgüsü, imajlar, ton, semboller, bunların hepsi teknik şeylerdir ve eserin kendine özgü anlamını meydana getirirler. Eleştirici bu gibi unsurların arasındaki ilişkiyi, eserin içinde oynadıkları rolü, bütüne katkılarını araştırarak eserin ilk bakışta farkedilmeyen yönlerini, ince anlamlarını, zenginliklerini ortaya çıkarmaya çalışır.*"[14]

Eleştiri, temelde bir yazarı ya da yapıtlarını değerlendirme amacıyla yazıldığı için, kimilerince bir edebiyat türü sayılmamaktadır. Ama edebiyat eleştirisinin, bilimsel konularda yazılmış bir eleştiriyle aynı kefeye konulması da yanlıştır.

ANI-GÜNLÜK

Bir kimsenin kendi başından geçen ya da tanık olduğu olayları, gözlemlerine, izlenimlerine, bilgilerine dayanarak, kimi zaman duygularını ve düşüncelerini de katarak anlattığı yazı türüne **anı** (hatıra) denir. Anı ile özyaşamöyküsü arasındaki fark, ikincide, yazarın bakışının kendine yönelik olması, sadece kendisinden söz etmesidir.

Günü gününe saptanmış olaylar, duygular, düşünceler ve izlenimlerden oluşan yazılar ise **günlük** adını alır. Günlük ile anı arasındaki fark, yaşanan anların etki ve izlenimlerinin günün tarihi atılarak hemen yazılmasıdır.

Burada bir edebiyat türü olarak anılan anılar ve günlükler, yaratıcı kişilerin, yani edebiyatçıların anı ve günlükleridir. Toplumca tanınmış kişilerin, özellikle de politikacıların, anılarını yazdıkları, günlük tuttukları da görülmektedir. Bunlar sanatsal bir değeri olmayan, ama belge değeri taşıyan yapıtlardır.

ÖĞRETİCİ YAZMA

Öğretici yazmada amaç, genel bir nitelemeyle bilgi vermek'tir. E. Özdemir'le A. Binyazar'ın da belirttiği gibi, "Dar anlamıyla yazma, seçtiğimiz iş'in gereksinimi olarak da ortaya çıkar. Hangi iş dalını seçersek seçelim, o işin yüklediği, yazışmayı gerektiren kimi görevler vardır. Bu görevlerin en önemlilerinden biri, çevremizdeki insanları etkilemek, onları işlerinde doğruya yöneltmektir. (...) Dilekçeden rapora, tez'e, not almaya değin genişler bu çalışmanın alanı."[15]

"Öğretici Yazma" genel başlığı altında topladığımız bu tür yazıları, güdülen amaç, izlenen yöntem ve kullanılan anlatım biçimleri açısından iki kümede inceleyebiliriz:

A) DÜŞÜNCE YAZILARI
Makale, Fıkra, İnceleme, Araştırma

B) İŞ YAZILARI
Rapor, Tez, Özgeçmiş, Dilekçe, Özet Çıkarma-Not Alma

Aslında düşünce yazılarıyla iş yazıları, kesin çizgilerle birbirlerinden ayrılamazlar. Özgeçmiş ve dilekçe dışındaki iş yazıları da içerik ve yöntem bakımından düşünce yazılarına benzerler. Yalnız, kişilerin bu yazıları yazmaktaki amaçları farklıdır.

Bir de düşünce yazıları, genelde yayımlanmak için yazılmış yazılardır. Başka deyişle düşünce yazıları, ancak yayımlandıklarında var olurlar. Oysa bir raporun ya da tezin

yayımlanması gerekmez. Rapor ya da tez, hazırlanıp bitirildiğinde işlevini yerine getirir.

DÜŞÜNCE YAZILARI

Düşünce yazılarında amaç, belli bir konuda bilgi vermenin yanı sıra o konuyla ilgili görüş belirtmek, bir değerlendirme yapmaktır. Bu nedenle düşünce yazılarında bilimsel yöntemler izlenir. Konu seçiminden ana düşünceyle yardımcı düşüncelerin belirlenmesine ve konunun işlenişine, yazılı anlatımın kurallarına uyulur. Başka deyişle, her düşünce yazısı başlı başına bir kompozisyondur.

Düşünce yazılarının en tipik örneği makaledir. İncelemeler ve araştırmalar, biçim olarak ayrı bir yazı türü değildirler. Başka deyişle, makale biçiminde yazılırlar. Daha doğrusu makale, düşünce yazılarının, yöntem ve biçim olarak bütün özelliklerini kapsar.

Makale-Fıkra

Herhangi bir konuda bir düşünceyi, bir görüşü açıklamak, savunmak ya da bilgi vermek için yazılan yazılara **makale** denir. Her alanda, her konuda makale yazılabilir. Denemenin tersine bir makalede kanıtlara, belgelere dayanmak, bir sonuca varmak gerekir.

Gazetelerin belli sayfalarının belli sütunlarında yer alan ve o sütunda yazanın belirlediği genel bir başlık altında güncel konuların işlendiği imzalı kısa yazılara ise **fıkra** denmektedir.

Makale denilince, genellikle gazetelerde yayımlanan düşünce yazıları akla gelmektedir. Bunun nedeni makalenin gazeteyle birlikte doğup gelişmiş bir yazı türü olmasıdır. Bu nedenle gazete yazıları dışındaki makaleler, genel olarak **bilimsel makale** adıyla nitelenmektedir.

Bilimsel bir makale üç ana bölümden oluşur: **Giriş, Açıklama ve Yorum, Sonuç.** Makalenin bitiminde ise yararlanılan kaynakların belirtildiği bir "**Kaynakça**" yer alır. Ayrıca bu kaynakçada, yalnız yararlanılan kaynaklar değil, araştırmacılara yardımcı olması bakımından konuyla ilgili bütün kitaplar yer alabilir.

Giriş bölümünde önce makalenin konusu belirtilir. Ardından bu konunun neden seçildiği, bu seçimle neyin amaçlandığı ve izlenecek yöntem açıklanır. Açıklama ve yorum bölümünde, konuya ilişkin bilgiler, bulgular değerlendirilip yorumlanır ve kişisel görüşler sergilenir. Sonuç bölümünde ise inceleme sonucu varılan yargılar özetlenir, ana düşünce bir kez daha vurgulanır. Ayrıca konunun niteliğine göre çözümler de önerilebilir.

Bir makalenin kısalığı ya da uzunluğu hakkında kesin bir ölçüden söz edilemez. Makalenin uzunluğu ya da kısalığı, seçilen konuya, makalenin yayımlanacağı gazetenin ya da derginin koyduğu sınırlara bağlıdır. Örnekse, belli kuruluşlarca çıkarılan bilimsel dergilerde yayımlanan makaleler, kültür ve sanat dergilerinde yayımlanan makalelere oranla çok daha oylumlu olabilmektedir.

Önce de belirtildiği gibi incelemeler ve araştırmalar da biçim olarak temelde birer makaledirler. Yalnız bu tür çalışmalar, genelde bir yazı boyutunu aşıp doğrudan kitap olarak tasarlanabilirler. Ayrıca inceleme ya da araştırma niteliği taşıyan raporlar ya da tezler de kitaplaştırıldıklarında bu türe girerler.

İŞ YAZILARI

Beşir Göğüş'ün de belirttiği gibi, *"iş yazıları devlet yönetiminde, ticaret alanında, eğitimde kullanılan yazışma türleridir. Bu alanlarda işlerin birçoğu yazışmalarla görülür; yazışmasız iş hayatı düşünülemez."*

Gerçekten de bir iş için ilgili kuruma başvururken ya da resmi bir kuruma işimiz düştüğünde dilekçe yazmak zorundayızdır. Öğrenciysek, ders çalışırken özet çıkarmamız gerekir. Ya da bizden bir ev ödevi hazırlamamız istenir. Ayrıca görevli olduğumuz bir kurumda bizden yaptığımız işle ilgili bir rapor istenebilir. Üniversitede okuyorsak, belli bir konuda tez hazırlamamız gerekebilir.

Günlük hayatta ya da iş hayatında karşılaşılan başlıca iş yazılarıyla bunların özellikleri kısaca şöyle özetlenebilir:

Rapor

Herhangi bir konu, olay ya da sorunla ilgili olarak yapılan araştırma ve incelemenin sonuçlarını belirtmek, varılan sonuçlarla ilgili değerlendirmeyi bildirmek için yazılan yazılara **rapor** denir.

Sözlük anlamıyla alındığında, bir doktorun hastasıyla ilgili bulgularını ve tanılarını belirttiği ya da bir polisin veya bir müfettişin soruşturma sonuçlarını sıraladığı yazılar da rapor adıyla anılmaktadır. Elbette bunlar da iş yazıları türüne girmektedirler. Ama bilimsel araştırma raporlarıyla bu tür raporları birbirinden ayırmak gerekir. Başka deyişle iki çeşit rapordan söz edilebilir:

a) İş Raporları,

b) Bilimsel Raporlar.

Yalnız, hangi amaçla yazılırsa yazılsın, bir raporun genel biçimi değişmez. Buna göre, önce rapora konu olan olay, durum ya da sorun belirtilmeli; daha sonra yapılan inceleme ve araştırma sonucu edinilen bilgiler ve bulgular sıralanmalıdır. Raporun son bölümünde ise, raporu yazan kişi o konuda vardığı yargıları, kendi kanılarını bildirmelidir.

İş raporlarıyla bilimsel raporlar arasındaki fark, raporu hazırlarken izlenen yöntemdedir. Bilimsel raporlar, inceleme ve araştırmaya dayanan, ele alınan konunun bilimsel yöntemlerle işlendiği çalışmalardır. Bu özellikleriyle düşünce yazıları türüne de girerler.

Bu tür raporlar, bir makale gibi hazırlanırlar. Yani bir bilimsel rapor da üç ana bölümle ek bölümlerden oluşur. Giriş bölümünden önce **başlık sayfası, içindekiler çizelgesi** ve **ön-söz**'ün yer aldığı bir **ön bölüm** bulunur. Raporun sonunda yalnız varılan kanı belirtilmez, çözüm de önerilir. Sonuç bölümünü, **arka bölüm** izler. Arka bölümde resim, şekil ve belgelerin bulunduğu **ek**'lerle **kaynakça**, kimi durumlarda da **dizin** yer alır. **Dipnot**'lar ise ilgili sayfaların altında verilebileceği gibi, bütün olarak her bölümün sonuna eklenebilirler.

İş raporlarında ise bilimsel bir araştırmadan çok bir olayın ya da bir durumun değerlendirilmesi, bir soruşturmanın sonuçlarının belirtilmesi söz konusudur. Bu tür raporlarda ön bölümle arka bölüm bulunmaz. Başlık sayfası da gerekmez. Raporun hazırlanmasını isteyen makama ya da kuruma hitap edildikten sonra konuya girilir.

Tez

Yüksek öğretim kurumlarında öğrencilerin, fakülteyi bitirmek için belirli bir konuda hazırladıkları inceleme-araştırma çalışmalarına **tez** denir. Ayrıca bir bilim dalında uzmanlaşmak, akademik unvan alabilmek için öğretim üyelerinin yaptıkları bilimsel inceleme-araştırmalar de tez adıyla anılır: **Doktora tezi, doçentlik tezi** gibi.

Tezler de inceleme ve araştırmaya dayandıkları için içerik bakımından bilimsel rapor sayılabilirler. Nitekim bir tezin hazırlanışı, biçimsel düzeni ve tezi hazırlarken başvurulan yöntemler, bilimsel raporlarda olduğu gibidir. Yalnız tezin amacı ve işlevi farklıdır. Bir de ön bölümde, bilimsel raporlardan farklı olarak, değerlendirme kurulu üyelerinin adları yer alır.

Özgeçmiş

Bir kişinin, genellikle bir işe başvururken kendisiyle ilgili gerekli bilgileri verdiği kısa yazılara **özgeçmiş** denir.

Bu tür yazılarda amaç, istenilen işe uygun niteliklere sahip olunduğunu belirtmektir.

Özgeçmişle yaşamöyküsü (biyografi) arasındaki fark, içeriktedir. Yaşamöyküsü, bir anlamda kişinin bütün yaşamının özetidir. Oysa özgeçmişte özetlenmesi gereken kişinin eğitimi, iş deneyimidir. Ayrıca bir kimsenin yaşamöyküsü bir başkası tarafından yazılabilir, ama özgeçmişini yazacak olan kişinin kendisidir.

Özgeçmişte sırasıyla, ad, adres, başvurulan iş-görev, görülen eğitim-öğretim, daha önceki iş deneyimi, katıldığı toplumsal etkinlikler, varsa yayımlanmış makaleler ya da kitaplar maddeler halinde sıralanır ve doğum tarihi, medeni durum gibi kişisel bilgilerden sonra referanslar (kendisiyle ilgili olarak kimlerden bilgi edinilebileceği) eklenir.

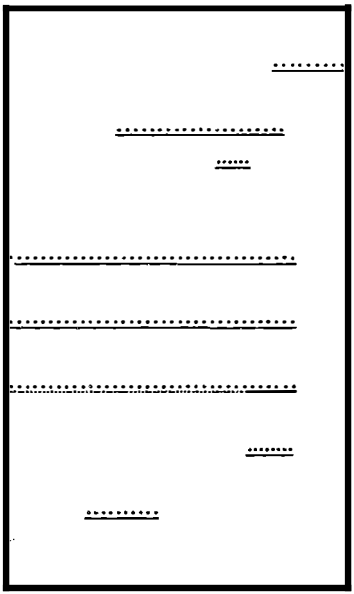
Özgeçmişi yazmanın amacı bir işe girmek olduğu için kimi noktalara dikkat edilmesi kişinin yararınadır. Bu nedenle özgeçmiş yazılırken, başvurulan işle ilgili bilgilere önem verilmeli, özgeçmişi okuyanda iyi izlenimler yaratacak içten, açık bir anlatım yeğlenmelidir. Ayrıca yazım ve biçim yanlışları bulunmamasına ve sayfa düzenine de özen gösterilmelidir.

Dilekçe

Bir durumu bildirmek, bir istek ya da dilekte bulunmak amacıyla yazılıp resmi veya özel kuruluşlara gönderilen yazılara **dilekçe** denir. İş başvurularında da kişilerden dilekçeyle birlikte özgeçmiş istenir.

Dilekçelerde istek ve dilekler, yalın ve açık bir biçimde belirtilmeli, sözü uzatmamalıdır. Eğer dilekçeye bir belge eklenecekse, adresten sonra satırbaşı açılarak "**Eki:**" başlığı altında belgenin ne olduğu belirtilmelidir. Ayrıca, istek bölümü, *"bilgilerinize arzederim"* sözleriyle bitirilmelidir.

Dilekçenin düzeni, çizelgeyle gösterirsek, şöyle olmalıdır:

Özet Çıkarma - Not Alma

Özet çıkarma ve not alma, yazma eyleminin temel niteliği olan *"iletişim"* işlevini taşımazlar. Ama eğitim ve öğretimde ya da inceleme ve araştırmalarda etkin bir işlevleri vardır. Daha sonra yararlanacağımız bilgileri, okuduğumuz bir kitabın ya da makalenin özetini çıkararak ya da derslerde not tutarak saklarız.

Özet çıkarmada en kestirme yol, her paragrafın ana düşüncesini bulmaktır. Eğer yazar, ana düşüncesini belirli bir cümlede dile getirmemişse, paragraf dikkatle okunarak bir ana düşünce cümlesi kurulabilir. Böylece okunan bir makalenin ya da kitabın düşünsel düzeni çıkarılmış olur. Ayrıca tek

cümleyle yetinilmeyip, yazarın ana düşünceyi destekleyici yardımcı düşünceleri de alınabilir.

Not alırken de söylenenleri olduğu gibi yazmaya çalışmak yerine, konuşmacıyı dikkatle dinleyip söylediklerini özet olarak yazmak gerekmektedir.

Hatta doğrudan üzerinde durulan konular, kavramlar not edilebilir. Çünkü not almanın amacı, daha sonra yararlanılacak bilgiyi kolayca anımsamaktır. Bu nedenle alınan notun açık ve anlaşılır olması da gerekmektedir.

ANLATIMI ETKİLİ KILMA

GİRİŞ

Geçen bölümde yazılı anlatımı tanımlamış, yazmanın önemi üzerinde durmuş, yazı dilinin temel özelliklerinin neler olduğunu belirtmiş, bellibaşlı yazılı anlatım türlerinden söz etmiştik.

Bu bölümde ise anlatımı etkili kılmanın yolları üzerinde duracak, anlatımın temel ilkelerinden söz edeceğiz. *(Yalnız, yazılı anlatım için söz konusu olan bu ilkelerin, genelde sözlü anlatım için de geçerli olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Ayrıca gerek Türk dilinin ses ve biçim özelliklerinden söz ederken ve gerekse anlatım üzerinde dururken verdiğimiz bilgiler de anımsanmalıdır.)*

YAZILI ANLATIMIN ÖZELLİKLERİ

Daha önce anlatımın, sözlü ve yazılı olmak üzere iki temel yolu olduğunu belirtmiş, iki anlatım yolu arasında kullanılan dil açısından farklılıklar bulunduğunu örneklerle açıklamıştık.

Konuşmayla yazma arasındaki farklılıklar, yalnız kullanılan dilde görülmez. Genelde düzgün ve etkili konuşmayla düzgün ve etkili yazmanın kuralları aynı olsa da, bu iki anlatım yolu farklı eylemler oldukları için farklı özellikler taşırlar. Bu farklılıkları, dolayısıyla yazılı anlatımın özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

- Yazılı anlatımda konuşmada olduğu gibi seslendirmenin, tavır, jest ve mimiğin sağlayacağı etkiler söz konusu değildir. Bu nedenle yazı dilinin etkileyici biçimde kullanılması gerekmektedir.

- Konuşurken yapılan dil yanlışları, söyleyiş bozuklukları dışında pek farkedilmez. Dinleyicinin ilgisi, daha çok anlama yönelik olduğu için, dil yanlışları göze batmayabilir. Ayrıca konuşmacı, amacının iyice kavranması için sık sık yinelemelere başvurabilir. Oysa yazılı anlatımda, dilin dilbilgisi kurallarına göre doğru kullanımı çok önemlidir. Yanlış kullanılan bir sözcük, bozuk bir cümle okuyucunun hemen dikkatini çeker. Konuşmada gerekli olan yinelemeler, yazıda anlatım bozukluğuna yol açabilir. Bunun nedenini bir atasözü çok iyi açıklar: "**Söz uçar, yazı kalır.**"

- Yazılı anlatımda, söylemek istediklerimiz yazıya dönüştürülüp kağıda dökülecegi için birtakım biçimsel kurallara uymak gerekmektedir. Yazarken, kullandığımız kağıdın üst ve yan bölümlerinde boşluk bırakmak, yazımıza bir başlık atmak, satırbaşı yapmak, küçük ve büyük harf kullanımına, kısacası yazım ve noktalama kurallarına uymak zorundayızdır. Ayrıca, yazacağımız yazının türüne göre o türün kendine özgü biçim ve düzenleniş özelliklerini de bilmemiz gerekir.

- Yazılı anlatımda düşünsel düzen (plan), konuşmaya oranla daha çok önem taşır. Konuşurken, daha önce hazırlık yapmış ve konuşmamızı yazmış olsak da, konuşma sırasında aklımıza gelen bir bilgiyi, yeni bir

düşünceyi aktarabilir; dinleyicinin ilgisine göre konuşmamızın planını değiştirebiliriz. Oysa bir yazı yazılıp bitirildikten ve yayımlandıktan sonra değişiklik söz konusu değildir. Bu nedenle yazacağımız yazının planı üzerinde iyice düşünmeli, düşüncelerimizi ve bilgilerimizi derleyip toplamalı, eksiklerimiz olabileceğini düşünerek çeşitli kaynakları taramalı, notlar almalıyız. Yazıyı bitirdikten sonra da mutlaka yeni baştan okuyup, varsa yanlışların düzeltilmesi gerekmektedir.

ANLATIMIN TEMEL İLKELERİ

Anlatım düzeninin önemi üzerinde dururken, sözlü ve yazılı anlatımda başarının, söyleyeceklerimizi derli toplu ve düzenli bir biçimde anlatmaya bağlı olduğunu belirtmiştik. Buna göre ilkin bir ön hazırlık yapılması gerekmekteydi. Bu ön hazırlık ise konunun belirlenmesi, anlatım düzeninin çıkarılması ve anlatım biçiminin seçilmesi aşamalarını kapsıyordu.

Yazılı anlatımda son, sözlü anlatımda ise sondan bir önceki aşama, yapacağımız konuşmanın ya da yazacağımız yazının metnini oluşturmaktır. İşte bu aşamaya gelindiğinde, belli ilkelerin göz önünde tutulması gerekmektedir.

Dil ve anlatım özellikleri başlığı altında da toplayabileceğimiz bu ilkeleri üç ana soruyla şöyle sıralayabiliriz:

- Sözcüklerin kullanılışında nelere dikkat edilmelidir?
- Cümlelerin hangi nitelikleri taşıması gerekir?
- Paragrafların kuruluşunda neleri gözetmelidir?

SÖZCÜKLERİN SEÇİMİ

Konuşurken ya da yazarken kullanacağımız sözcüklerin seçiminde belli ölçüleri göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Çünkü sözcük, belli bir anlam bildirmektedir. Söyleyeceklerimizin yanlış anlaşılmaması, öncelikle doğru sözcüğü kullanmakla mümkündür. Öyleyse anlamlı en küçük anlatım birimi olan sözcükler, duygularımızı ve düşüncelerimizi adlandırmada önemli bir yer tutarlar.

Konfüçyüs'le ilgili şu ünlü öykücük, anlam-anlatım ilişkisini çok güzel yansıtmaktadır:

Konfüçyüs'e, "Eğer bir ülkede yönetici olsaydınız, ilk iş olarak ne yapmak isterdiniz?" diye sordular.

"Kuşkusuz ilk iş olarak dili düzeltirdim" diye karşılık verdi.

Dinleyiciler şaşırdılar, "Niçin?" dediler.

Konfüçyüs'ün karşılığı şöyle oldu:"Çünkü" dedi, "eğer dilde bozukluk varsa, söylenen şey, söylenmek isteneni anlatamaz; eğer söylenen, istenen anlamı yansıtmazsa, yapılması istenen şey yapılamaz; eğer istenen şey yapılmazsa, ahlâk ve sanat bozulmaya uğrar; eğer ahlâk ve sanat bozulursa, adalet doğru yoldan çıkar; eğer adalet doğru yoldan çıkarsa, halk çaresiz bir bunalıma sürüklenir. Sonunda, söylenen hakkında doğru karar verme fırsatı kalmaz. Böyle bir durumu önlemek, her şeyden önemlidir.

İşte, düzgün ve etkili yazmada, kullanılacak sözcüklerin seçiminde belli ilkeleri gözetmek gerekir. Sözcük seçimindeki bu ölçüleri şöyle sıralayabiliriz:

- *Genel anlamlı sözcükler değil, özel anlamlı sözcükler kullanılmalıdır.*
- *Yazılacak yazının türüne göre somut veya soyut ya da görece sözcükler seçilmelidir.*

- *Sözcük seçiminde, anlatılmak istenene anlamca uygunluğa dikkat etmelidir.*
- *Sözcüklerin temel ve yan anlamları göz önünde bulundurulmalıdır.*
- *Eşanlamlı sözcükleri, gerekmedikçe, art arda kullanmamalıdır.*
- *Argodan, kaba sözlerden ve sövgüden kaçınmalıdır.*
- *Sözcüklerin yapı özelliklerine, kök-ek bileşmelerine dikkat etmelidir.*
- *Zorunlu olmadıkça yabancı sözcükler kullanılmamalıdır.*
- *Sözcüklerin yazılışında ortak dile uymalıdır.*
- *Sözcükleri seçerken okuyucunun düzeyini gözetmelidir.*

Şimdi, konumuz sözcük seçimi olduğuna göre, sözcükleri dilbilgisi açısından incelediğimiz için daha önce üstünde durmadığımız, ama yazılı anlatım açısından önemli konuları açıklayalım.

GENEL VE ÖZEL ANLAMLI SÖZCÜKLER

Dilbilgisi açısından sözcükleri genel ya da özel anlamlı sözcükler olarak sınıflandırmak doğru sayılamaz. Çünkü genel anlamlı diye nitelediğimiz bir sözcük, kullanıma bağlı olarak özel anlam yüklenebilir. Yine de, sözcüklerin varlıkları ya da nesneleri adlandırışına göre bu tür bir ayrıma gidilebilmektedir.

Örnekse bir sözcük, tek bir varlığı ya da nesneyi değil, varlıkları ya da nesneleri topluca adlandırabilir: *bitki, araç, besin, öğrenci* gibi. Dolayısıyla böylesi sözcükler, topluca adlandırdıkları birden çok varlığı ve nesneyi belirtirler. Bunu bir çizelgeyle somut olarak şöyle gösterebiliriz:

bitki	araç	besin	genç
ağaç	*araba*	*sebze*	*öğrenci*
kavak	*otomobil*	*fasulye*	*üniversiteli*
akkavak	*Mercedes*	*kuru fasulye*	*Mehmet*

İşte yazarken, anlam sınırı geniş genel sözcükler yerine, anlamı özelleşmiş sözcükler yeğlenmelidir. Bu, bizi genellemelerden kurtardığı gibi, söylemek istediklerimizi doğrudan anlatmamıza da yol açacaktır.

SOYUT VE SOMUT SÖZCÜKLER

Sözcüklerin birer gösterge olduklarını, varlıkları ve nesneleri, duyguları ve düşünceleri karşıladıklarını biliyoruz. İşte sözcükler, gözle görülüp elle tutulabilen, yani maddi bir varlığı olan şeyleri karşılıyorlarsa onlara **somut**; duyguları, tutkuları, düşünceleri, yani maddi bir varlığı olmayan şeyleri karşılıyorlarsa onlara **soyut** sözcükler diyoruz.

ÖRNEKLER

Somut Sözcükler

masa, ev, kitap, okul, taş, toprak, kamyon, yağmur ayakkabı, bisiklet, ayak, bilgisayar, televizyon

Soyut Sözcükler

sevgi, acı, güzellik, mutluluk, korku, keyif, iyi, duygu, coşku, aşk, intikam, istek, gönül, hak, sevinç

Soyut sözcüklerin bir özelliği, onları anlamlandırırken mutlaka bir nesneye bağlamak zorunda oluşumuzdur. İkinci özellikleriyse, bu tür sözcüklerin anlamlarının kişilere göre değişmesidir. Yani anlamca görecedirler.

Daha önce sözcükleri "anlam bakımından" incelerken de belirtildiği gibi bu, her sözcüğün kavram olarak insanlarda farklı çağrışımlar uyandırmasından kaynaklanmaktadır. Bu çağrışımlar, soyut sözcüklerde daha değişkendirler.

Bir örnek vermek gerekirse, "masa" sözcüğü, farklı kişilerde farklı çağrışımlar uyandırsa da, bu, biçimsel bir farklılıktır; genelde herkes, belki farklı biçimlerde, ama somut bir nesneyi düşünür. Oysa, "güzellik, mutluluk" benzeri soyut sözcüklerin kesin bir tanımı yapılamaz. Çünkü birisi için "güzel" olan, bir başkası için "çirkin" olabilir. "Mutluluk" da kişiden kişiye değişir.

İşte bu nedenle yazılı anlatımda, seçilen konuya ve yazı türüne göre somut ve soyut sözcükleri kullanmak gerekir. Somut sözcükler, nesnellik bildirirler. Dolayısıyla bilimsel yazılarda somut sözcükleri seçmeye özen göstermelidir. İş yazılarında da aynı şey söz konusudur.

Okuyucuda değişik, zengin çağrışımlar yaratılmak istendiğinde ise soyut sözcüklere yönelmek gerekir. Yalnız, soyut sözcükleri kullanmak gerektiğinde onları mutlaka bir nesneye bağlamalı, görünür kılmalıdır.

ANLAMCA UYGUN SÖZCÜĞÜ SEÇMEK

Sözcük seçiminde dikkat edilmesi gereken noktalardan biri de anlatılmak istenene anlamca uygun sözcüğün seçilip kullanılmasıdır. Bu ise sözcüklerin anlam derecelerini, hangi kavram için kullanıldıklarını gözetmeyi gerektirir.

Örnekse, "*korkmak*" sözcüğü tek başına bir eylemi bildirir ve kulanılışına göre "*korku duymak, çekinmek, kaygı duymak, kuruntuya kapılmak*" anlamlarına gelir. Eğer bu sözcüğü "*korku duymak*" anlamında kullanacak, bir durumu

belirteceksek, duyulan korkunun derecesini anlatmamız gerekir. Çünkü "korkmak", "korkudan ödü patlamak", "korkudan titremek", "korkudan dili tutulmak" eylemleri farklı durumları belirtirler.

Anlamca yanlış sözcük kullanma, özellikle anlamını bilmeden yabancı sözcükleri kullanma özentisinden kaynaklanmaktadır. Bir de sözlük kullanma alışkanlığını edinmemiş olmamızdan. Oysa ne kadar bilgili olursak olalım, sözcük dağarcığımızın bir sözlük boyutunda olması mümkün değildir. Üstelik anlamını bildiğimizi sandığımız bir sözcüğün, temel anlamı dışındaki bütün yan anlamlarını bilmemiz de olanaksızdır.

Bunun anlamı şudur: Türü ve konusu ne olursa olsun, yazı yazarken yanımızda mutlaka bir sözlükle bir yazım kılavuzu bulundurmamız gerekmektedir.

CÜMLELERİN NİTELİKLERİ

Cümleyi tanımlarken, cümlenin bir yargı birimi olduğunu, dolayısıyla anlatımın temel birimini oluşturduğunu belirtmiştik. Öyleyse anlatımın etkili kılınabilmesi de büyük ölçüde cümlelerimizin sağlamlığı ve doğruluğuyla mümkündür.

Sağlam ve doğru bir cümlenin niteliklerini ise yine daha önce verilen bilgileri anımsatarak şöyle sıralayabiliriz:

- *Kurulan cümleler dilbilgisi kurallarına uygun olmalıdır.*
- *Cümleler duru, yalın ve açık olmalıdır.*
- *Sözcükler, cümlenin öğeleri ve noktalama işaretleri yerli yerinde olmalıdır.*
- *Sıfatlar, zamirler, belli bir görevi olan sözcükler, rastgele kullanılmamalıdır.*

- Cümleler, yapılarına ve kuruluşlarına göre çeşitlilik taşımalıdır.

PARAGRAFLARIN KURULUŞU

Paragrafı "bir düşünce birimi" olarak tanımlamış, yazma tekniği açısından paragraf, bir satır başından öteki satır başına kadar olan bölümdür, demiştik. Ayrıca her paragrafın kendi içinde bir bütünlük taşıması gerektiğini de belirtmiştik.

İşte bu açıdan paragrafın, küçük bir kompozisyon olduğunu söyleyebiliriz. Tıpkı bir yazı gibi paragraf da bir ana düşünceyle onu açıklayan ya da destekleyen yardımcı düşüncelerden oluşur. Bunu bir örnekle gösterelim:

Sağlıklı bir edebiyat öğretimi ancak çağdaş edebiyat ürünlerinin okutulmasıyla gerçekleştirilebilir. Çünkü konuştuğumuz, duygularımızı ve düşüncelerimizi anlattığımız dil, günümüz edebiyatının ürünlerinde boy atmaktadır. Yaşadığımız hayat, çevremizdeki insanlar bir türlü görünümleriyle, iyi ve kötü yanlarıyla günümüz edebiyatında solumaktadır. Benim, bizim, toplumumuzun aynasıdır bu ürünler. Onlarla, onların aracılığıyla hayatı kavrayabilir, dilimizi, duygu ve düşünce evrenimizi geliştirebiliriz. Edebiyat derslerinin işlevi de bu olmak gerekir. Öğrencileri güzelliklerle tanıştırmak, onlara bir yapıtın dünyasına girmenin yollarını göstererek okuma zevkini, alışkanlığını kazandırmak... Gerisi kendiliğinden gelecektir.

Okuduğunuz paragrafın ana düşüncesi, "Sağlıklı bir edebiyat öğretimi ancak çağdaş edebiyat ürünlerinin okutulmasıyla gerçekleşebilir." cümlesidir. Dikkat edilirse sonraki cümlelerde bu ana düşünceyi açıklayıcı yargılar öne sürülmektedir. Yazar, çağdaş edebiyat ürünlerinin niteliklerini be

lirterek öne sürdüğü ana düşünceyi kanıtlamaya çalışmaktadır.

PARAGRAF TÜRLERİ

Yazının bütünü söz konusu olduğunda paragrafların, metindeki yerlerine ve görevlerine bağlı olarak farklı özellikler taşıdıkları görülür. Buna göre, yazacağımız yazının ilk paragrafına giriş, son paragrafına da **sonuç** paragrafı denir. (Aynı şey, konuşmalar için de söz konusudur.)

Özellikle düşünce yazılarında giriş paragrafının işlevi önemlidir. Bir bakıma yazımızın konusunu giriş paragrafında açıklar, neden böyle bir konu seçtiğimizi, konuyu hangi bakış açısıyla ele alacağımızı bu parafta belirtiriz. Kısacası giriş paragrafı, yazımızı tanıttığımız paragraftır.

Ayrıca giriş paragrafının önemli bir başka işlevi de okuyucunun ilgisini çekerek onu yazıya bağlamak, yazıyı okunur kılmaktır. Bunu, yazılacak yazının türüne, konusuna ve seçilen anlatım biçimine bağlı olarak şu yollarla sağlayabiliriz:

- *Doğrudan doğruya, kesin bir yargıyla konuya girilebilir.*
- *Konuyla ilgili bir fıkra anlatılabilir.*
- *Bir atasözünden ya da özdeyişten yararlanılabilir.*
- *Okurun ilgisini çekecek sorularla giriş yapılabilir.*
- *Kişisel gözlemlerden, yaşantılardan yola çıkılabilir.*

Sonuç paragrafı ise bir bakıma yazının özetidir. Ama her yazıda kesinlikle bir sonuç paragrafının bulunması gerekmez. Özellikle kısa, anlatılmak istenenin açık seçik belirtildiği yazılarda sonuç paragrafına gerek duyulmayabilir. Uzun, in

celeme-araştırma türü yazılarda ise sonuç paragrafının, hatta paragraflarının bulunması gerekir.

Sonuç paragraflarında genellikle öne sürülen ana düşünce değişik biçimde yinelenerek ele alınan konuda öne sürülen düşünceler kısaca özetlenir.

İKİNCİ BÖLÜMÜN NOTLARI

1. Atabay, N.- Kutluk, İ.- Özel, S. Sözcük Türleri, s.24, 1983.
2. Banguoğlu, Tahsin. Türkçenin Grameri, s.151, 3. bas., 1990.
3. Aksan, Doğan. Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, 1971.
4. Aksan, Doğan. Her Yönüyle Dil 3, s. 192, 1982.
5. Aksan, Doğan. a.g.y., s.192.
6. Hatiboğlu, Vecihe. İkileme, 1971.
7 Aksoy, Ömer Asım. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. c.2, 1976.
8. Özön, M. Nihat. Yazmak Sanatı, s. 81, 1961.
9. Göğüş, Beşir. Türkçe ve Yazın Eğitimi, s.174, 1978.
10. Özben, Raif. Türkçe Diksiyon, s.149, 1989.
11. Mutluay, Rauf. 100 Soruda Edebiyat Bilgileri, 3. bas.,1979.
12. Özön, Mustafa Nihat. Edebiyat ve Tenkit Sözlüğü, 1954.
13. Kudret, Cevdet. Edebiyat Bilgileri, c.2, 1980.
14. Moran, Berna. Edebiyat Kuramları ve Eleştiri, 5. bas., 1991
15. Özdemir, E.- Binyazar, A. Yazmak Sanatı, s. 14, 1969.

KAYNAKÇA

Adalı, Oya. **Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler**. Ankara: 1979.

Akalın, Mehmet. **Tarihî Türk Şiveleri**. Ankara: 1988.

Aksan, Doğan. **Her Yönüyle Dil I, II, III**. Ankara: 1979-1982.

Aksan, Doğan. **Türkçenin Gücü**. Ankara: 1987.

Aksan, Doğan. **Anlambilimi ve Türk Anlambilimi**. Ankara: 1971.

Aksan, Doğan. **Dilbilim Seçkisi**. Ankara: 1982.

Aksoy, Ömer Asım. **Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü**. 3 Cilt. Ankara: 1971-1977.

Alptekin, Turan. **Kompozisyon Bilgisi**. Ankara: 1982.

Arat, Reşid Rahmeti. **Makaleler I**. Ankara 1987.

Atabay, N.- Kutluk, İ.- Özel Sevgi. **Sözcük Türleri I-II**. Ankara: 1976.

Atabay, N.- Özel, S.- Çam, A. **Türkiye Türkçesinin Sözdizimi**. Ankara: 1981.

Banguoğlu, Tahsin. **Türkçenin Grameri**. 3. Basım. Ankara:1990.

Başkan, Özcan. **Bildirişim- İnsan Dili ve Ötesi**. İstanbul: 1988.

Bayrav, Süheyla. **Yapısal Dilbilimi**. İstanbul: 1969.

Bilgegil, Kaya. **Türkçe Dilbilgisi**. İstanbul: 1982.

Burdurlu, İ.Zeki. **Uygulamalı Türkçe Kompozisyon**. İzmir: 1966.

Caferoğlu, Ahmet. **Türk Dili Tarihi I-II**. İstanbul: 1970-74.

Çotuksöken, Yusuf. **Ekler-Kökler-Gövdeler**. İstanbul: 1992.

Demiray, Kemal. **Sözlü ve Yazılı Anlatım**. İstanbul: 1966.

Demiray, Kemal. **Edebiyatta Türler**. İstanbul: 1971.

Demircan, Ömer. **Türkiye Türkçesinin Ses Düzeni**. Ankara: 1979.
Demircan, Ömer. **Kök-Ek Bileşmeleri**. Ankara: 1977
Denkel, Arda. **Anlaşma: Anlatma ve Anlama**. İstanbul: 1981.
Dilaçar, A. **Türk Diline Genel Bir Bakış**. Ankara: 1964.
Dilaçar, A. **Dil, Diller ve Dilcilik**. Ankara: 1969.
Dizdaroğlu, Hikmet. **Türkçede Sözcük Yapma Yolları**. Ankara: 1962.
Dizdaroğlu, Hikmet. **Tümcebilgisi**. Ankara:1975.
Ediskun, Haydar. **Türk Dilbilgisi**.3. Basım. İstanbul: 1988.
Ergin, Muharrem. **Türk Dil Bilgisi**. İstanbul: 1958.
Gencan, Tahir Nejat. **Dilbilgisi**.4. Basım. Ankara: 1979.
Göğüş, Beşir. **Türkçe ve Yazın Eğitimi**. Ankara: 1978.
Göğüş, Beşir.**Sözlü ve Yazılı Anlatım**. Eskişehir: 1991.
Gökşen, Enver Naci. **Kompozisyon İlkeleri ve Antolojisi**. İstanbul: 1969.
Hatiboğlu, Vecihe. **İkileme**. Ankara: 1971.
Hatiboğlu, Vecihe. **Türkçenin Sözdizimi**. Ankara: 1972.
Hatiboğlu, Vecihe. **Türkçenin Ekleri**. Ankara: 1974.
İmer, Kamile. **Türkiye Türkçesinde Kökler**. Ankara: 1976.
Karasar, Niyazi. **Araştırmalarda Rapor Hazırlama**. 5. Basım. Ankara: 1991.
Karasar, Niyazi. **Bilimsel Araştırma Yöntemi**. 4. Bas. Ankara: 1991.
Köksal, Aydın. **Dil ile Ekin**. Ankara: 1980.
Kudret, Cevdet. **Örneklerle Edebiyat Bilgileri**. 2 cilt. İstanbul: 1980.
Lyons, John. **Kuramsal Dilbilime Giriş**. Ankara: 1983.
Mutluay, Rauf. **100 Soruda Edebiyat Bilgileri**. İstanbul: 1972.
Moran, Berna. **Edebiyat Kuramları ve Eleştiri**. 8. bas. İstanbul: 1991.
Özben, Raif. **Türkçe Diksiyon**. İstanbul: 1989.
Özdemir, Emin. **Yazı ve Yazınsal Türler**. İstanbul: 1981.
Özdemir, Emin–Binyazar, Adnan. **Yazmak Sanatı**. İstanbul: 1969.

Özel, Sevgi. **Türkiye Türkçesinde Sözcük Türetme ve Bileştirme.** Ankara: 1977.
Özkırımlı, Atilla. **Türk Edebiyatı Ansiklopedisi.** 5 cilt. İstanbul: 1982-1988.
Özön, Mustafa Nihat. **Yazmak Sanatı.** İstanbul: 1960.
Özön, Mustafa Nihat. **Edebiyat ve Tenkit Sözlüğü.** İstanbul: 1954.
Sarıca, Salih- Gündüz, Mustafa. **Güzel Konuşma Yazma.** İstanbul: ?.
Saussure, Ferdinand de. **Genel Dilbilim Dersleri 1-2.** Ankara: 1976-78.
Şenbay, Nüzhet. **Alıştırmalı Diksiyon Sanatı.** Ankara: 1972.
Taşer, Suat. **Konuşma Eğitimi.** Ankara: 1978.
Uysal, Sermet Sami. **Türkçe Anlatım Yöntemleri.** İstanbul: 1979.
Üçok, Necip. **Genel Dilbilim** (Lengüistik). Ankara: 1947
Ünlü Mahir. **Kavramlar ve Boyutları.** İstanbul: 1977.
Vardar, Berke. **Dilbilim Sorunları.** İstanbul: 1968.
Vardar, Berke. **Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri.** Ankara: 1982.
Yel, Esen. **Çağdaş Kompozisyon.** İstanbul: 1976.
Yücel, Tahsin. **Dil Devrimi ve Sonuçları.** Ankara:1982.

"Duygularını ve düşüncelerini başkalarına iletebilmenin, okuduğunu anlayıp anlatabilmenin, daha doğrusu düşünebilmenin yolu anadilini kullanabilmekten geçer."

Atilla ÖZKIRIMLI'nın bu yargısına katılmayan yoktur sanıyoruz. Gelgelelim ülkemizde "bu konuda tam bir sorumsuzluk egemen." Yediden yetmişe, en yetkilisinden yetkisizine, neredeyse hepimiz "dilimizin ucuna geleni söyleyiveriyoruz." Ne anadilimizi, ne olanaklarını öğrenebiliyor; ne de yanlış konuşup yanlış yazdığımızın ayırdına varabiliyoruz.

FOTOĞRAF: Ahmet Yirmibeş

DİL VE ANLATIM, neredeyse tüm yaşamını Türk diline, yazınına adamış çok değerli bir araştırmacı, yazın tarihçisi olan, **Atilla ÖZKIRIMLI**'nın yeni yapıtı. Anadiline, Türkçeye saygıyla, sevgiyle yaklaşanlar için bir kaynak kitap.

ISBN: 975 - 7362 - 33 - 6

